

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК

Западно-Казахстанского государственного университета

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

2001 4

ҚР білім және ғылым министрлігі
Министерство образования и науки РК

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ЗКГУ

4(4) шығарылым
Қазан - қараша - желтоқсан

Выпуск 4(4)
Октябрь - ноябрь - декабрь

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год

Бас редакторы - Главный редактор
Рысбеков Т.З.
доктор истор. наук, профессор

Редакция алқасы - Редакционная коллегия:

Абузяров Р.А. - доктор педагогических наук, профессор; **Ахметов К.Г.** - профессор; **Браун Э.Э.** - доктор с/х наук, профессор; **Бримжаров Б.К.** - доктор исторических наук, доцент; **Вьюрков В.В.** - доктор с/х наук, доцент; **Мусаев А.М.** - доктор филологических наук, доцент; **Сдыков М.Н.** - доктор исторических наук; **Траисов Б.Б.** - доктор с/х наук, профессор; **Укбаев Х.И.** - доктор с/х наук, профессор, член-корр. НАН РК; **Уразгалеев Т.** - доктор технических наук; **Фартушина М.М.** - кандидат географических наук, профессор; **Фетисов И.М.** - доктор с/х наук, профессор.

БИБЛИОТЕКА

Шығаруға жауапты - Ответственный за выпуск:
Кожевникова А.А.

© *Западно-Казахстанский государственный университет, 2001 г.*

Регистрационный номер 1432-Ж

Статьи и научные сообщения

УДК 394. 46;82.512.122;37.013(574)

Қайырғалиев Т.Қ.
БҚМУ доценті

Ұлы ағартушы - педагог және адам жанының білгірі /Ы. Алтынсариннің туғанына 160 жыл толуына орай/

Қазақ халқының ой пікірлері тарихының негізгі кезеңдеріне тоқталсақ, XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы психологиялық ғылым білімдердің ірге тасының қалана бастауына себепкер болған ұлы қазақ ойшылдарының, ағартушыларының оз шығармаларындағы психология ғылымына байланысты көтерген мәселелері мен ой - пікірлерін, білдірген козқарастарын айтамыз.

Соның бірі Қазақстанда төлім-тәрбие психологиясының негізін қалаушы ағартушы-педагог Ыбрай Алтынсарин.

Республикаға танымал ғалым проф. Қ. Жарықбаевтың еңбектерінде бала жанының зергері деп аталған ұлы ағартушы педагог ауылда өткен кезінде—ақ көзі ашық адамдар арқылы қазақ халқының ауыз әдебиетімен танысады, оз халқының өткен-кеткен тарихы туралы әр қилы әңгімелер мен ақпарларды естиді.

1850 ж. Тамыз айында Орынбор қаласында қазақ балалары үшін ашылған мектепті 1857 ж. үздік бағамен бітіріп шыққан ол, ауыл мектептерінде оқытылмайтын математика, география, тарих т.б. ғылымдарды оқып, мұнымен шектелмей оз бетімен көп оқыған кісі.

Сойтіп ұлы ағартушы-педагогтың дүниеге козқарасы кеңейе түседі, жер жүзіне аты жайылған ұлы педагог әрі философ Ян Амос Коменскийдің педагогикалық төлімімен, философиялық козқарасымен, дүние жүзі әдебиет классиктері В. Шекспир., А. Пушкин., Э. Фирдоуси. Т.б. шығармаларымен танысып, өркениетті елдердің ғылымы және мәдениетімен танысады.

Оқу тәрбие процессін қазақ мектептерінде ұйымдастыруда ол дүние жүзі классиктерінің /Я. Коменский., К.Д. Ушинский., Ж.Ж. Руссо т.б. / гуманистік идеяларын басшылыққа алған. Ұлы ағартушы туралы зерттеушілердің еңбектерінен оның өз халқының келешегі үшін азаматтық мектептерді (светские школы) ашқаны айтылған.

Ұлы педагог өз әрекетімен, өз ұсынысымен төрт жерде уездік орыс-қазақ училищесін, 5 облыстық мектеп, бір қолөнер училищесін және орыс балаларына арнап 2 мектеп ашқан.

Сойтіп, ұлы ағартушы онша көп берілмеген ғұмырында өз қолымен Қазақстанда 14 оқу орын ашқанын көреміз. Соның ішінде 1889 жылы Ырғыз қаласында қыздар училищесінің ашылуы. Ол бүкіл Шығыстағы қыздарға арналған оқу орындарының алғашқыларының бірі- қазіргі республикада белгілі оқу орындарының бірі. Қазақ қыздар институтының алғашқы ірге тасы осы оқу орны десе артық айтқан емес. Танымал ғалым, проф. Қ.Жарықбаев Ы. Алтынсарин туралы өз еңбегінде жалпы мұннан ғасыр жарым бұрын қараңғылық басқан қазақ даласында осындай бірнеше оқу орны емес, тек бір ғана оқу орнын ашқан адамның есімі қазақ тарихының үлкен бір орнына ие болар еді деп бағалайды.

Ұлы ағартушы- педагог әрі жазушы өзі жазған 50-ден астам әңгімелері мен ертегілері астарлары психологиялық көзқарастарымен тығыз ұштасады.

Ы. Алтынсарин Ұлы Шоқан, Абай сияқты арнаулы психологиялық еңбектер жазбаған кісі. Әйтседе оның қаламынан туындаған шығармалары педагогикалық және психологиялық идеялармен тығыз ұштасқан деген ой-пікірлерімізді түйіндесек, оның психология мәселелеріне орайлас келтірген көзқарастары айтылады.

Педагог жазушының қозғаған пікірлерінің түйіндеріне баланың жан дүниесінің қыры мен сырын және оны оқытып-тәрбиелеу мәселесі, оқыту процесінің психологиялық негіздері, ұстаз психологиясы, қоғамдық психология т.с. мәселелерді атауға болады. Ыбрай тек ағартушылық жұмыспен ғана шектелмей, біршама ғылыми еңбектерді жазған ірі тұлға. Соның бірі – "Қазақ хрестоматикасы" атты құнды еңбегі баршаға аян. Бұл ұстаз ғылымның өзі ашқан мектептеріне арнап жазған оқулығы болғанымен, оны қазақ

тарихындағы тұңғыш оқулық дейміз. Міне осы еңбегінде ағартушы-ұстаз жасоспірімдердің жан-дүниесін, олардың ақыл-ойын тәрбислеп қалыптастыруға әркез көңіл бөлудің қажеттілігін атап көрсетеді.

Осындай тәлім тәрбиеге көңіл бөлу, сондай тәлім тәрбисні іске асыратын жетекші күш үлкендермен мектеп деп есептеген. Ағартушы ұстаз дүниенің қыры мен сыры, ондағы тиісті бір заңдылықты білу тек оқумен болатынын түсіндірсді.

Білім арқылы ғана адамның терең естіп, алыстан коретінін, нақты дүнисні танып біле алатынын көкейге қондыра дәлелдеп жастарға жар салады.

Мысалы, "Кел балалар, оқылық,

Оқығанда көңілге

Ықыласпен тоқылық!".

деген өлеңінде білімнің оқумен келетінің, оны игеру үшін ықыластыққа дағдыланудың ерекше орнын корсетеді. Сондай-ақ ағартушының осы еңбегінде ұлы ойшыл-ақын Абай адам омсрінде байқағыш болудың маңызы жайлы "Қансонарда бүркітші шығады аңға" атты өлеңінде шебер суреттегендей Ыбрай Алтынсарин осындай көздің көргіштігінің мәнін Үнді ертегісімен суреттейді.

Ұлы Ыбрай үнді ағашқа іліп қойған етті ұрлап кеткен ұрының қарт екенін, мылтығының қысқа, итінің құйрығы тарақ" т.с. деп суреттуінде шеберлік, икемділік, байқағыштық сияқты жеке өзгешіліктер тек өмір тәжірибесі мол және білімі бар адамдардың басында ғана қалыптасатынын соз етеді. Оз шәкірттері өмір құбылыстарын танып білу үшін зерделі болуға мегзейді.

Осы ретте ағартушының "Қарлығаш, өрмекші және құмырсқа" атты әңгімесінде еңбек әрекстінің омірде алатын маңызы көкейге өтс қонымды жазылған. Бұл әңгімеде немересіне атасының адам өмірінің еңбекпен өзара байланысты екені суреттелген. Жер бетінде тіршілік атаулының бәрі де өзінше әрекеттенеді, соған баланың козін жеткізетіндей үйлесімді айтып беру ақсақалдың мол тәжірибесін корсетеді. Педагог-жазушының "Асан мен Үсен", "Асыл шөп" т.б. әңгімелерінде де балаларды сабырлы, ұстамды, епті, еңбеккор етіп тәрбиелеу жайында айтқандарын психологиялық астарларға толы. Мәселен "Асыл шөп" атты әңгімеде екі қыздың қалаға жеміс салған бір-бір жәшікті көтеріп келе жатқ-

аны, бірсуі жәшіктің ауырлығынан қиналып келе жатса, екіншісі жәшікті салмақпен көтеріп үндемей, көңілін түсірмей келе жатқаны.

Құрбысының бұған түсінбей оның себебін сұрауы, ал дос құрбысының берген жауап әзілінде оның жәшігінің ішінде ауырлықты жеңілдететін шөптің бары, ондай шөптің аты "Сабыр" деп жауап бергені. Осындай психологиялық мәнге толы оның әңгімелерінде жас өспірімнің бойындағы төзімділік, шыдамдылық, имандылық сияқты ерік-жігер қасиеттердің сыр-сипаты сөз болып отыр.

Іс әрекетке қатысы бар, соның құрамдас бір бөлігі болып саналатын әдеттер жайлы психология ғылымының адам өмірінде қалыптасып жататын әр түрлі әдеттердің алатын орны ерекше екендігін, әдеттің пайдалысы да, пайдасызы да болатындығын ескертетіні бәрімізге мәлім. Мәселен қыңырлық, салақтық-жаман әдеттер, олардан адамға келер пайда жоқ. Ежелгі заманда да ата-бабаларымыздың назарларынан осындай қалыптасатын әдеттің мән мәнісі тыс қалмаған. "Ауру қалса да, әдет қалмайды" деген даналық халық сөзінде, адамның тоніне яғни адам басында қалыптасатын әдеттің бірыңғай болмайтыны, пайдасы жоқ әдеттерден де құтылуда оңайға түспейтінін тек сондай әдеттерден күш жігер арқылы ғана арылуға болатыны жайлы үйретуде психологиялық мән жатыр. Ы. Алтын-сариннің "Салақтық" атты әңгімесінде пайдасы жоқ, зиянды әдеттігі басты мідеттерін білу, оларды әр түрлі ізгі қасиеттерге тәрбиелеу баса айтылады. Ол балаларды оқытып-тәрбиелеу үшін мұғалім роліне айрықша мән береді. Оның ұстаз шеберлігі жөнінде айтқандарында психологиялық түйіндер көптеп кездеседі.

Бұл жөйінде "Қазақ мектептерінің бар келешегі, істің қазіргі басталуында, сондықтан да мен қазір жақсы оқытушыны дүниедегі заттың бәрінен де қымбат көремін" – деп жазады. Педагог-жазушы Торғай облысында инспектор болған жылдарында ол мұғалім проблемасына, оның бойына тән тәлімгерлік қасиеттеріне ерекше көңіл бөлгенін айтуға болады. "Егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиіс емес, оларға түсіндіре алмаған өзін кінәлауға тиіс. Ол балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлесіп, шыдамдылық көрсетуі керек, әрбір нәрсені де ықыласпен, түсінікті етіп түсіндіру керек

Мұғалімнен білім алған шәкіртте білімнің пайдасы жайлы түсінігінің терең болатынын, тіпті ондай шәкірттің бала түгіл үлкенге де қажет ақыл-кеңесті беретіндей дәрежеге жететінін дәйекті көрсетеді. Мысалы мектепте оқып жүрген бір бала ауылда оқымаған ағасын жазған хаты қазақ хрестоматиясында орын алған. Онда баланың ағасына киіз үйден гөрі ағаш үйдің керектігі, адамдардың борткен, қотыр, шаншу, жөтел сияқты сырқаттың бәрі де суықтан болатындығын жазып түсіндіруінде ағартушылық ақыл-кеңес бар. Мұғалім өз шәкірттерін жан тәнімен жақсы көрсе, оның бсделі тек шәкірттердің алдында ғана емес, ата-аналармен, жұртшылық адында да жоғары болатынын ескертеді. Сондай-ақ ұстаз орнын ол "мектеп бітіруші баланың болашағын болжай білу қабілеті, адамгершілік қасиеті ұстазға байланысты" – деп жазады.

Оқушы психологиясын қалыптастырудағы мұғалімнің жеке басының алатын орыны тұрғысында айтылған осындай ұстаз психологиясымен ұштасатын түйіндерді кездестіреміз. Осы орайда ағартушы ұстаздың адам жанының білгірі болу қажеттігі туралы да өз көзқарасын білдіреді. Баланы жан-тәнімен жақсы көру, тек баланың жан-тәнімен санаса отырып білу арқылы ғана болатынын айту қазіргі психологиялық мәселеге ұштасады, оны адам жанының білгірі деп атауға көз жеткізудің мәні осында.

Ы. Алтынсарин көтерген психологиялық мәнді мәселелердің бір тобы оның әдістемелік пікірлерімен ұштасуы. Мәселен "Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құрылымында" ол балаларды оқытуда жүйені, қарапайымнан күрделіге қарай қолданатын әдістеме жолымен жүргізілетіні соны үйрету барысында психологиялық түйіндер жатыр. Ол шәкірттерінің білімді оқып-білуде жай жаттап алудан гөрі оны миға тоқып, санасынан өткізуіне үлкен мән беріп, талап еткен.

Ағартушының балаларға білім беру жайында айтқан пікірлері жоғарыда айтылғандай қазіргі оқу талабымен ұштасып жатқан жерлерін ерекше атаған жөн сияқты. Мәселен, тәлім-тәрбие, оқыту ісінің нәтижесі шәкірттерден гөрі мұғалімдерге тәуелді деп көтерген педагогикалық және психологиялық мәселелері осы қозғалып жатқан ой-пікірлерге айқын дәлел.

Әрбір халық пен ұлттың, этностың өзіндік психологиялық ерекшеліктердің болатыны тарихи шындық және объективтік фактор. бұрын тек еуропалықтар аузында болған этнопсихология білімнің қазақ топырағында пайда болуына алғаш негізін салған ұлы Шоқан. Осы психология ғылымының саласына қатысты мәселелерді көтергендердің бірі қазақ ағартушылары. Ы. Алтынсарин өз халқының мінез-құлқына тән бірсыпыра қасиеттерді атап көрсетеді оның көзқарасынша қазақ халқы қарапайымдылықпен ашық жарқын көңіл-күймен, кішіпейілділікпен, өзге нәсілді адамдарға деген достық және сыйластықпен қонақжайлылықпен сипатталатын қасиеттермен ерекшеленеді. Осымен қатар халқымыздың бойында озге де мінез құлық сипаттары бар екені айтылады. Мәселен қазақтардың туған жерімен сліне деген шексіз сүйіспеншілігі мал шаруашылығымен айналысуына икемділігі, өмірдің қиыншылығына төзімділігі, балажандығы, шешендік қабілеті, еңбек сүйгіштігі жайлы жалпы ұлтымызға тән қаситтер болып табылытындығын көреміз.

Ағартушылық идеяларды іскее асырудың бірден-бір жолы ретінде Шоқан ғылымды атаса, Абай терең философиялық ой-толғауларға толы поэзияны таңдап алса, биыл туғанына 160 жыл толып отырған ұлы ағартушы педагог Ы. Алтынсарин мектептерді атайды.

Ол сауығып Торғай мен Ырғыздағы оқу жұмыстарын тексеріп, сонан соң Орынборға барып, онда жаңа мектептерді ашу мәселесі туралы өз жоспарын орындай алмады, 1841 ж 20 қазанда дүниеге келген ардагер педагог 1899 ж. 11 шілдеде дүнисден қайтты. Бірақ абзал адам, ағартушы, ұстаз артында өлмейтұғын іс, ұмтылмайтын мұра қалдырды. Кезінде ағартушы көтерген тәлім-тәрбиелілік, психологиялық-педагогикалық мәселелерді кейіннен Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов т.б. жалғастырғаны белгілі.

Біздердің алдымыздағы міндет, ағартушының шығармалары мен сол ардагер педагог туралы ғылыми деректерді тек тізіп, танысып шектелу емес, ұлы ағартушының өз еңбектерінде көтерген мәселелердің психологиялық мәндерін ұстаздық қызметімізде қолданып ретіне қарай жастарымыздың саналарына қалыптастыра беру дейміз.

Филологические науки

УДК 81 27:378.147

Утегенова К.Т
кандидат пед. наук, зав. кафедрой
практического русского языка

Обучение русской диалогической речи студентов казахского отделения факультета истории на краеведческом материале

В современных экономических и духовно-нравственных условиях социальная значимость паритетного двуязычия определяет стратегию обучения второму в вузах Казахстана.

Уровень практического владения русской речью как средством общения не отвечает требованиям жизни. Для того, чтобы студенты казахского отделения неязыковых факультетов могли быстро адаптироваться к городской жизни, влиться в студенческое общество, понять литературу на русском языке и использовать ее в учебном процессе, прежде всего необходимо обучать диалогической форме речи.

Диалог реализуется в системе структурных форм, определяемых коммуникативными заданиями, речевой ситуацией: несет, наряду с информативностью, эмоциональную нагрузку.. Диалогическая речь ситуативна, протекает в конкретной обстановке, она обычно неподготовлена, рождается в момент говорения, требует оперативности, быстрой реакции, высокой речевой готовности; не дает время на обдумывание, подбор слов и конструкций., иногда они по ходу исправляются. По словам Н.Ю.Шведовой и Т.Г.Винокур, диалог располагает специфическим синтаксисом, для него характерны: краткость высказывания, эллипсис, простота синтаксических структур, систематичность реплик, разные функциональные типы предложений, использование модальных слов, повторы, парцелляция, сегментация, особый порядок слов, специфичность актуального членения.

Наши наблюдения показывают, что студенты-первокурсники казахского отделения неязыковых факультетов обычно не умеют

правильно составлять диалоги, у них нет прочных навыков быстрого построения реплик, мотивированных ситуацией и темой разговора. Вследствие этого студенты часто затрудняются в поддержании разговора на русском языке. Недостаточный словарный запас, неустойчивые умения и навыки согласования, порядка слов в диалогическом предложении, неотработанность правильных интонационных навыков в диалогическом тексте, а иногда и просто скованность в употреблении слов неродного языка – все это является причиной затруднений, с которыми они встречаются, ведя диалог на русском языке.

Все вышеизложенное обязывает обучать диалогу систематически и в определенной системе, т.е. целенаправленно, памятуя, что в речевой практике диалог занимает весьма важное место. Кроме того, при обучении говорению закономерно идти от диалога как первичной, изначальной формы общения к развернутому высказыванию, к монологу.

В современных условиях, когда значительно возрос интерес к истории, иначе стали оцениваться многие события прошлого, развитие диалогической речи студентов казахского отделения неязыковых факультетов целесообразно проводить в русле краеведческой, страноведческой работы. Особенно важное значение имеет такая работа на историческом факультете. Проводимая на русском языке, она помогает студентам не только овладеть русской речью в процессе активной речевой деятельности, но и способствует воспитанию уважения к народу – носителю языка, развитию интернациональных чувств.

Работа по развитию диалогической речи на краеведческом, страноведческом материале диктует свои требования к системе обучения. Так, первый семестр посвящен краеведению, второй - страноведению. Работа в этом направлении на первом курсе исторического факультета проводится в несколько этапов.

Подготовительный, иначе поисковый, этап включает в себя сбор краеведческого и страноведческого материала. На данном этапе студенту дается конкретное задание, определяется тема, по которой собирается необходимый материал Такая работа необходима и весьма эффективна. Собирая материал, студенты читают и пишут на русском языке, следовательно, начинают думать по-русски в процессе отбора необходимого материала.

Второй этап- отработка собранного материала, создание на его основе адаптированных текстов. Третий этап - развитие, в первую очередь, диалогической речи студентов.

Материалом для обучения диалогической речи служат диа-

логические образцы, созданные на основе текстов. Диалогическими образцами могут выступать вопросно-ответные единства, т.е. вначале студенты тренируются в «одновременном» употреблении вопроса и ответа. Учитывая, что вопросно-ответные единства трудно использовать в самостоятельной речи, мы предлагали студентам распространять диалогические образцы, придумывать их различные варианты, расширяющие, уточняющие содержание диалогических образцов. Составление неподготовленного диалога на первоначальном этапе трудно (даже на знакомую тему). Поэтому мы предлагаем студентам готовую основу для составления такого диалога (в данном случае - текст), а также модально-эмоциональные слова и выражения, речевые штампы и клише, оживляющие речь. Большое значение мы уделяем и звуковому оформлению составляемых диалогов (интонации, постановке логического ударения, правильному произношению и т.д.).

Рассмотрим более подробно задания, предусматриваемые на данных этапах. на материалах текста: «Каныш Сатпаев». Мы рекомендуем проводить работу по тексту таким образом:

На этапе подготовительных упражнений рекомендуются следующие упражнения:

1. Замените полные предложения неполными.

Я хочу рассказать об академике Каныше Сатпаеве.

2. Сопоставьте диалоги с полными и неполными предложениями в репликах-реакциях.

- Сегодня на занятиях мы будем говорить о Каныше Сатпаеве?
- Да. (Нет. Завтра. Не знаю).

3.Произнесите реплики диалога в различном темпе.

4.Произнесите реплики диалога с разной интонацией.

5.Произнесите реплики диалога с различным тембром голоса.

II. На этапе тренировочных упражнений, совершенствуются приобретенные ранее навыки и умения стимулирования и реагирования.

Выскажитесь в соответствии с ситуацией:

В музее Каныша Сатпаева.

Расскажите, пожалуйста, о детстве академика Сатпаева.

2.Эмоционально прореагируйте на услышанное.

-Сложную арабскую грамоту Каныш освоил за полгода, когда ему было 10 лет.

3.Возразите вашему собеседнику.

Каныш Сатпаев оставил после себя два больших дела:

Джезказганское месторождение и Институт геологических наук.

4.Закончите диалог. -Аслан, ты что-нибудь знаешь о Каныше Сатпаеве?
-Конечно. -Расскажи.
III. На этапе речевых упражнений активизируется деятельность студентов, у них развиваются диалогические умения высшего порядка.
1.Прочитайте диалог. Придумайте конец диалога.
2.Составьте диалог по данной части прочитанного текста
3.Попросите вашего друга рассказать об академике Каныше Сатпаеве
4.Проинсценируйте: а) рождение Каныша;
б) учеба в аульной школе;

Мы постарались показать лишь некоторые виды упражнений, которые можно использовать при обучении диалогической речи.

Такая работа весьма полезна и эффективна, она способствует воспитанию патриотизма, интернационализма, любви и уважения к обучаемому языку.

УДК 81´1.271.276.

Дәулетов Е.Г.
БҚМУ доценті

Қазақ тіліндегі "тілдік тұлға" мәселесі

Тәуелсіздік алуымызбен бірге қазақ тілі білімінде бұрын зерттелмеген тақырыптардың шеті сөгіле бастады. Сондай ғылыми тақырыптардың біразы бұл қазақ тіл біліміндегі "тілдік тұлға", "тілдік сана" және ұлттық көсемдер тілі - "лидерлер лексикасы","шешендік тұлға" мәселелері.

Осы терминдерді саралай отырып біз олардың барлығын бір ұғыммен "тілдік сана" деген түсінікпен берер едік. "Тілдік сана" мәселесі қазіргі тіл білімінде әр түрлі параметрмен қаралып жүр. Мәселен, белгілі орыс тілші ғалымдары В.В.Виноградов пен Ю.Н.Караулов осы ретте "тілдік тұлға" деген терминді ұсынады (1.264).

Ю.Н.Караулов тұлғаның "нөлдік деңгейі" деген критерийді қолданады. Ол бойынша әрбір тұлға сөз байлығын меңгерумен бірге өз тіліндегі көркемдеуші тәсілдерді де білуі қажет. Ю.Н.-Карауловтың ойынша "тілдік тұлға" құрамына осындай білім

сатысы енуі шарт. Яғни, бұл жеке тұлғаның жалпы дүние туралы жинақталған түсінігі - моделі болуы керек дегенге саяды. Бұны әлеуметтік лингвистикада тезаурустың түзілуі деп те жүр. Алайда, тезаурус шегі сол адамның білім дәрежесімен байланысты және оған тәуелді. Сол себепті орыс тіліндегі барлық тілді тұтынушы адамдарға ортақ "орта деңгейдегі адам" санасына салыстырмалы түрде қазақ тіл білімінде педагог психолог ғалым Қ.Жаманбаева "Дара тұлға" терминін қояды.

Автордың пайымдауынша ол тек жоғарғы интеллектуалды тұлғалардың ғана тезаурусын қарастырады. Яғни бұл ұғымға орта деңгейдегі тілді тұтынушы түсінігі кірмейді. Ол жалпы "тілдік тұлға" дегеннің бір ғана бөлігі, сң жоғарғы деңгейі болып шығады. Ғалымның санауынша, оның «дара тұлға» деп отырған термині "тұлға" ("личность") деген ұғымды білдірмейді. Себебі, "психология ғылымындағы субъектіні жеке адам деп атасақ, "личность" дегенді "тұлға" деп алу керек. Бірақ, тұлға – даралық болмыспен сипатталмайды. Оның қатынастары сыртқы факторларға негізделген. Ол әлеуметтік тұлға. Дара тұлға (индивидуальность) – түйық жүйе. Оның қатынастары ішкі дүниеге бағытталады және дара тұлға болмысы абстракцияланып, "сана" дәрежесіне көтеріледі"(2.9).

Сонымен Қ.Жаманбаева "дара тұлғаны" "тілдік тұлғадан" бөліп қарастырады. Және оның ғылыми негіздері де жоқ емес. Дегенмен Ю.Н.Караулов ұсынған полдік деңгейді бірден жоққа шығару, дұрысында сол критерийді дара тұлғаның қалыптасу деңгейіне жатқызбау асығыстық болатын секілді. Себебі дара тұлғаның өзі ең алдымен тілді ортақ тұтынушы деңгейден бастап дамып, қалыптаса бастамай ма. Егер ол ең қарапайым тілдік тәсілдерді меңгеріп алмайынша, ол келесі сатыға өте алмас еді ғой. Сол себепті де тілдік құрылым сатыны меңгеру шартын қазақтың алғашқы кәсіпқой тілшісі Ахмет Байтұрсынұлы былайша талап көрсетеді: 1. Сөз дұрыстығы, сөйлем ішіндегі сөздерді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру. 2. Сойлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру. 3. Тіл анықтығы. Айтылған лебіз ашық мағыналы, түсінуге жеңіл, көңілді күдіктірмейтін болады. 4. Тіл дәлдігі. Ойлаған ұғымға соз мағынасының сәйкес келуі. Соз мағынасын дұрыс айыра білу. 5. Тіл көркектігі. (3.147).

Соңғы айтылған тіл көркектілігіне біздің ойымызша полдік деңгейдегі тілдік тұлға меңгеретін көркемдеуші тәсілдер кіреді. Дегенмен осы айтылған шарттардың бәрін кез-келген тілді тұтынушы тұлға сол қалпында, талап еткендей толық меңгереді деп айта алмаймыз.

Ол тек "тілдік тұлға" деңгейін анықтаушы бағам ретінде

ғана қызмет ете алуы мүмкін. Тілдік құрылымдық сатының ең жоғарғы формасы – мақсатты стиль деп танылып жүр. Р.Ғ.Сыздықованың көрсетуінше "мақсатты стиль" дегеніміз қандай мақсатта, кімге арналып жұмасалатындығына қатысты құбылыс. (4.160)

Бұл стилді пайдалану, дұрыс қолданудың өзі де тек тек әрбір создің семантикалық өрісін игеруге ғана тәуелді емес. Өйткені, сөз символға айналу үшін тілді тұтынушының IQ дәрежесі жоғары болуы шарт.

Адамдардың интеллектуалдық дәрежесін көрсететін тағы бір саты бұл тілдік когнитивтік саты. Басқаша айтқанда, дүниенің тілдік көрінісінің қалыптасуы – тезаурустың түзілуі.

Тілдік тұлға сонымен қарапайым тілмен айтқанда бұл сөйлеу актісін жүзеге асыра алатын, сөйленістерді толық түсініп қабылдайтын және соған психофизиологиялық мүмкіндіктері бар "homo sapiens" өкілі. Бір созбен түжырсақ тілдік тұлға – тілді тұтынушы. (5.65)

Ол тілді ең негізгі функциясында пайдаланатын коммуникативтік тұлға. Сол арқылы лексикалық жүйеге негізделген әрбір белгілі бір тілді тұтынушының ұлттық-мәдени прототипін шығаруға болар еді. Осыдан келіп Қ.Жаманбаева айтып отырған "дара тұлға" мәселесі келіп шығады. Ол педагогика ғылымдарының докторы А.С.Қыдыршаев шешендік тану мәселесіне қатысты аса мән беріп отырған "шешендік тұлға" тақырыбымен тығыз байланысты. (6.6.)

Айтылған мәселелер ауқымы қазақ тіл білімінде ғана емес жалпы тіл білімінде де соңғы уақытта өте өзекті тақырыпқа айналып отыр. Бұның бір себебі XX ғасырдың бас шамасындағы дүние жүзілік лингвистикадағы структурализм мектебінен кейін негізін В.Фон Гумбольдт, Г.Штейнталь, А.Потебня салып кеткен макролингвистикалық мәселелер тізбегі өзіне қайтадан зер салуын талап етуде. Өйткені, этнос пен адамды жан-жақты тану тілсіз мүмкін емес. Сонымен бірге тілді тек тіл ішінде зерттеу де шектеулі нәрсе.

Сөйтіп, экстралингвистикалық факторлардың негізінде тілдік тұлғаны зерттеу этнолингвистика мен когнитивтік лингвистиканы антропологиялық ғылымдардың түйісіне әкеліп отыр. Осыдан келіп этнолингвистикадағы жаңа бағыт – лингвокультурология қарқынды даму сатысында. Бұлай болатын себебі ол үш нәрсеге негізделген – тіл, мәдениет және адам тұлғасы. (7.45)

Сондықтан лингвомәдениет арқылы этностың өзіндік заттық және рухани ерекшелігін тануға әбден болады. Ол В.Фон Гумбольдт салған төте жолға әкеліп шығарады. Ал этнос жеке адамдардан құралатынын ескерсек, онда тіл арқылы тек этнос менталитетін ғана емес, жеке адамдардың интелектуалдық

біліктілік қасиеттерін тануға болатынын антропологиялық лингвистика дәлелдей түсуде. Оның жас ғылым саласы болып қалыптасып келе жатқанына қарамастан осы бағытта сан жаңа ғылыми пән лингвистикалық персонология тармақталып шықты (8.20).

Г.В. Лейбниц айтқандай "тіл адам рухының айнасы" болғандықтан қоғамдағы өзгерістердің бәрі ұлттық тілде көрініс табатын секілді жеке адам тілінде де оның дербес сөз байлығы мен сөз қолданысы арқылы өзіндік психомәдени және философиялық ойлау ерекшеліктері мен рухани құндылықтар айқын көрініс берді. Осы тұрғыдан келгенде жалпы тілдік сана мен жеке тұлға және дара тұлға терминдерінің дефинициясы одан әрі диференцияцияға ұшырайтыны сөзсіз. Соның ішінде ең маңыздысы кез-келген мәтінге тезаурус құру арқылы ол мәтінді жасаушы тілдік тұлға туралы толық мәлімет алу мүмкіндігі табылып, оны жан-жақты мақсаттарды жүзеге асыру үшін пайдалануға болады. Дегенмен, бұл зерттеу саласындағы ең басты жаңалық - "дара тұлғаны" тану мәселесі болмақ.

Қ.Жаманбаева атап көрсеткендей жалпы тіл біліміндегі тілдік тұлға ұғымы мен қазақ тіл біліміндегі дара тұлға түсінігінің деңгейі бірдей емес. Өйткені, тілдік тұлға деп орыс тілшілері жалпы тілді тұтынушыны айтса, жоғарыда сөз болғандай қазақ ғалымының зерттеуінде дара тұлға жоғары дәрежелі психофизиологиялық эмоциялар нәтижесінде гениалды туындыларды дүниеге келтіре алатын интеллектуалды индивид. Олар тілді тұтынып қана қоймай тіл құралы арқылы әр саладағы ғажайып еңбектер жазуға қабілетті. Сонымен бірге олардың мәтіндеріне тезаурус құру арқылы олардың түп сапасы туралы мәлімет алуға мүмкіндік туып отыр.

Дара тұлғалардың тілін зерттеу мәселесін келесі бір қазақ ғалымы Б.Момынованың "Газет лексикасы: жүйесі мен құрылымы" деген монографиялық еңбегінде кездестіреміз. Ғалым монографиясының лидерлер лексикасына қатысты бөлімінде саяси тұлғаларды дара тұлға деңгейінде сипатталған, олардың тілдік қолданысы мен саяси лексикасын лингвистикалық тұрғыдан қарастырады. (9:67)

Әрине, автордың баяндауында дара тұлға термині қолданыс таппаған, алайда талдаудың өн бойында қарастырылған мәтіндер дара тұлға мен шешендік тұлға деңгейлеріне қажетті шарттар негізінде жан-жақты сөз болады. Себебі кез-келген көрнекті саясаткер болған адам ұлттың көш басшысы көсем дәрежесіне көтерілген жағдайда ғана оны әрі дара тұлға ретінде әрі шешендік тұлға ретінде антропологиялық лингвистика тұрғысынан қарастыруға болады.

Аталған еңбектің авторы негізінен бұл бағытта еліміздің алғашқы басшысының саяси сөздерін зерттеу ниетінен етіп

алған. Соның ішінде ел басының тілдік санасындағы халықаралық саяси терминдердің өзіндік қолданысына кеңінен тоқталады. Ол ерекшеліктер бір жағынан президентіміз тілдік тұлға ретінде өз ана тілінің мықты білгір болғандықтан туған этностың менталдық қасиетімен сабақтасып жатса, екінші жағынан ол жай тілді тұтынушы емес жоғарғы интеллектуалдық дара тұлға дәрежесіне көтерілгендіктен сол лидердің өзіне ғана тән ойлау логикасы мен дүниені тану моделімен қабысып жатыр.

Б.Момынованың зерттеу объектісі тек газет лексикасы болғандықтан автор ел басының газет бетінде жарық көрген сөздерін талдаумен ғана шектелуге мәжбүр болған. Ал қазіргі аудиовидео секілді визуальды және визуальды емес жаңа ақпарат технологияларының негізгі хабар таратушы құралға айналып отырған жағдайда ел басының осы ақпарат көздері арқылы тарайтын сөздері де баспасөз назарынан тыс қалғанымен, біздің назарымызға ілігуі тиіс. Себебі, көпшілік байқап жүргендей елбасының шешендік тұлға ретінде толық мағынасында танылуы ол тек телехабарлар жүйесі арқылы жеткен ақпараттар ағыны нәтижесінде мүмкін болып отыр. Және сонда ғана елбасының қара сөзге дес бермейтін далалықтардың текті ұрпағы ретінде халықтық импровизация дәстүрлерін тілдік санасына мықтап сіңірген жай тілді тұтынушы тілдік тұлға ғана емес, дара тұлға деңгейіндегі соны тілдік инавациялар жасауға аса пейілді шебер екендігін лингвистикалық тұрғыдан тани отырып, ол қасиетті дара тұлғаның ішкі қажеттіліктер жасауға құштарлық құрылымымен түсіндіруге болар еді.

Біз салыстыра қарастырып отырған екі автор да (Қ.Жаманбаева, Б.Момынова) қазақ этносының антропологиялық зерттеулеріне нысана боларлықтай келесі бір дара тұлғаның шығармаларын көркекті саяси қайраткер және әлемдік деңгейдегі классик жазушы Әбіш Кекілбаев шығармаларының тілін талдайды.

Қ.Жаманбаева Ә.Кекілбаевтың "Шыңырау" шығармасына тезаурус құру арқылы жазушының көркемдік мәтіндегі авторлық түпсаналық идеясын ашса, Б.Момынова "...мемлекеттік хатшы Ә.Кекілбаев сөздері жазушы Ә.Кекілбаевтың көркем шығармаларынан ең олқы түспейтіндігін" айта келіп оның саяси сөздерін тілдік тұрғыдан талдайды. Автор талдаған тіркесімдер ішінен саясаткер қолданған келесі иновациялық конструкцияларды тек Әбіш Кекілбасвқа тән окказионалдық қолданыстар деп көрсетеді: тәй-тәй тәуелсіздік немесе жаппай бақкұмарлық.

Біз оз кезегімізде елбасымыз бен мемлекеттік хатшының саяси создеріне қатысты талдауларымызды мақала көлемі көтер-

мегендіктен келесі жолға қалдырып отырмыз.

Түжырып айтқанда, қазіргі қазақ тіліндегі "тілдік тұлға", "дара тұлға", "шешендік тұлға" және саясат тілі мен саяси лидерлер лексикасы тақырыптарын игеру келешек ізденістер еншісінде. Ең бастысы осы бағытта

қазақ тіл білімінде тың түрен салынды. Белгілі бір шығармаларға тезаурус түзу арқылы тек көркем мәтіндерге ғана емес саяси сөздерге де аналитикалық талдаулар жасау мүмкіндігіне ие болуымыз бұл саладағы жаңа зерттеулерге жол ашпақ.

Ғылыми әдебиеттер тізімі

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М. 1987. 265 с.
2. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері. А. Ғылым. 1998. 247 б.
3. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. А. Санат. 1989. 357 б.
4. Сыздықова Р.Ғ. Сөз құдыреті. А. Санат. 1989. 168 б.
5. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы языкознании. // Филологические науки, N 2. 1998.
6. Қыдыршаев А.С. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. А. Ғылым, 2000. 267 б.
7. Бенвенкт Э. Общая лингвистика. М. 1974. 300 с.
8. Нерознак В.П. Лингвистическая персонология. К определению статуса дисциплины. // Язык, поэтика, перевод. М. 1996. 305 с.
9. Момынова Б. Газет лексикасы. Жүйесі мен құрылымы. А. Арыс. 1999. 228 б.

УДК 71.314.6:811.411.21

Имашева Г.Е.
БҚМУ-ның араб тілінің оқытушысы

Араб тілінің алғашқы курсын кешенді әдіспен үйрету

Бүгінде халықаралық тілдердің бірі – араб тілі мамандық ретінде регионда оқытылуда. Қазақ тілін мен араб тілі мамандығында алғаш оқытылатын пән "Араб тілінің ауызша және жазбаша практикумы". Бұл пәнді жүргізу кезінде

мынадай сабақтың түрлері кезектесіп отырады:

1. Практикалық сабақ.
2. Зертханалық сабақ (лабораториялық сабақ).
3. Лингофондық сабақ.
4. Өзіндік, бақылау, тіл дамыту сабақтары. Осылардың ішінде, жиі жүретіні практикалық, лингофондық, зертханалық сабақтар. Соңғы кезде грамматиканы жете меңгеру үшін практикалық сабақтың грамматикалық сабақ деген түрі қолданылуда.

1. Зертханалық(лабораториялық) сабақта студенттер оқытушының көмегімен аса күрделі деген нәрселерді үйренеді. Бұл сабақта сұрақ-жауап, салыстырмалы әдістер қолданылады. Зертханалық бір семестрде үш рет үйымдастырылса жеткілікті.
2. Лингофондық сабақта студенттер тілдің интонациясын,әуезділігін қабылдап, бірін-бірі оқығандарын тыңдап, құлақтарын төселтіп, дұрыс сөйлеу, оқу нормаларын мұғалім көмегімен үйренеді. 3. Практикалық сабақ. Осы пәнді оқытуда жүретін негізгі сабақ. Екі топқа бөлінген студенттермен көп жұмыс істеуді оқытушылардан талап ететін сабақ. Практикалық сабақ кешенді әдістер бойынша жүргізіледі. Осы кешенді әдістер өз нәтижесін берстініне көзіміз жетті. Жалпы әдіскерлерге белгілі кешенді әдістерден тұратын практикалық сабақтың құрылымы мынадай:

1. Тыңдалым. Мұғалім мәтінді бірнеше рет қайталап оқиды. Егер, мүмкіндік болса, бұл мәтінді студенттер жазылған үнтаспадан тыңдайды. Тыңдалымға мұғалімнің өзінен гөрі, басқалардың оқығандарын пайдаланған жақсы, өйткені мұғалімнің даусына үйренушілер бейімделіп кеткен. Бастапқы курстарда жай лайықтап оқу қажет болғанымен, кейіннен тілдің озіндік нормасы бойынша оқыған дұрыс болады. Сонымен, прктикалық сабақты, ең алдымен, тыңдалымнан бастаған жон. Тыңдалымға қанша уақыт арнауды мұғалім өзі шешеді. Басында 20-30 минут, соңынан 10-15 минут арнаса жеткілікті.
2. Жазылым. Әдістің бұл түрі жазуға бейімдеу үшін бағытталған. Бұнда манағы тыңдалған мәтінді студентер дәптерлеріне жазады. Егер кітап болмаса, мұғалім мәтінді орқайсысына үсынады. Бұл жазу кезінде студенттер

күрделі, ерекшелігі мол, араб тілінің жазу қиындығына тосқауыл болады, қатесіз жазуға машықтанады. Мысалы, төрт көрініспен келетін араб әріптерінің орқайсысының өзіндік айрықша белгілері, жазуда сөздердің харакатсыз (қысқа дауыстылардың белгісі) жалғауларсыз қағазға түсіріліп, жазылу ерекшеліктеріне көңіл қойылады.

3. Оқылым. Бұл кезеңде лексикалық тақырып мәтінін студенттер кезектесіп оқиды. Бұл әдісті жүргізгенде мұғалім мына жәйттерді ескеруі тиіс: а) Дыбыстардың дұрыс оқылуы, эмфатикалық, көмейлік, жуан, жіңішке дауыссыздарының айтылу ерекшеліктері; ә)Әр сөздің өз мағынасымен оқылуы (араб тілінде харакатсыз келген кезде сөз түбірлерінің негізгі дауыссыз дыбыстары бір-бірімен ұқсас болып келеді).
4. Айтылым. Естіп, жазып, оқып біраз дағдыланып қалған студент үшін ең қиыны айту,сөйлеу кезеңі. Сондықтан студент айтылымға келгенде жақсы нәтижеге жете қоймайтындықтан, әдістің бұл түрін жиі қолданып отыру керек. Айтылымды тірек сөздермен бастап, жүргізу басты ереже. Мәтін тірек сөздерімен құрастырылып, ол сөздердің жиі келуіне аса мән беріп, көңіл аударылуы қажет. Айтылымға қойылатын басты өлшемдер бар. Олар мыналар:1) Қате айтса да студенттің қатесін дұрыстап, уақыт алмау. Әдістің мақсаты студенттің батылданып, сөйлеп кетуіне жағдай жасау. 2)Айтылымда фонетикалық жаттығуларды, әр түрлі тренажерларды (бұл тренажерлар айтылуы қиын сөздерді дұрыс айту үшін дайындалады) алдын-ала үсыну. Айтылымда студентті белгілі бір баллдық жүйе бойынша бағалап отыру. Дұрыс айтқан сайын студенттің балын көбейтіп отыру. Сонда ғана студент көп балл жинауға ұмтылады.
5. Сойлесім. Бұл әдістің бірінші курста оз қиындықтары бар. Сондықтан курстың басында әдістің бұл түрін енгізуге болмайды.Біраз уақыт айтылымды меңгеріп, дағдыланған студенттергекаранайым сұрақ беру арқылы бастауға болады. Бұл әдістің құрылымы монолог, диалог, одан әріполилогқа ұштастырудан тұрады. Бұл әдіспен студенттерді төселдіре беру, олардың өзіне деген батылдығын, ізденісін молайтады. Бұл әдісті, көбіне, екуара жүргізген кезде студент мынадай басты нәтижеге қол

жсткізсді.

1. Ол сұрақты қабылдап, түсінеді. Қабылдау, түсінуге жету - үлкен жстістік.
2. Өзінің санасында сақталған тірек сөздермен мәтіндегі синтаксистік конструкцияларға сүйене отырып, сөйлем құрауды үйренеді.
3. Оқытушыға да тілдесетін аудитория табылып, шағын мәтінді көптеп талдауға мүмкіндік туады.
4 Бір-бірін бағалап, сабақтан тыс уақытта сөйлесуге жағдай туса, яғни ситуация болса, сөйлесс бастайды.

Енді сабақтың құрылымына келейік. Практикалық сабақта тақырыпты меңгерту үшін лексикалық тақырып таңдау қажет. Сабақтың тақырыбы лексикалық тақырып болсағана студенттердің қызығушылығын туғыза аламыз және нәтиже бірден байқалады. Лексикалық тақырыпты үйретуді белгіленген минимумнан бастаймыз. Мысалы; "Мен студентпін". Мәтіндегі сөз құрамының саны есептеліп, мәтіндегі сөйлемдер алдын-ала аудиторияның тілді үйренген деңгейіне лайықталады. Мысалы; бірінші лексикалық минимум 20 сөзден, екінші лексикалық минимум 30 сөзден құрылған. Сонда лексикалық мәтін құрылымы оңайдан қиынға принципі бойынша құрылуға тиіс екенін байқаймыз.

Сабақты құрған кезеңде кешенді әдістің әрбір түріне алдын-ала уақыт белгілеп, әдістің барлық түрін қамтуға тырысу қажет. Мәтінді құрған кезде грамматикалық ерекшеліктерді меңгерту үшін арнайы грамматикалық сағат бөлген жөн. Грамматикалық сабақта да басқа әдіс түрлері қолданылады. Егер студенттерге таза грамматиканың өзін үсынатын болсақ, студент талпынысы мен қызығушылығын төмендетіп, тілді меңгеруге деген үмтылысын басып тастайды. Сондықтан бірінші курстың студенттеріне лексикалық тақырыптар, әр түрлі топиктар үсынумен қатар грамматиканы араластыру шарт. Сонда ғана студенттер дағдылы түрде тілдің ауызша, жазбаша практикумын меңгере бастайды. Кешенді әдістің әрбір түріне белгілі бір минимум қою керек. Мысалы, оқылымға белгілі бір мөлшердегі сөздер беріледі. Берілген создерді дұрыс және белгіленген уақытқа сәйкестендіріп, тез оқу - топтың ішінде өзара бәсекс туғызып, студенттер тырысып, жақсы нәтижеге жетуі мүмкін.

Грамматикалық сабақ. Бұл сабақ кешенді әдістің негізгі түрі болмағанымен ең негізгі сабақтың бірі. Грамматикалық сабаққа араб тілінің грамматикалық ережелерін меңгерту үшін аптасына торт рет болатын сабақтың бір сабағы арналады. Бұл сабақта мәтінде кездесетін грамматиканың алғашқы ерекшеліктері, қимыл-іс тәсілдері, категориялары ұғындырылады. Мысалы; мәтіндегі сөздің түбірін тауып, қандай мағына берстінін, қандай өзгерістерге ұшырап тұрғанын, белгілі-белгісіз тегін анықтап, қағидасы түсіндіріледі. Әсіресе, араб тіліндегі етістік грамматикасы өте күрделі сала, сол себепті осыған көп жаттығу түрлерін ұйымдастыру аса қажетті. Етістіктің баптарын, әр баптың берілетін мағынасын, жасалу жолдарын және етістіктің түрлерін (толық, бұрыс, бос, хамзалы, қосарланған) анықтап, одан есімдердің қандай үлгімен жасалатыны түсіндіріледі. Бастапқы деңгейде араб тілін үйрету осы қалыпта жүрсе, студенттер дің еңбектенуі, талаптануы күшейіп, нотижеге жете бастайтыны сөзсіз.

УДК 372.882

Н.А.Выдрина
канд. пед. наук, доцент

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА Д.С.МЕРЕЖКОВСКОГО И З.Н.ГИППИУС В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Представление о «серебряном веке» русской литературы не будет полным без упоминания о Д.С.Мережковском и З.Н.Гиппиус - двух тесно связанных между собой крупных художниках слова. С их произведениями в настоящее время широкий читатель имеет возможность ознакомиться. Некоторое представление об их творчестве могут получить и школьники.

В пятом классе изучаются стихотворения Д.С.Мережковского «Природа» и «Мать». Перед изучением этих стихотворений предлагаем вступительное слово о писателе. Оно настраивает школьников на восприятие стихотворений, в то же время в нем сообщаются самые важные сведения о Мережковском /естественно, с ориентацией на возраст/: «В доперестроечное время в Со-

ветском Союзе массовый читатель мало знал Мережковского, так как его произведения не переиздавались, а творчество оценивалось в отрицательном ключе, потому что он активно не принял Октябрь и советскую власть. Между тем Дмитрий Сергеевич Мережковский был в дореволюционные годы известным писателем. Его перу принадлежат исторические романы, среди них: «Леонардо да Винчи», «Петр и Алексей» /в последнем из названных романов Мережковский обращается ко времени царствования Петра I/. Писал Мережковский и стихи. Он очень тонко чувствовал красоту окружающей его природы. Это подметил писатель Б.К.Зайцев: «Но еще более любит он тишину Летнего сада зимой, и атласный рукав метели, лизнувший окно серебряными звездами, оборвет его на полуслове. Он быстро пробежит в переднюю, оставив собеседника. Его нет: он бродит в метели».[1]

А вот как говорит о любви к родному краю одна из героинь романа Мережковского «14 декабря»:

- Вы землю нашу как живую любите, Марья Павловна?

- Ну, конечно, она живая! Выбегу, бывало в рощу - молодые березки - тоненькие, как восковые свечки, кожица у них такая мягкая, теплая, солнцем нагретая, совсем как живая, обниму, прижмусь щекою и ласкаюсь, целую: миленькая, родненькая сестричка моя![2]

В «Автобиографической заметке» Д.С.Мережковский писал: «Я родился 2 августа 1865 года в Петербурге, на Елагином острове, в одном из дворцовых зданий, где наша семья проводила лето на даче. До сих пор я люблю унылые болотистые рощи и пруды елагинского парка».[3] Мережковский рос в многодетной обеспеченной семье /отец его был крупным чиновником/. Но будущий писатель остро ощущал свое одиночество. Отец с детьми был строг и холоден. Самым близким человеком для Мережковского являлась мать: «Ты ангелом-хранителем была. Многострадальной нежностью твоею Мне все дано, что в жизни я имею».[4]

Д.С.Мережковский был образованнейшим человеком своего времени, тяготел в своем творчестве к религиозно-нравственной проблематике. Известной поэтессой была и его жена Зинаида Гиппиус.

В 1920 году они уехали из Советской России. Умер Мережковский в Париже в 1941 году, его жена ненадолго пережила его».

Ключевым в беседе по стихотворению «Природа» /после

предварительной словарной работы/ будет следующий вопрос: «Как в стихотворении зло, кровавая вражда противопоставляются природе?» Результаты наблюдений оформляются в таблицу:

Неба чертог величавый.	Зло, кровавая вражда, кручина, морщины.
Прелесть цветущей земли.	
Ласка долин, цветов, ручьев.	
Сиянье звезд, пенье соловья.	
Могучий таинственный лес.	
Ясная лазурь небес.	

Эта таблица делает наглядным следующий вывод: «Земля прекрасна, она дарит человеку ласку, небо величественно и ясно, лес могучий и таинственный. Люди живут иначе: на протяжении всей истории они вносят в мир зло, вражду. их часто одолевают заботы, печаль. Человеку следует беречь природу и быть достойным ее красоты».

По стихотворению «Мать» беседа может быть построена примерно так:

Вопрос: Почему мать не улетела от птенчика, хотя при приближении человека ей могла грозить опасность?

Ответ: Птица не боялась за себя. Она любила своего птенчика, не могла его оставить. Помочь ему было трудно - ведь его крылья еще были бессильными, поэтому она «плакала».

Вопрос: Какое слово в этом стихотворении является главным и пишется с большой буквы?

Ответ: Слово «Любовь».

Вопрос: Какую оценку дает автор этому чувству?

Ответ: «И в сердце с тихим умиленьем тебя, Любовь, благословил». Любовь для поэта - святое, прекрасное чувство.

Учитель: Оно ниспослано Высшими силами даже маленьким твореньям - созданьям божьим. Мережковский в третьей строфе выходит за рамки конкретной сцены и говорит уже не только о птице, но и о любви к человеку. Материнская любовь показана у поэта как одно из самых сильных проявлений этого чувства.

Вопрос: Какую картину вы себе представили, читая стихотворение? Устно опишите ее.

Ответ: Жаркий летний день. В золотой ржи среди голубых васильков лежит птенчик: поднял еще бессильные крылышки, раскрыл клювик - зовет мать. Она описывает круг в высоком

небе, пролетая совсем близко от человека. Человек с удивлением смотрит на это проявление любви.

Вопрос: Какие краски вы используете, рисуя картину? Какой цвет при этом имеет наибольшее значение?

Ответ: желтый /золотой/, голубой. Наибольшее значение будет иметь голубой цвет: голубое небо, голубые васильки.

Учитель: Этот небесный цвет придает картине особый колорит: тем самым подчеркивается, что любовь - это чувство высокое, проявление «Высших сил».

Как видим, уже в пятом классе ученики получают некоторое представление о мировосприятии Мережковского. Как бы дополняя эту работу, в пятом классе можно провести и урок внеклассного чтения по стихотворениям З.Н.Гиппиус. Для занятия отбираются стихотворения, характерные для поэтессы и в то же время доступные возрасту ребят: «Вечер», «Сны», «Снег», «Отрывочное», «Без оправданья», «Лягушка», «Дождь», «Горное», «Осень», «Сосны» /некоторые из них читаются с купюрами/.[5] Обращение к этим стихотворениям помогает школьникам показать, что Гиппиус, как и Мережковский в стихотворениях «Природа» и «Мать», злу, войне, насилию противопоставляет любовь и веру. Опору она видит в мире мечты /снах/, прекрасной жизни природы, порывах к высокому и «нездешнему».

Если учитель не имеет возможности провести урок внеклассного чтения по стихотворениям Гиппиус, то ее стихи могут прозвучать на уроке «Времена года в стихах поэтов XIX-XX веков», других тематических внеклассных занятиях подобного рода.

Во II классе может быть проведён обзорный урок по творчеству Мережковского и Гиппиус / или же некоторые сведения о них могут быть даны на одном из уроков по поэзии «серебряного века»[6]. Если же такой возможности у учителя нет, то разговор об этих двух поэтах возникает на занятиях тогда, когда школьникам даётся понятие о символизме, так как Мережковский и Гиппиус стояли у истоков этого литературного направления. При этом читается ряд стихотворений Мережковского и Гиппиус, являющихся программными для символистов конца 19 века /»Дети ночи» Мережковкого, «Иметь», «Швея», «Прорезы» Гиппиус и др./

К произведениям и самой личности Гиппиус учитель может обратиться при изучении творчества Блока. «Сквозь все метаморфозы лирической доминанты поэзии Блока с годами в творчестве его всё более крепнет и утверждается тема России, - ука-

зывает М.Кралин. - «Мы дети страшных лет России - забыть не в силах ничего,» - писал Блок в стихах, посвященных Гиппиус. Их стихотворный диалог продолжался многие годы, и жаль, что до последнего времени читатель имел возможность выслушать лишь одного оппонента, - поэзия З.Н.Гиппиус была для нас за семью печатями. А между тем у Зинаиды Гиппиус были свои идеалы и своя, по-своему выстраданная любовь к родине».[7]

Чтобы учащиеся поняли это, их вниманию может быть предложен с соответствующими комментариями литературный монтаж из стихотворений Гиппиус, поднимающих тему родины и революции. Это стихотворения «Юный март», «Веселье», «У.С.» /Учредительное собрание/, «14 декабря 17 года», «А.Блоку», «Осенью» /отрывки/, «Отъезд», «У порога», «Тишь» /отрывок/, «Знайте!».

Для современного читателя представляют интерес и исторические романы Мережковского - наиболее значительная часть его литературного наследства. И в них прослеживаются те мысли, те религиозные устремления, которые волновали писателя. «Исторический роман для него, - отмечал Б.Зайцев, - в главном повод высказывать идеи».[8] Но в то же время его романы имеют и познавательное значение, на что опять-таки указал Б.Зайцев, имея в виду роман «Леонардо да Винчи».

Некоторые сведения об этих романах учащиеся могут получить на обзорном уроке по творчеству Мережковского и Гиппиус. Возможно обратиться к некоторым страницам романа Мережковского «Антихрист /Петр и Алексей/» и при изучении романа А.Толстого «Петр I». Сопоставление отдельных эпизодов романа А.Толстого «Петр I» /Петр в кузнице, спуск на воду нового корабля, соратники Петра на пиру, описание запустения кремлевских палат/ с соответствующими эпизодами романа Д.С.Мережковского «Петр и Алексей» помогает показать школьникам, что писатели разных идейно-художественных позиций одни и те же факты оценивают по-разному. Так у одиннадцатиклассников отрабатываются навыки выявления авторской оценки в художественном тексте и соотнесения ее с общим писательским замыслом анализируемого произведения.

Естественно, подобная работа в основном предлагается для индивидуальных заданий. Отдельные учащиеся могут также подготовить реферат или доклад на одну из следующих тем: «Традиции русской классики в лирике Гиппиус»,[9] «Романы Мережковского», «Мережковский - критик».

Готовясь к докладам по указанным выше темам, школьники

должны обращаться непосредственно к художественным текстам, вести наблюдения /сопоставить, например, стихотворения Жуковского «Невыразимое», Тютчева «О вещая душа моя!» со стихотворениями Гиппиус и т.д./.

Самостоятельное проникновение в художественный текст, выразительное чтение стихотворений Мережковского и Гиппиус, эмоциональный рассказ об их творчестве с соответствующим музыкальным оформлением /а при возможности - проведение литературного вечера/ - все это способствует приобщению школьников к художественному миру двух замечательных художников, оставивших яркий след в истории русской литературы.

1. Зайцев Б.К. Памяти Мережковского. 100 лет. - В кн.: Мережковский Д.С. В тихом омуте. Статьи и исследования разных лет. - М.: Сов. писатель, 1991, с.7.
2. Мережковский Д.С. Собр. соч. в 4-х т. Т.4. - М.: Правда, 1990, с.7.
3. Цит. по кн.: Мережковский Д.С. Собр. соч. в 4-х т. Т.1. - М.: Правда, 1990, с.3.
4. Мережковский Д.С. Старинные октавы - в кн.: Мережковский Д.С. Собр. соч. в 4-х т. Т.4. - М.: Правда, 1990, с.608.
5. Небольшое по объему, прозрачно ясное и в то же время глубокое по выраженной в нем поэтической мысли стихотворение «Горное» можно рекомендовать учащимся для чтения наизусть. Стихотворения «Осень» и «Сосны» ученики могут прочитать самостоятельно, но с предварительными комментариями.
6. На этих уроках важно не просто изложить факты, а дать учащимся представление об особенностях личности Мережковского и Гиппиус: их потрясающей образованности, интеллектуальном начале их творчества, постоянном пребывании в поисках благотворных для общества идей.
7. Кралин М. Там шепчутся белые ночи мои. Избр. стихи поэтов серебряного века. - Л., 1991, с.12.
8. Зайцев Б. Памяти Мережковского. 100 лет. В кн.: Мережковский Д.С. В тихом омуте: Статьи и исследования разных лет. - М.: Сов. писатель, 1991, с.486.
9. См., напр., о воздействии романов Достоевского на лирику Гиппиус в приложении к газете «Первое сентября» - «Литература», 1998, №15.

УДК 821.161.1:2

Докшина В.П.

А.Пушкин и религия

Вопрос об отношении Пушкина к религии, впрочем, как и другие стороны пушкинского мировоззрения, в советском литературоведении освещен неполно и искаженно, что всегда бывает в обществах с четко заявленной идеологической ориентацией, озабоченных не столько поисками истины, сколько приисканием и приспособлением в качестве аргументов любых маломальски пригодных фактов. Поэтому, думается, обращение к этой теме в наше время не покажется излишним.

Освещение этого вопроса осложняется еще и тем, что документальные свидетельства об отношении Пушкина к религии (в особенности воспоминания современников) носят противоречивый характер, что позволяет исследователям черпать аргументы из того источника, который наиболее соответствует их концепции. Поэтому к свидетельствам современников следует подходить с большой осторожностью, учитывая их общественно-политическую ориентацию. С особенной осторожностью, думается, следует подходить к свидетельствам декабристов, склонных видеть в поэте своего безусловного единомышленника, хотя бы потому, что они знали поэта в течение недолгого времени и в самый ранний период его творчества.

Пушкин был другом, но не единомышленником декабристов. Его нравственным и политическим идеалом всегда был «умеренный демократ Христос» как он сам его именовал в письме к А.И.Тургеневу от 1 декабря 1823 г. по поводу своей притчи «Свободы сеятель пустынный». Он пишет : «…написал на днях подражание басни умеренного демократа Иисуса Христа (Изыди сеятель сеять семена свое)». О том, что Пушкин был верующим человеком, свидетельствуют многие наиболее близкие к поэту люди. Но в том, что Пушкин был не только верующим человеком, но и истинным христианином по своим убеждениям, причем именно православным христианином, мы убеждаемся, обратившись к его публицистике. Так, в издавшемся им журнале «Современник» за 1836 год были помещены три специальные статьи на религиозные темы: 1. «Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа Белорусского» («Современник».

кн. 1); 2. «Об обязанностях человека. Сочинение Сильвио Пеллико» («Современник», т. III); 3. «Словарь о святых, прославленных в русской церкви» («Современник», т. III). Основной пафос этих статей - восхищение подвижнической жизнью людей, представляющих лучшую часть православного духовенства и оказавших огромное духовное влияние на современников. Одним из таких духовных пастырей был Георгий Конисский, самоотверженно защищавший интересы православных христиан Белоруссии, оказавшихся под игом католической Польши. В статье о Георгии Конисском Пушкин рисует с умилением и любовью образ этого мужественного защитника православной веры, а также приводит примеры бесчинств польских униатов, стремящихся религиозными средствами осуществить политические цели польского правительства по разъединению братских славянских народов. Пушкин пишет: «Миссионеры насильно гнали народ в униатские костелы, ругались над ослушниками, секли их, отымали у них детей, дабы воспитывать их в своей вере, уничтожали браки, совершенные по обрядам нашей церкви, ругались над могилами православных… Польское правительство им потворствовало… гордые польские магнаты отвергли справедливые требования диссидентов». О самом Георгии поэт сказал так: «Георгии есть один из самых достопочтенных людей минувшего столетия. Жизнь его принадлежит истории».

В статье «Об обязанностях человека. Сочинение Сильвио Пеллико» Пушкин отдал должное другому христианскому подвижнику, проведшему 10 лет в тюрьмах по обвинению в содействии итальянским карбонариям, боровшимся против австрийской оккупации, и написавшему затем две книги: «Мои темницы» и «Об обязанностях человека». В Сильвио Пеллико Пушкина в особенности восхищает истинно христианская кротость и незлобивость страдальца. Он пишет: «Сильвио Пеллико 10 лет провел в темницах и, получа свободу, издал свои записки. Изумление было всеобщее: ждали жалоб, напитанных горечью, - прочли умилительные размышления, исполненные ясного спокойствия, любви и доброжелательства». Статья о С.Пеллико примечательна еще и тем, что в ней есть оценка, данная Пушкиным Евангелию. Он пишет: «Есть книга, коей каждое слово истолковано, применено ко всевозможным обстоятельствам жизни и происшествиям мира, из которой нельзя повторить ни единого выражения, которого бы не знали все наизусть, которое бы не было

уже пословицею народов; оно не заключает для нас ничего неизвестного; но книга сия называется Евангелие, - такова ее вечно новая прелесть, что если мы, пресыщенные миром или удрученные унынием, случайно откроем ее, то уже не в силах противиться ее сладостному увлечению и погружаемся духом в ее божественное красноречие».

Статья «Словарь о святых» - это рецензия на новое издание произведения подобного рода, предпринятое князем Д.А.Аристовым и лицейским товарищем Пушкина М.Я.Яковлевым, спустя более 50 лет после первого, изданного Новиковым «Опыта Исторического Словаря о всех в истинной православной вере святою непорочной жизнью прославившихся святых мужах». Пушкин высоко оценил достоинства нового произведения и труд издателей, собравших обширные сведения о многих богоугодных людях, живших в разных уголках России, что позволило увеличить число святых русской православной церкви более чем вдвое. Сами жития святых угодников Пушкин рассматривает как факты духовной истории русского народа. Оканчивая статью, он пишет: «Издатель «Словаря о святых» оказал важную услугу истории». И замечает: «Между тем книга его имеет и общую занимательность: есть люди, не имеющие никакого понятия о житии того святого угодника, чье имя носят от купели до могилы и чью память празднуют ежегодно. Не дозволяя себе никакой укоризны, не можем, по крайней мере, не дивиться их крайнему нелюбопытству».

Пушкин чрезвычайно высоко оценивал роль и значение религии в становлении русской культуры, формировании русского национального характера и русской государственности. Он считал, что особый отпечаток на нравственную физиономию россиян наложило именно православие. В статье «О втором томе «Истории русского народа» Полевого» он пишет: «Греческое исповедание, отдельное от всех прочих, дает нам особенный национальный характер». И далее: «Поймите же и то, что Россия никогда ничего не имела общего с остальною Европою, что история ее требует другой мысли, другой формулы, чем мысли и формулы, выведенные Гизотом из христианского Запада». Рассуждая о христианстве, Пушкин никогда не упускал случая подчеркнуть разницу между католицизмом с его институтом папства и идеей персонализма, сыгравшими свою роковую роль в формировании гражданских обществ в Европе, и русским пра-

вославием с его идеей соборности, так или иначе отразившейся на всем строе русской национальной жизни и определившей, в конечном счете, ее историю.

В «Заметках по русской истории XVIII века», помеченных 1822 годом, он пишет: «В России влияние духовенства столь же было благотворно, сколь пагубно в землях римско-католических. Там оно, признавая главою своего папу, составляло особое общество, независимое от гражданских законов, и вечно полагало суеверные преграды просвещению. У нас, напротив, завися, как и все прочие состояния, от единой власти, но огражденное святыней религии, оно всегда было посредником между народом и государем, как между человеком и божеством. Мы обязаны нашим монахам нашей историею, следственно и просвещением». Все вышеизложенные факты позволяют сделать вывод, что обвинение Пушкина в безбожии несостоятельно. Однако повод бросить упрек в его адрес имеется.

Как известно, обвинение Пушкина в атеизме, в основном, опирается на два документа, наиболее существенных: 1) на перехваченное одесской полицией письмо, где есть такие слова: «Святой дух иногда мне по сердцу. Но предпочитаю Гете и Шекспира» и «…беру уроки чистого афеизма. Здесь английский, глухой профессор, единственный умный афей, которого я еще встретил. Он исписал листов 1000, чтобы доказать, что не может быть существа, творца и правителя, мимоходом уничтожая слабые доказательства бессмертия души»; 2) на юношескую поэму «Гавриилиада», никогда и нигде при жизни поэта не печатавшуюся и известную только по рукописным спискам. Эти факты бесспорны, но, думается, и они могут быть смягчены некоторыми оправдывающими обстоятельствами. Во-первых, следует учитывать, что как один из образованнейших людей своего времени Пушкин не мог не интересоваться имеющими хождение в разных областях знания новыми теориями, и интерес его к атеизму вполне объясним. Во-вторых, непредвзятый взгляд не может не заметить скепсиса («единственный умный афей») к проповедуемому англичанином-афеем учению. Кстати, англичанин-афей был домашним доктором графа Воронцова, однако скомпрометированным оказался не хозяин дома, а гость-поэт. Но главное, «брать уроки» означает знакомиться с чем-то, но не обязательно исповедовать. Так что первое обвинение оказывается слишком шатким. История с «Гавриилиадой» более серьезна, так как здесь

к уничтожению всех списков поэмы, ходивших по рукам. В черновиках Пушкина сохранился лишь один набросок плана; до сих пор не нашлось и автографа «Гаврилиады». Есть все основания предполагать, что поэт позаботился об уничтожении всех следов злополучной поэмы, бывшей для него укором совести.

Политические взгляды Пушкина также несут печать христианской веры в волю Провидения. Так, оспаривая материалистические теории о едином законе общественного развития, он пишет: «Не говорите «иначе нельзя было быть». Коли было бы это правда, то историк был бы астроном, и события жизни человеческой были бы предсказаны в календарях, как и затмения солнечные» («О втором томе «Истории русского народа» Полевого», гл. 3).

Пушкин был истинным христианином и по своим мыслям, и по своим поступкам, и глубоко верующим человеком. Его письма к жене всегда кончаются словами, вверяющими детей и любимую женщину покровительству Всевышнего: «Целую и благословляю Вас, Христос, дети мои» (2 окт. 1833 г.); «Машку, Сашку рыжего и тебя целую и крещу. Господь с Вами» (21 окт. 1833 г.); «Христос с Вами. Благословляю и целую Вас» (30 окт. 1833 г.); «Прощайте, все мои, Христос воскрес, Христос с Вами» (20-22 апр. 1834 г.); «Целую тебя и детей. Христос с Вами» (1834 г.).

Примечание: Униаты - сторонники Флорентийской унии (1439 г.) об объединении всех христианских церквей на основании главенства римско-католической, папской церкви, которую русская православная церковь отказалась принять.

Гизот (Гизо) Франсуа - французский историк и политический деятель XIX века. Автор «Истории цивилизации в Европе», «Истории цивилизации во Франции» и ряда политических и исторических брошюр.

Исторические и общественные науки

УДК 323(574)

Мухлисова З.К.
доцент кафедры
политологии и социологии
Кужабергенова Х.И.
кандидат ист. наук, зав. кафедрой
всемирной истории

Характер модернизации Казахстана

Как известно в конце 60-х годов и 80-е годы XX века западными политологами, социологами и футурологами была разработана следующая типология общества: примитивное, традиционное, индустриальное, постиндустриальное. Советскими обществоведами такая градация воспринималось как нарочитая и искусственная, как бы созданная в отместку марксистскому подходу социально-экономической формации. Сейчас же она ни у кого не вызывает раздражения, более того на всем постсоветском пространстве, исследователи, занимающиеся общественными проблемами воспринимают ее адекватно и пользуются ею.

Особый интерес представляет такая типология общества в связи с проблемами в Казахстане, поскольку модернизация тесно связана с переходом традиционного общества в индустриальное. И здесь возникает ряд вопросов, ведь Казахстан в свое время в составе СССР перешел в индустриальную эру и, казалось бы, эпоха модернити стала социально-экономической реальностью. Однако тип социализма в СССР и процесс индустриализации был отягощен тем, что называется догоняющей модернизацией. Характерными признаками, которой является дискретность, когда одни отрасли находятся на передовых рубежах, а другие занимают отсталые позиции. В сфере общественного сознания после распада Союза произошли изменения, которые сопровождались не столько либерально-демократическими ценностями, а возвращением к архетипам традиционного общества /создание образа врага, международного заговора, проявления раз-

личных фобий/. Таково наследие «проклятого» прошлого.

Ряд ученых считают, что при переходе из одного типа общества, в другое изменяются следующие параметры : меняются общий характер социального устройства, участие членов общества в управлении его делами, организационный и технологический уровень, структура занятости, поселений, уровень и масштабы образования, роль науки в жизни общества и пр.

Общий характер социального устройства индустриального общества определяется созданием национальных государств, с четкими границами, возникающими на основе единства экономики, языка и культуры. В Казахстане этот вопрос в основном решен с обретением суверенитета и независимости, с осуществлением самостоятельного курса экономической политики. Естественно этот процесс был не безболезнен, вынужденный выход из рублевой зоны, установление таможенных барьеров, трудности в середине 90-х и с выплатой заработанной платой бюджетникам и пенсией.

Конституция страны 1995 г. выявила унитарное устройство государства и дала достаточно ясное определение языковой политики: государственным языком является казахский, а официальным - русский.

Что же касается характера участия членов общества в управлении, то главным социальным изменением, совершающимся в ходе индустриального общества, является демократизация политической жизни, которое выражается в предоставлении населению всеобщего избирательного права и в индустриализации политической деятельности вокруг массовых партий.

В Казахстане произошли большие изменения, в этой сфере кардинально отличающиеся от советской системы и перестроечной истерии. Выборы в представительные местные органы и в Парламент республики, а также выборы президента на альтернативной основе в 1999 г. подтверждают последнее. Возникли политические партии. Где кроме партии власти «Отан», существует оппозиционная слева коммунистическая партия, а справа- народная республиканская партия. Ряд других политических партий заполняют определенные политические ниши в казахстанском социуме.

В этой связи ряд западных исследователей считают, что в постсоветском пространстве, несмотря на либерализацию, возникли псевдодемократические режимы. Например, американский политолог Л.Даймонд допускает, что такие режимы могут обладать многими конституционными характеристиками электо-

ральной демократии, в которых легально действуют оппозиционные партии, однако они лишены такого непременного для демократии качества как наличие поля для относительно честного соперничества, способного привести к отстранению от власти правящей партии.

Выводы Л.Даймонда сделаны небезосновательно, однако думается, что они несколько поспешны. Нельзя перенести нагруженную традициями и многолетними демократическими процедурами политическую кальку западных стран в модернизирующую страну. В конце концов, и лейбористская партия в Великобритании, и социалистическая во Франции, пришли к власти не сразу.

Модернизация на организационном и технологическом уровнях предполагает рост концентрации производства, установление господства машинного производства, полной замены мускульной энергии людей, вытеснение из производства семьи и пр. Все перечисленные процессы в Казахстане произошли еще при советской системе. Сейчас перед республикой в этой сфере стоят задачи создания высоких технологий, компьютеризации и автоматизации производственных процессов.

Большую роль в модернизации общества играет структура занятости. Обычно структуру занятости подразделяют на 4 сектора: аграрный, индустриальный, сервисный и информационный. В традиционном обществе не менее двух третей трудоспособного населения занято в сельском хозяйстве, в индустриальном же происходит переход человеческих ресурсов из аграрного сектора в индустриальный, сервисный и информационный. Этот процесс в Казахстане начался при советской системе. Сейчас же на повестку дня встал вопрос - вовлечения большинства трудоспособного населения в сервисный и информационный секторы. Не случайно у нас много уделяется развитию малого и среднего бизнеса, который является сердцевиной сервисного сектора.

В эпоху, когда наука и производство составляют единую составляющую сферу, необходимо не только всеобщая грамотность населения, но и преобладание среднего и высшего образования. Казалось бы, эта задача в Казахстане успешно решена, но и здесь есть определенные лакуны. Речь идет, о так называемой, функциональной неграмотности, когда производство и новые технологии требуют определенных и конкретных знаний, которые быстро меняются, а система образования таких знаний и навыков не представляет. Затянувшийся кризис в системе образования начался еще 60-е годы, и даже новая реформа и переход на

12- летнюю среднюю школу вряд ли разрешат вызов времени. Еще одной проблемой в этой области в Казахстане является то, что специалисты с высшим и средним образованием по-своему социальному статусу низведены до наемных работников с низким уровнем доходов. А ведь именно эта категория населения является потенциальной составляющей среднего класса.

Социокультурные аспекты модернизации предполагают, как указывалось выше, всеобщую грамотность, светский характер ценностей, расширения свобод личности. Кроме этого, для успешной модернизации необходим некий идейный стержень, своего рода идеология, вокруг которых формируется потребностно - мотивационное состояние общества и ценностные ориентиры. Модернизация общества требует слома определенных культурных традиций препятствующих обновлению социума. Советская идеология в теории носила мессианский характер, предполагавший коренное обновление мира, где не будет социальной и прочей несправедливости, где воцарит торжество разума и добра, где разовьется гармоничная личность. На практике это обернулось социальным иждивенчеством, конформизмом, приспособленчеством. Легко сказать, что от такого наследства мы отказываемся. В стране с отягощенной структурой населения, с 3 миллионами пенсионеров, с бедностью и безработицей, переход к новым социокультурным ценностям симптоматичен. Такое состояние чревато лабильностью социума, которое при определенных условиях может привести к социальному взрыву. Ряд казахстанских исследователей считают, что процесс модернизации может смениться фазами контрмодернизации и антимодернизации. Уничтожение традиционных институтов приводит к социальной фрустрации и маргинализации общества, что в свою очередь сказывается на устойчивости политической системы. Примером этому может служить «шахская революция» в Иране в 60-е годы, когда в стране с традиционными исламскими ценностями стали широко пропагандироваться западные ценности, что вызвало реакцию населения в виде исламской революции. Или « апрельская революция» в Афганистане, когда Тараки обещал советским лидерам, что через 5-6 лет страна станет атеистической. Все это привело обе страны к многолетней нестабильности, а все крайних проявлениях и к угрозе мировому сообществу.

Возвращаясь к социокультурным аспектам модернизации, уместно напомнить о роли протестантской этики, которая стала в свое время идейным ядром третьего сословия в период буржу-

азных революций на Западе. Суровый кальвинизм проповедовал аскетизм в личной жизни, бережливость, накопительство, индивидуализм, что привело все общество к экономическому росту. М. Вебер в книге « Протестантская этика и дух капитализма» считает, что ключевой, культурной переменой открывшей путь капитализму и индустриализации стало возникновение материалистической системы ценностей, поощрение накопления. Если в этом аспекте обратить внимание на страны, которые стоят на пути модернизации, то только Восточная Азия нашла функциональный эквивалент протестантской этике. Что же касается стран Латинской Америки, постсоветских государств, то, увы, появление такого эквивалента не наблюдается. Российские политики, научные центры проявляют крайнюю озабоченность в « новой идеологии», ищут « третий путь» развития нередко скатываясь к традиционной державности, византийству, а порой и к идее « Москва- третий Рим»

Эти же проблемы стоят перед Казахстаном. В этом смысле определенной инновацией является книга президента Республики Казахстан Н.Назарбаева

«На пороге XXI века», где предлагается понятие «адаптированной модернизации», под которой понимается модернизация, адаптированная прежде всего, к традиционным институтам, этнокультурным особенностям, политической истории региона, реальному положению государства в геополитической, геоэкономической, геокультурной структурах. Н.Назарбаев считает, что без модернизации во всех сферах мы обречены пребывать в вечно запаздывающей полосе исторического времени. Поэтому модернизация нужна, но именно адаптированная.

Таким образом, в развивающем обществе было бы неразумным и даже опасным противопоставлять модернизацию и традиционализм. Консенсус общества возможен лишь тогда, когда основные группы населения согласны относительно общих ценностей

.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации. Полис.№ 1,1999.
2. Инхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. Полис.№ 4, 1997.
3. Иноземцев В. Постиндустиральное хозяйство и « постиндустриальное общество. Общественные науки и современность»,

№3, 2001 г.
4. Левяш И. Постиндустриализм: проблема адекватности концепта. Общественные науки и современность, № 3, 2001 г.
5. Машан М. Политическая модернизация на постсоветском пространстве: предварительные итоги. Саясат, №2-3, 2000.
6. Мухамбетов Р. Модернизация. Мысль, № 3, 2001
7. Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. Алматы, «Онер», 1996.
8. Поппер К. Открытое общество и его враги. М., 1992.

УДК 9(574)

Құрманалин С.Б.
тарих ғылымдарының
кандидаты, доцент

Сырым Датұлы көтерілісінің зерттелуі

Қазақстанның өткен замандардағы тарихына қалам тартқандардың ішінде 1783-1779 жылдардағы Кіші жүз қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісінің жай-жапсарына соқпай кеткендері кемде-кем және олардың қай-қайсысы да Сырым Датұлы қозғалысына үлкен әмні бар оқиға ретінде қараған.

Сондай еңбектердің басында – А.И.Левшиннің 1832 жылы жарық көрген көпшілікке танымал шығармасы тұр. (1) Шындығында, А.И.Левшин отаршылдық саясатты жүзеге асыруға көмектесіп жатқан патшаның көп шенеунігінің бірі ретінде Сырым көтерілісін Ресей саясаты жолына кесе көлденең тұрған бір кеселді оқиға ретінде қарайды. Бұл еңбектің әсіресе олқы соғар тұсы деп көтерілістің шығу себептеріне де, оның қозғаушы күштеріне де, сол тұстағы қазақ қоғамының жай-жағдайына да талдау жасамағанын айтар едік. Сондай-ақ 14 жылға созылған осынау күрестің өзегінде ірі-ірі әлеуметтік, саяси себептер жатқандығын көрсетудің орнына, ашынған халық бұқарасының жаппай бас көтеруін – Сырым батырдың Нұралы ханмен араз болуынан немесе оның хандық билігін күндегеннен, қызғанғаннан болды деуі, немесе оның хандық билігін күндегенен, қызғанғаннан болды деуі; немесе 1790 жылдары жаңадан тағайындалған генерал-губернатор А.Пеутлинг елдің еркінен тыс Ералыны хан сайлағанда Сырымның патша әкімшілігімен кеті-

суін тағы да ханның жекс өзімен Сырым бақталас болғандығынан солай істеді деуі - нағыз тарихи шындыққа сай келмейді.

Әйтсе де А.Левшиннің көтерілістің даму барысын суреттеуі, О.А.Игельстромның реформалары не себепті ел ішінде тиянақ таппағанын баяндауы, 1790 жылдардың бас кезінде патша әкімдерінің көтеріліс көсеміне көзқарастарының өзгеруі нелiктен болғанын түсіндіруі, сондай-ақ автордың фактологиялық жағынан едәуір құнды материалдарды жинақтауы – бұл еңбектің зерттеушілер үшін оте қажеттілігіне көз жеткізеді. Бұған қоса А.Левшиннің еңбегі Сырым батыр бастаған Кіші жүз қазақтары ұлт-азаттық қозғалысының тарихнамасында кейбір кейінгі зерттеулерге, айталық, М.Красовскийдің ("Область сибирских киргизов. Материалы для географии и статистики России"), Л.Мейердің ("Киргизская степь оренбургского ведомства") т.б. еңбектеріне негіз болды.

Кеңес өкіметі тұсында бұл мәселені көтергендердің бірі А.П.Чулошников. Автор өзінің белілі мақаласында (2) бірқатар бағалы нұсқаулар беріп, Сырымның 1790 – жылдардағы күресінің негізгі бағытын дұрыс сипаттайды. Дегенмен, А.Чулошниковтың Сырым батыр қозғалысын ірі-ірі феодалдық топтардың күресі ретінде көрсетпек болуы, көтерілістің қозғаушы күші - халық бұқарасы екснін бүркемелеп тастайтыны өз алдына, екінші жағынан, империяның отаршылдық саясатына қарсы бағытталғанын мүлде естен шығарып тастағандай әсер қалдырады. Автордың билер мен батырлар тап күресінде сұлтандардың әлеуметтік жауы ретінде қарсы шықты деуі де қате, оның бұл тұжырымы ғылыми мақаланың қазақ қоғамының әлеуметтік құрылысы жөніндегі барлық концепциясына көрінеу қарсы келеді. Әбілқайыр әулеті сұлтандарының Сырым батырға аса өштесіп қарсыласуын сұлтандардың сауда қарым-қатынастарында беделді болу үшін күрес–тартысының нәтижесі деп түсіндіруі де қанағаттанарлықтай түсінік емес. Дегенмен, тарихшы-ғалым А.П.Чулошниковтың бұл жөніндегі елеулі еңбегі сол, автор Сырым Датұлы бастаған Кіші жүз қазақтары көтерілісінің ішкі қоғамдық тетіктерін айқындауға айрықша көңіл болген.

Сырым қозғалысының шын мәніндегі тарихын жасамақшы болған белгілі зерттеуші А.Ф.Рязанов. Ол 1927ж. "Советская Киргизия" журналының №10 санында "Батыр Сырым Датов" деген зерттеу мақаласын жариялады. Ал, 1929 ж. "Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838)" деген еңбегі жарыққа шықты.

Бұл қозғалыс жөнінде кейіннен іргелі еңбек жазған көрнекті

кеңес тарихшысы М.П.Вяткин өзінің белгілі монографиясында А.Рязанов зерттеулеріне ерекше сын көзбен қарайды (3:61-62)

Біз үшін, А.Ф. Рязановтың қалайда даусыз еңбегі сол, ол бұрын жабық жатқан біршама көп фактілерді ғылым арнасына енгізді, оның жаңашылдығы осында. А.Рязанов еңбектерінің ең құнды жері - Сырым батырдың өмірі мен қоғамдық қызметіне қатысты осы кезге дейін ғылымға белгісіз болып келген, белгілісінің өзі ғылыми айналымға түспей, талданбай, бағасы берілмей келген Орынбор архивіндегі көптеген тарихи материалдар нақ осы зерттеулерде алғаш рет сөз болып, халыққа жария етілді. "Эта была выдающаяся и талантливая личность, имеющая огромное влияние на массу казах-киргизского народа" деген А.Рязанов берген баға да осы еңбектер арқылы Сырым секілді шоқ тұлғаның атына бірінші рет айтылды. Сонымен бірге, Сырым қозғалысы осы еңбектерде тұңғыш рет нағыз тарихшының кәсіби көзқарасымен талданып зерттелінді.

Кіші жүз қазақтарының азаттық қозғалысы тарихын барынша егжей-тегжейлі зерттеген ғалым – аса көрнекті тарихшы М.П.Вяткин болатын. Оның 1947 ж, жекс кітап болып шыққан, 1944 ж. сәтті қорғалған "Сырым батыр" тақырыбындағы докторлық диссертациясы тарихшының көп жылдық ізденіс-зерттеулерінің негізгі нәтижесі еді. "Батыр Сырым" монографиясының мемлекеттік – "Сталиндік" сыйлықты алғанын айтсақ, М.Вяткиннің Қазақстан тарих ғылымына, оның ішінде қазақтың тұңғыш ұлт-азаттық қозғалысын зерттеу ісіне қаншама үлес қосқанын ұғуға әбден болады.

Сырым Датұлы бастаған көтерілістің шығу себептері, барысы, қозғаушы күштері мен нәтижелері жөнінде аталмыш монографияда толық және дәйекті баяндалған. Автордың бұл көтеріліске берген бағасының дұрыстығы кейінірек шыққан басқа да тарихи зерттеулерде толық құпталды (4).

М.П.Вяткин еңбегінде Кіші жүз қазақтарының Сырым Датұлы бастаған қозғалысы XVIII г. Аяғындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси қатынастардың шеңберінде қарастырылады.

М.П.Вяткиннің бұл монографиясының маңызы зор. Ол Кіші жүз қазақтарының тарихы туралы мол архив материалдарын алғаш ғылыми айналымға енгізген. Автор тарапынан Мәсеку, Санкт-Петербург, Алматы, Орынбор архивтеріндегі тарихи құжаттар жан-жақты зерттелген, әсіресе тарихшы-ғалымның архивтік түпдеректерді шынайы тарих ғылымы тұрғысынан талдауы ерекше назар аудартады.

Мұрағат материалдарымен қоса монографияға М.Вяткин әр түрлі шығыс тілдеріндегі түпдеректерді де тарта білген. Бұл өте маңызды, өйткені өз кезеңіндегі XX г. 3-40 жылдарындағы Қазақстанда отандық тарих ғылымының қалыптаса бастауының алғашқы баспалдақтары жағдайында XYIII г. Қазақстан тарихы бойынша жазба деректер жоқтың қасы еді.

Зерттеліп отырған кезеңнің ерекшеліктерін есепке ала отырып, М.Вяткин зерттеуші үшін ауыз-әңгіме, фольклор секілді деректердің маңыздылығын жаңаша көрсетеді, ойткені ондла қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық және әлеуметтік құрылысы, халықтың тарихи оқиғаларға берген өз бағасы көрініс тапқан болатын.

Сталиндік-тоталитарлық заманда өз еңбегін жазған М.Вяткиннің тұжырым-пікірлерінің күні бүгінгі егемен Қазақстанның тәуелсіз тарихшыларының көзқарастарымен үндесіп жатқандығына назар аударсақ атақты тарихшының белгілі монографиясының тарихи құндылығын әбден түсінуге болады.

Қазақтардың қоғамдық қарым-қатынастары туралы тарауында, автор "XYIII-XIX ғасырларда қазақтарда рулық құрылыс және жерге деген ұжымдық меншік үстемдік етті" деген өткен ғасыр басында қазақ зиялыларының көрнекті өкілдері айтқан пікірлерді коптеген кеңес тарихшылары секілді "ұлтшылдық" көзқарас ретінде қабылдайды және бұған қарсы қазақ қоғамында таптардың және таптық жіктелістің болғандығын көрсетеді. Алаш қайраткерлерінің ғылыми ой-тұжырымдары қазіргі таңда өз құндылығын көрсетіп отыр, сондықтан М.Вяткин сияқты ғалымдардың пікірлерін сыни ғылыми ой елегінен өткізіп қабылдау да қажет.

Автор үстемдік етуші феодалдық-ақсүйек өкілдеріне тарханлар, қожалар, батыр, билерді де жатқызады. Қоғамдық құрылыстағы билердің ерекшелігі олар көшпелі қауыммен тығыз байланысты болды және қанау формалары патриархалдық-рулық түрмысменастасып жатты. Рулық институттар дамып келе жатқан феодалдық қатынастарға сәйкестендіріліп, ру ақсүйектері көшпелі қауымды қанауда оны оңай пайдаланады. Автордың пайымдауынша, феодалдар табының айқын белгісі қазақ қауымынан бөлектенген, одан жоғары тұрған "ақсүйектерде" көрінді. Рулық ақсүйектер таптық қатынаста қауым жіктелісінің нәтижесінде "ақсүйектермен" жақындасқанымен, қауыммен байланысын сақтады, бұл оның таптық күрес барысында, әсіресе Сырым батыр қозғалысында айқын көрінген дәйексіздігіне алып келді, - деп пайымдайды М.Вяткин.

Кіші жүздің XVIII ғасырдағы саяси өміріне арналған тарауда автор қазақ қоғамының саяси құрылысын, вассалдық қатынастар жүйесін егжей-тегжейлі талдай отырып, оның патриархалдық-феодалдық қоғамдық қатынастар жүйесіне сай келетіндігін көрсетеді. Бұл тарауда Кіші жүздің саяси дағдарысының себептері талданып, ол жоңғар агрессиясымен және царизмнің басқыншылық саясатымен байланыстырылады, біртұтас орталықтанған мемлекеттің болмауы себепті саяси дағдарыс тереңдей түсті, - дейді автор.

М.Вяткин қазақ қоғамы күрделі сыртқы саяси жағдайларға байланысты Ресейдің қамқорлығына кіргенімен, қазақ халқының алдында тұрған өмірлік маңызды мәселелер патша үкіметі тарапынан шешілмеді, империяның жер мәселесіндегі отаршыл саясаты қоғам дамуына теріс ықпал етті, - деп те әділ тұжырым жасайды.

Әсіресе, М.Вяткиннің мынадай бағыттағы талдаулары өте маңызды: орыс шекара әкімшілігі енгізген жерге байланысты шектеулер қазақ қауымының шаруашылығына ауыр зардаптарын тигізді. Әскери бекіністер мен казак хуторларына таяу жерлерде көшіп-қонуға тиым салу, Жайық және Орынбор казактары мен башқұрттардың әлсін-әлсін шабуылы, проорыстық бағыттағы қазақ ауылының үстем тап өкілдерінің қауымдық жайылымдарды баюы алуы, қазақтардың мемлекеттік дербестігін әлсірету мақсатындағы Ресей саясаты көшпелілерді Байбақты руының батыры Сырым Датұлының басшылығымен ұымдасқан көтеріліске шығуға итермеледі. Қазақтардың қозғалысы азаттық сипатында болды, әу бастан-ақ феодалдық үстем тапқа қарсы халық күресі Ресей империясының отарлық езгісіне қарсы күреспен ұштасты.

Аталмыш зерттеудің екінші бөлімінде Сырым Датұлы бастаған қазақтар қозғалысының жүру барысын баяндай отырып, М.П.Вяткин көтерілістің сипаты мен ерекшеліктерін ашады. Автор Кіші жүз қазақтарының қозғалысын бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырады, бірінші кезеңінде көтеріліс антиотарлық сипатта болды, бұл күресте ру ақсүйектері мен халық бұқарасы бір майданда тізе қосты.

Бірақ көтеріліс барысында таптық күштердің жіктелісі болады. Қалыптасқан жағдайды зерттей отырып, автор, бірінші кезеңде халық бұқарасы барлық феодалдық ақсүйектерге емес, тек оның кейбір өкілдеріне, әсіресе патша әкімшілігі жағында тұрған сұлтандарға қарсы шықты; бұл кезеңде бұқара халық ру ақсүйектерімен бірге болды – деп тұжырымдайды.

М.Вяткиннің зерттеулеріне қарағанда 1780 – жылдардың екінші жартысында қозғалыс мақсаты мен тактикасын айқындауда ру ақсүйектері мен халық бұқарасы арасында қайшылық туындайды.

Сырым жер үшін күресте бұқара халықпен бірге бола тұрып, қазақ мемлекеттігінің жаңа формасын құруға тырысады, мұнда ол хандық билікті жылма-жыл шақырылатын халық съезімен алмастыруды, ал басқаруды "бас" старшындардың қолына беруді көздеді.

Ал ру ақсүйектері хандық биліктің біржола жойылуын қолдамады, олар хандық биліктің патриархалдық-рулық формасын қайта қалпына келтіруге тырысты. Сондықтан Нұралы хан тақтан тайдырылғаннан кейін рубасылары хан тағына Батырдың ұлы Қайып сұлтанды ұсынды. Патша үкіметінің отарлық саясатына қатысты да ру ағымдары әскери күрестен гөрі, келісімге келуге ұмтылды.

Көтеріліс барысында қалыптасқан күрес тактикасы бойынша қарама-қарсылық таптық күштердің жіктелісін күшейтті. 1790 жылдардың басында М.П.Вяткиннің пайымдауынша, Сырым қозғалысында жаңа ағым пайда болады, алғашында ол ру билерінің еркінен тыс қалыптасса, кейін оларға қарсы бағытталды. Бірақ ол әлеуметтік топ ретіндегі рубасыларына емес, жеке билерге ғана қарсы бағытталды. Осыған байланысты автор мынадай тұжырым жасайды: "Сырым қозғалысының дамуы барысында өсіп-оне бастаған шаруалар соғысы патриархалдық-рулық түрмыс жағдайында өзге отырықшы-егінші халықтардағыдай аяқталғантаптық формаға ие бола алмады" (3:9).

Сырым Датұлы бастаған Кіші жүз қазақтарының азаттық қозғалысы 14 жылға созылды, бірақ жеңіліс тапты. Көтерілістің жеңілу себептері көп болды. Жерге деген қауымдық меншік ру ақсүйектерінің жайылымдарға деген билігін шектеді және ол патша саясатымен де тығыз байланысты болды. Бұдан халық бұқарасының және ру старшындарының қарулы күрес формасына деген әр түрлі қатынасы туындады (3:390).

Сырым қозғалысының өзіне ғана тән ерекшеліктерін, заңдылықтарын ашу М.П.Вяткиннің зор еңбегі, дегенмен атақты тарихшының зерттеуінде еш кемшілік жоқ деп ешкім айта алмайды. Өйткені, ғылым дегеніміз – жаңарып, жаңғырып жататын үздіксіз процесс екені түсінікті. Сондықтан М.Вяткин еңбектерінің де ескірген тұстары, уақыт әкелген өзгерістер тұрғысынан қайта қарайтын жерлері болуы әбден мүмкін. Себебі, ол да өз заманының перзенті. Екіншіден, оның еңбегінің кейбір кем-

шіліктері - тек қана М.Вяткиннің емес, сол тұстағы тарих ғылымының, оның зерттеу әдістерінің ортақ кемшіліктері де еді. Мысалы, Сырым қозғалысын «шаруалар қозғалысы» деп таныған М.Вяткин өз еңбегінің өн бойында ұлт-азаттық көтерілістің ішінен үнемі жалпы таптық күрестің белгілерін іздеумен отырады.

Барша әлеуметтік топтардың отарлық қанауға ұшырауы жағдайында басталған қарулы қозғалыстарға басшылық ету қазақ қоғамында рубасыларының қолында болатындығын М.Вяткин «Қазақстанда «шаруа» соғысы дамуындағы өзгешеліктердің бірі» деп қателеседі (3:225).

Бірақ өзінің аталған еңбегінде «Сырым жастайынан ақылды және адал болған жан» - (3:199) деп батырдың өренділігін үлгі етіп алға тартқан М.Вяткиннің қазақ халқы мен тарихы алдындағы аса зор еңбегі азаттық қозғалысы мен оның көсеміне берген бүгінгі күнге дейін көмескіленбеген бағасында болып табалады (3:384).

Сонымен бірге Кеңес дәуіріндегі жеке бір зерттеулерде «Сырым батыр» монографиясында берілген дұрыс бағаны мойындамауға тырысушылық болғандығын да айта кеткен жөн. Мұндай қате пікірдің тууына, біздіңше, С.Е.Толыбеков еңбегіндегі тарихи фактілерге толық талдау жасамау және онда келтірілген дәлелдердің нанымсыздығы назар аударсақ, оның пікірлерінің біржақтылығымен қатар, сол кезеңдегі ресми идеологияның бет-бейнесі де айқын көрінеді. Ол былай деп жазды: «М.П.Вяткиннің қазақ жүздерінің Ресейге қосылуының прогрессивтік маңызын толықтай жоққа шығаруы оның басты қателігі болды, әрі ол Ресейге қосылуға қарсы күрескен қазақ батырлары мен сұлтандарын жоғары көтеру арқылы бұларды мадақтауға теориялық негіз қалады» (5:104).

С.Толыбековтың Сырым батырды «Кіші жүз қазақтарының Ресейге қосылуына қарсы 14 жыл бойы күрескен, өшіп бара жатқан көшпелі қазақ қоғамының кертартпа күштерін өз айналасына топтастырған, ортаазиялық хандықтар мен түрік сұлтаны сияқты халықаралық реакциялық күштерден моральдық демеу алған» (5:104) – деп сипаттауы нағыз тарихшының нақты фактологиялық материалдарға сүйеніп айтқан пікірі емес.

Сырым көтерілісінің тарихнамасы баяндауда Қазақстан мен Ресей арасындағы дипломатиялық байланыстарда бұл қозғалыстың қандай орын алғанын және оның кейбір маңызды мәселелерінің жалпы қазақ-орыс қарым-қатынастарына қалай әсер еткенін сөз еткен тарихшы-ғалым А.Сабырхановтың да зерттеу-

лерін назарда ұстау қажет (6).

Зерттеушілер үшін әсіресе академик С.З.Зимановтың терең ойлы еңбектері (7) айрықша құнды болып табылады. Көрнекті ғалым өз зерттеулерінде қазақ билерінің қоғамдық, әлеуметтік роліне алғашқылардың бірі болып әділ баға берді, соның ішінде әсіресе Сырым Датұлының қайраткерлік қызметінің мән-маңызын мейлінше шыншылдықпен ашып көрсетті. Біздің таңдаған тақырыбымыздың да кейбір мәселелері, оның ішінде батыр әрі би Сырым Датұлының XVIII ғасырдың соңғы ширегіндегі Кіші жүз қоғамында атқарған саяси-әлеуметтік қызметі заңгер-ғалымның іргелі еңбектерінде талданады. Жалпы алғанда, С.Зиманов зерттеулері ізденушілерді мәселеге бүгінгі заманғы әдістеме тұрғысынан келуге себепкер болып, орындалған жұмыстың нақтылы жәнс негізгі тұжырымдарын қалыптастыруға көмектеседі.

Еліміздің ұлттық мемлекеттік тәуелсіздік алуына орай өткен тарихымызға деген қызығушылық пайда болған кезеңде азаттық жолындағы күрес тарихнамасы жаңа серпінмен қайта зерделене бастады. Осыған байланысты ұлттық езгіге, отаршылдыққа қарсы бағытталған тұңғыш көтеріліс – Сырым батыр қозғалысының кеңес дәуіріндегі ресми тарихнамадағы бағасы түгелімен қайта қаралып, Қазақстанның саяси тарихындағы оның орны мүлде жаңаша көзқарас тұрғысынан баяндалуға бет бұрды. Бұған дәлел, академик М.Қ.Қозыбаевтың қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының белестерін саралаған еңбегіндегі Сырымға берілген бағаның шынайылығында жатыр.

«Сырымның қайсар-қайтпас ор мінезі, ерен шешендігі, шапшаң тапқырлығы, философиялық толғауға толы ойшылдығы, өжет қимылы, стратегиялық болжамдылық жасар мемлекеттік дәрежедегі ақыл-парасаты, қалың қолды бастар білек күшін білікті ойға, шұғыл қимылға ұштастырған сардарбектің қасиеті оны елден ерек, көптен болек етті, жарқ еткізіп, халық данасының тұғырына қондырды. Бақ қонған, қыдыр дарыған, ақыл иесі, ойшыл, сыршыл жан Сырым өз заманының алып тұлғасы» (8:107).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. –656б.
2. Чулошников А.П. К истории феодальных отношении в Казахстане в XYII-XYIII вв. //Изв. АН СССР. Сер. Общ.

Наук. 1936, 3.
3. Вяткин М.П. Сырым батыр. –Алматы, 1951. –400б.
4. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана в конце XYIII- I половине XIX в. –А., 1960; Аполлова Н.Г. Политические и экономические связи Казахстана с Россией в XYIII - начале XIX в. –М., 1960.
5. Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XYII -XIX вв. –А., 1959.
6. Сабырханов А. Қазақстан мен Россияның XYIII ғасырдағы қарым-қатынасы. –А., 1970.
7. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана в конце XYIII - I половине XIX в. - А–, 1960; Сонькі. Состояние и задачи разработки обычного права казахов. – А., 1989, Сонькі. Жеті - Жарғы жайлы. – А., 1989; Сонькі. Несколько слов о «Жеты-Жаргы». //Изв. АН Каз ССР. 1975.
8. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. –192б.

УДК 34 (901)

Шайхиева А.З.
БҚМУ-ның Мемлекет және құқық теориясы мен негіздері кафедрасының аға оқытушысы

Билер институты және Ресей империясының Қазақстандағы XIX ғасырдағы сот реформалары. Нәтижелері және салдары

Қазақ мемлекеттілігі мен құқығының даму тарихындағы өзекті мәселелердің бірі билер институты және оны дамуы.

Қазақ қоғамында, әсіресе қазақстандық құқықтық жүйенің дамуында билер институтының алатын орны ерекше. Қазақ еліндегі би институты және оның орны жөнінде ғалым, шығыстанушы Ш.Уәлиханов жан-жақты зерттеген болатын. Осы мәселені одан әрі толықтырып, түбегейлі зерттеген академик С.Зиманов болды. Әрине, қазақ қоғамындағы ерекше құбылыс – билер институтын патшалық Ресей ғалымдары да өз мақсаттары үшін зерттеген болатын, бұл Ресей заңдарының дала өлкесіндегі үстемдігін жүзеге асыру үшін жасалды.

Жалпы айтқанда, қазақ жері мен елін зерттеген қандай ғалым, саяхатшы болмасын, халқымыздың өміріндегі би институтына тоқталмай өткен жоқ. Солардың ішінде Паллас, Рычков, Левшин, Броневский, Леонтьев болды. Бұл зерттеушілер «Би» деген терминнің этимологиясын ашуға тырысқан. Әсіресе А.Л.Леонтьевтің тұжырымдамасы көпілге қонады. Ол «би» темині «билеу» стістігінен алынған деп қорытады. Ғалым А.Леонтьев қазақ қоғамындағы би институтының ерекше орнын түбегейлі зерттей отырып, түпнұсқа ретінде қазақ халқының «Хан ақсұқар болса, алтын тұғыры би болар» деген өте құнды халық мақалын мысалға алады.

Қазақ қоғамымен біте қайнасып келе жатқан би институты ұлттық тарихта өз ерекшелігімен маңызды орын алады.

Ежелден-ақ Қазақстан территориясын мекен еткен тайпалар қоғам ішіндегі сот билігін хан, сұлтан және билер арқылы жүзеге асырған. Хан мен сұлтандар тайпалар арасындағы өте күрделі де маңызды дауларды, сол секілді ақсүйек өкілдерінің өлімін билерді қатыстыра отырып қараса, ал билер қоғамдағы қылмыстық және азаматтық істердің бәрін қараған.

Қашанда болсын билер заң шығару функциясын қолдарынан шығармаған. Сонау аты аңызға айналған Төбе би мен Майқы билерден басталған билер институты уақыт өткен сайын алдыңғылар тәжірибесімен молайып, кемелдене түсті.

Әсіресе Тәуке хан тұсында билер институты ханның тұрақты заң шығарушы органына айналды.

Би тұғырына көтерілу үшін тұлға тек көсемсөздің шебері ғана емес, көреген дана, әдеттік заңдардың білгірі, әділ болуға тиіс. «Би» деген атының өзі халық арасында аса құрметтелді. Ш.Уәлиханов «Суд биев в древней народной форме» атты әйгілі еңбегінде: «Қазақ халқында би тұғыры ешқандай халықтық сайлауға негізделмейді және қандай да бір билік органдары сайлауға негізделмейді және қандай да бір билік органдары тарапынан бекітуді талапетпейді. Тек сот дәстүрлерін терең білу және оны көсемсөз өнерімен ұштастыру ғана қазақтарды осындай атаққа қол жеткізді», - деп жазды. /1/

Шынында би болу үшін, би атағын алу үшін қазақ азаматына байлықтың әлде мемлекет басшысының ешқандай әсері жоқ еді. Биге бұрын ешқандай сайлау да болмайтын. Тек халықтың әдет-ғұрпы мен сот заңдарын терең білім, оны өзінің көсемсөз өнерімен ұштастырып көпшілік алдында сынға түсетін адамды аса құрметті «би» атағы дәрежесіне жеткізген. Бұл құрметті атаққа жету үшін олосы аталған білгірлігін халық

алдында әлденеше рет көрсетуге тиіс еді.

Сонда оның атағы халық арасына тез жайылып халыққа танылады. Осылай би атағы мен дәрежесі бір жағынан халық данасы болса, екінші жағынан сот пен адвокат қызметін атқаратын еді.

Ш.Уәлиханов сондай-ақ кейбір әйгілі билердің балалары да әкесінің мұрагері ретінде би атағын жалғастырып келгенін көрсетеді. Бірақ би атағы мұрагерлік құбылыс емес. Ешқандай атақ-абыройы жоқ қарапайым халықтан талай майталман билерді өмірдің өзі дүниеге әкелді. Өзінің табиғат берген талантымен қарапайым халық арасынан талай әйгілі билер шықты. Мысалы, Орта жүзде Шорман би 13 жасында, Кіші жүзде Есет Көтібарұлы 20 жасында би деген атақты жеңіп алған.

Билердің негізгі қызметі солт билігін жүзеге асыру еді. Осы сот процесіне қысқаша тоқталатын болсақ, ол төмендегідей жүзеге асырылады.

Сол процесі талапкер мен жауапкер шағымданып, биге жүгінуге келген кезден басталады, жүгінуге келгендерге би қарсылық білдіруге құқылы емес. Қазақ дәстүрлі құқығында талап ету мерзімі шектелмеген еді. Биге жүгінуге екі жақ келісім бергеннен соң оған қарсылық білдіруге құқылы болмаған.

Дауды анықтауға куәгерлер қатыстырылған. Куә келтіру міндеті талапкерлерге жүктелген.

Би істі ауызша жүргізеді және билік шешім халық алдында жарияланады. Билік етіп даудың шешімін тапқаны үшін дауланған құнның онан бір есебінде «билік ақы» алынған. Дау шешілген соң сот процесінің аяқталғандығын білдіретін «ала жіп» кесілді.

Сот билігінің көшпелілер қоамындағы орнының биіктігі сонша, ол кейбір кездері хан билігінен де жоғары тұрған. Би – ханның ақылгой кеңесшісі, рухани тірегі әрі ұстазы есебінде қаралды. Би әркез халық атынан сөйлейдіғ сондықтан да болар, би хан алдында тайсалмайды, тіпті керек жерінде өктемдік те көрсете алады.

Би институтының ерекшелігі сол, ол тек сот билігін жүзеге асыруда ғана маңызды ие болған жоқ, сонымен қатар құқықтық дәстүрлердің дамуына да септігін тигізді. Құқықтық дәстүрлер билер соты тәжірибесі негізінде өзгертіліп, толықтырылып отырды. Егер белгілі бір күрделі мәселелер дәстүрлі құқықта реллелмесе, онда мұндай сотта шығарылған шешім, келесі соған ұқсас істе де қолданыс тауып, белгілі билердің шешімдері сот прецедентін құрап, құқық көзіне айналды.

Кейбір күрделі мәселелер, әсіресе әр түрлі топтардың мүдделерін қозғаған даулар бір би арқылы емес, билер алқасы негізінде қаоалды. 5-6 биден құралған сол алқасы – «жүгініс» деп аталса, 10-20 биден құралған сот – «кеңес» деп танылды, және мұндай билер съезінде маңызды ережелер қабылданып отырды.

Міне осы мысалдар арқылы қазақ қоғамындағы билер институтының алар орны айқын көрініп тұр.

XVIII-XIX ғасырларда қазақ жерлерін отарлауды жүзеге асырған патшалы Ресей осындай халық көкейінен шыққан билер сотын әлсіретіп, жоюға тырысты. Өйткені қазақ билері үш жүздің ауыз бірлігін сақтауға, елді бірліктен кетірмеуге тырысты. Ал Ресей империясының отарлық мүддесін қамтамасыз етуді, Ресей заңдарының дала өлкесіндегі үстемдігін жүзеге асыруды мақсат еткен отарлық үкіметтің өз саясатын жүргізудегі басты кедергі де осы билер институты еді. Сондықтан да би институтын құқықтық жүйеден ығыстырып шығармайынша, патша өкіметі өзінің империялық саясатын түпкілікті жүргізе алмайтындығын түсінді. Осынау берік дәстүрді - би институтын түп тамырымен жою негізгі мақсатқа айналды. Бұл мақсатты орындау XIX ғасырдың өн бойында жүзеге асырылды және патша әкімшілігінің заң актілері негізінде қазақдаласындағы билер институтын жоюға бағыттаған осы замандағы саясатын шартты түрде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады:

1. XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы ережелер негізінде билер сотын әлсіретуге бағытталған шаралар.
2. XIX ғасырдың екінші жартысындағы іс-шаралар.

Қазақ тарихына үңілетін болсақ, патша өкіметі түпкі ниетін 1822 жлы қабылдаған «Сібір қырғыздары туралы ереже» атты заңдар жинағына енгізген. Міне осы кезден бастап патша өкіметінің заңы бойынша билер қызметі сайланбалы болды және оның мерзімін әкімшілік бекітті. Батыс Сібір генерал-губернаторы М.М.Сперанский жасап шығарған бұл ереже қазақтардың құқықтық жүйесіне үлкен өзгеріс енгізді. Билер құзіреті шектеліп, дәстүрлі құқықтың қызмет ету аумағы тарылды. Қазақтар құқықтық жағдай жағынан Ресей бодандарымен теңестіріліп, оларға «Кошпелі өзге рулар туралы Ереже» тарады.

Құқықтық жүйедегі негізгі өзгешеліктер мына бағытта жүргізілді: Қылмыстық істер мен азаматтық құқық бұзушылық бір-бірінен ажыратылды. Қылмыстық істер қатарына мемлекетке опасыздық, кісі өлтіру, тонау, барымта, билік орындарына бағынбау, лауазымдық қылмыстар, жалған құнды қағаздар мен монеталар жасау, жалған ант беру жатқызылды. Мұндай

істер бойынша тергеу жұмыстарын округтық приказ жүргізді, ол сонымен бір мезгілде қылмыстық істерді қарау солт инстанциясы ролін атқарды және өз қызметінде жалпыимпериялық заңдарға сүйенді. /2/

1822 жылғы Ереже бойынша билер соты жойылған жоқ, бірақ оның қызмет аясы тарылды. Ол ендігі жерде үрлық бойынша талап қою істерін қарады және оның шығарған шешімдері де талаптың көлеміне қарай белгілі органдардың бекітуін талап етті: 2 мың сом көлеміндегі дау бойынша шешімді - Сенат бекітті. Сондай-ақ Ереженің 218 параграфында билер сотының шешіміне наразы тараптарға Ресей әкімшілік органдарына шағым жасауға құқық берілді. /3/ Зерттеуші ғалым З.Кенжалиев патша өкіметінің бұл іс-шарасын саралай еліп, «көшпелілердің құқықтық мәдениетіне жат, олардың сот билігі жәйлі ұғым-түсініктеріне керсғар бұл жаңалық билер сотының қоғамдық құндылығын кемітіп, рухани сын-сипатына нұқсан келтірді», - деп жазды. /4/

1822 жылғы Ереже негізінде қалыптасқан би қызметінің сайланып қойылуы, билер соты шешімін міндетті түрде бекітудіталап етуі билер институтын біршама әлсіретті, бірақ оны түпкілікті жоя алмады.

1824 жылы «Орынбор қырғыздары туралы Ереже» бекітілді, ал 1844 жылы «Орынбор қырғыздарын басқару туралы Ереже» қабылданды. Бұл реформалар қазақ қоғамында дәстүрлі құқықтың қолданылу аясын тарылтып, Ресей заңдарының және сот процесінің қазақ жеріне түпкілікті енуіне жол ашуды мақсат етті. Сол мақсатта азаматтық және қылмыстық істер ажыратылып, әр түрлі категориядағы істер әр түрлі сотта қаралатын болды.

Мемлекетке опасыздық, кісі өлтіру, тонау, қарақшылық, барымта, үкіметке қарсы әрекет сияқты қылмыстар әскери соттың құзырына берілді. Сондай-ақ Шекара комиссиясы жанынан арнаулы қылмыстық істер қарау бөлімшесі және азаматтық істер қарау бөлімшесі және азаматтық істер қарау бөлімшесі ашылып, олардың әрбіреуінің белгілі істерді қарау құқығы бекітілді.

Ал билер сотында 50 сомнан төмен мөлшердегі талап қою арызы бойынша істер қаралатын болды. Билер соты іс қарау барысында дәстүрлі құқық нормаларын бастапқы негізге үстанды. Сонымен бірге олар дәстүрлі құқық нормаларында қарастырылмаған тұтқынға алу, полициялық қадағалау орнату, келтірілген зиянның орнын толтыру сияқты жазаларды қолдануға

құзырлы болды. Бұл сол кездегі Ресей заңдарын бірте-бірте билер сотына да енгізуді мақсат тұтқан патша өкіметінің саясатының көрінісі еді.

Шекара комиссиясы жанында осы сот түрлерімен бір мезгілде мировой сот қызмет етті. Ол азаматтық талап қою арыздарын қарады және билер соты шешімдеріне шағымдарды қарады. Бұл да билер соты үстінен қабылау немесе билер соты шешімдерінің күшін жоюға мүмкіндік беруді мақсат еткен бірден-бір іс-шара еді. Бұл қазақ билері үстінен шағым жасауға және жоғарғы орыс чиновниктерінің істі әділетсіз шешуіне жағдай жасады.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының ұлттық мемлекеттілігі жойылып, ол Ресейдің ішкі отарына айналған кезеңде патша өкіметі билерді және қазақ халқы мұқтаж болып отырған билер сотын «мықтап» әлсіретті. Сөзімізді фактілермен дәлелдейтін болсақ, 1867 ж. «Жетісу мен Сырдария облыстарын басқару туралы Уақытша Ереже» мен 1868ж. «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторының дала облыстарын басқару туралы Уақытша Ережеге» сәйкес қазақ қоғамындағы сот жүйесінде түпкілікті өзгерістер енгізілді.

1867-1868 жылдардағы Ережелер негізінде енгізілген маңызды өзгерістердің бірі Қазақстан территориясында жалпыимпериялық сот қызметінің таралуы болды. Реформа негізінде Әскери-сот комиссиясының құрылып, онда күрделі қылмыстық істер, әсіресе отарлық билікке қарсы қылмыстар қаралды. Өзге күрделі қылмыстарды және 2 мың сомнан жоғары талаптарды қарау облыстық басқармаға тапсырылды. Сонымен қатар уездік судья тағайындалды, ол үш күндік тұтқындау арқылы жазаланатын қылмыстық істерді және 100 сом айып төлейтін қылмыстық істерді, сондай-ақ 2 мың сомға дейінгі көлемдегі азаматтық талаптар бойынша істерді қарады. Бұл сот инстанциялары жалпыимпериялық заңдарды басшылыққа алды және сол бойынша шешім шығарды.

Осымен бір мезгілде «хылықтық сот» яғни билер соты өмір сүрді, бірақ ол жан-жақты трансформацияланды. Оның құзырында тек қана аз көлемдегі азаматтық талаптарды қарау, некеотбасы істері және маңызды емес қылмыстық істерді қарау қалдырылды.

1867-1868 жылдардағы Ережелер негізінде би қызметі сайланбалы болып қала берді. Енді халық сотының судьясы болу үшін 25 жасқа толу шарт болып есептелінді. Сайланған билерді губернатор бекітті. Сонымен күннен-күнге қазақ билері халық

ісіпен ығыстырыла бастады. Округ пен болыстардағы би қызметін бай адамдар пара беру арқылы сатып алатын болды. Олар халықтың емес, отаршыл өкіметтің сенімді өкілдеріне айналды. Осылай қазақ еліндегі би қызметі сайланбалы болу негізінде, бұрынғыдай ел арасынан шыққан халық таңдаулылары емес, тек байлар ғана би қызметіне қол жеткізді. Өйткені патша өкіметі үшін халықтың емес, отарлық үкіметтің дегенінен шықпайтын адамдар керек еді.

Реформа бойынша билер сотының үш инстанциясы енгізілді:

1. Жеке би соты – 300 сом көлеміндегі азаматтық талаптар бойынша іс қарады.
2. Болыстық билер соты – 500 сомнан аспайтын көлемдегі талаптар бойынша түпкілікті шешім шығарды және жеке би соттарының шығарған шешімдеріне шағымдарды қарады.
3. Төтенше билер съезі - екі болыс өкілдері арасындағы талас-тартысты қарады, оған міндетті түрде уезд бастықтары қатыстырылды. Сондай-ақ бұл сот инстанциясы болыстық билер сотының шешімін қайта қарауға құқылы екінші инстанция болды.

Осының бәрі қазақ қоғамындағы билер институтын түпкілікті жоймағанымен, оны барынша әлсіретті. Бұған дейін қазақтар өз еркімен, өз таңдауымен беделді деген билерге жүгінуге құқылы болса, ендігі жерде тек өздерінің болыстық билеріне ғана жүгінуге міндетті болды. Ал болыстық билер болса, істерді өздерінің туыстарының пайдасына ғана шешіп, парақорлықтың дамуына жол ашты және сот саласында коррупцияны күшейтті.

Сөйтіп халықтық сот жүйесі отарлық аппараттың бір звеносына айналды, ал бұл өз кезегінде дәстүрлі құқықтың құлдырауына алып келді.

Соның алдарынан, бұрынғы би деген құрметті атақ өзгеріп, болыспен, ағпи патша әкімшілігінің ел ішіндегі қол шоқпарына айналған тұлғалармен қатар «болыс, би» деп аталды. Ал бұрынғы халық өкілдері, ел ішіндегі олардың ізбасарлары – нағыз билер империялық саясат негізінде биліктен ығыстырылып шығарылды. Би деген ғасырлардан келе жатқан құрметті атақ кері мағынасында айтыла бастады. Осы мәселені зерттеген белгілі ғалым С.Зиманов:

«Би қызметіне дайын емес, дарынсыз, қабілетсіз адамдардың өтіп кетуін халықтың жан-жақты сынағаны соншалық, тіпті ел арасында оларды сынап-мінеген жаңа мақал-мәтелдер пайда болды» деп атап көрсетті. /5/

Сонымен XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ билерінің екі түрі болды. Біріншісі - ертеден келе жатқан дәстүрді жалғастырушы билер, яғни халық таңдаулылары. Екіншісі - патша өкіметінің жандайшабы, халыққа жеккөрінішті болса да, патшаға жағымды қызметкер би.

Алайда халық өздерінің атақты билерін және сол дәстүрлерді жалғастырушыларды әлі күнге дейін құрметтейді. Қазақтың атақты билері Төле, Қазыбек, Әйтекеден қалған билік дәстүрі ғасырлар бойы үзілген емес. Олардың заманында, А.Байтұрсынов пікірімен айтқанда, «Әділ билердің қолында болған билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын жақсы дәрі еді».

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Валиханов Ч. Собрание сочинений. А., 1961, Т.1. 505б.
2. Материалы по истории политического строя Казахстана. А., 1960. Т1. 103б.
3. Сонда 113б.
4. Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. А., 1997. 150б.
5. Зиманов С. Общественный строй Казахстана в XIX А., 1958. 199б.

УДК 94(574) «1860/...»

Байболсынова А.
БҚМУ-нің Қазақстан тарихы
кафедрасының аспиранты

Батыс Қазақстандағы рухани отарлау саясатының негізгі бағыттары

"Біздің елімізді мекендейтін барлық бұратана тайпаларына білім бергендегі түпкі мақсат-оларды орыстандыру ... екендігі күмән тудырмауға тиіс"
Граф Дм. Толстой, 1870 жыл.

Ресей патшалығының қол астына қараған әртүрлі діндегі, әртілдік жүйеде сөйлейтін бұратана халықтарды православие дініне шоқындырып, орыстандыру үшін жүргізілген отаршыл-

дық саясат тым ертеден басталған еді. Бірақ бұл саясат бұратана халықтардың тұрмыс ерекшелігі мен діни нанымына, әдет-ғұрпымен салт-санасына және де дүниетанымына орай әртүрлі дәрежеде үзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, өте қулықпен жүргізілді.

XVIII ғ. I жартысынан Қазақстан территориясы Ресей құрамына кірді. Патшалық Ресей қарапайым, аңғал халқы мен байлығы шалқыған жерін көп күш жұмсамай – ақ, табындырудың оңай-да олжалы жолдарын іздестірумен болды. Мұндай жол **I** – ден, отарлау саясатын кең түрде қолдана отырып, өз ұлтының дін жолымен бағындыру болса, **II**- ден осы тәсіл арқылы бұл халықтарды бірте- бірте шоқындыру, яғни орыстандыру еді. Алдымен бұны жүзеге асыруда аузында "алласы" бар бейбіт ниеттегі татар молдалары арқылы қазақ арасына енуі тиімдірек болды. С. Бабажановтың айтуынша "қазақтар арасында басқаша білімді татар молдалары пайда болып, олар ислам дінін ұқтырып уағыздай бастаған/1/.

1785 ж. 25 қарашада **II** Екатеринаның указы шықты, онда: "қыргыздардың әр түрлі тайпаларына молдаларды бекіту бұрын берген жарлықтарымызға сәйкес келеді және оларды іске асыруға көмектеседі. Бұлар мейлінше сенімді және бізге шын берілген болу үшін оларды Қазан татарларынан іріктеуге күш салыңдар. Қызмет орнына жіберер алдында жақсылап нұсқау беру керек. Ол нұсқауларда қырғыздарды патша сарайына берілген рухта тәрбиелеуді, шекараларда жиі- жиі болып тұратын тәртіп бұзушылардың алдын- алуды естен шығармау керек. Бұл молдалардың жол шығынын төлейтін болыңдар, ерекше козге түскендеріне сый құрмет көрсетіңдер"/2/.- деген нұсқау беріледі. Сөйтіп татар молдаларын аттандыру арқылы исламды уағыздаған болып, патшаға деген көзқарасты қалыптастырып, өзіне сендіру болатын. Олардың басты қызметінің бірі бала оқыту болды.

Кейбір ауқатты байлар үйлерінде жеке молда ұстаған. Патша үкіметінің бұл саясатты тезірек жүзеге асыруға ынтасы сондай: 1800 ж. 15 желтоқсандағы указ бойынша шығыс баспаханасы Петербурітан Қазанға көшірілді. Ал, 1853-1859 жж аралығында бұл баспадан 82 300 дана құран, 77 500 иман шарт басып шығарылды./3/.

Алайда, **XIX** №. **II** жартысынан бастап патша үкіметі татар діндарларының қолымен қазақ жұртын мұсылмандыққа бейімдеудің болашағына күмәнданып, саясатының бағытын үзгерте бастайды./4/. Дін істері Орынбор мүфтиінің қарауынан алы-

ның, жалпы азаматтық ішкі істар министріне бағынатын болды. Мешіт, медресе құрылыстары бақылауға алынды. Әр болыста тек бір ғана молда және ол қырғыздардың /қазақ/ бұрын сотпен істері болмаған, кез- келген молда деп танылған адамнан сайланды. Молданы бекітуді және оған шен беріп, орнынан босатуды тек әскери губернатор ғана жүзеге асыра алатын болды./5/.

Патшалық Ресей өз үстемдігіне әбден сенген шағында империяны күшейту үшін озге халықтарды орыстандыру керек деген міндет қойса, оның жолы орыс тілімен мәдениетін күштеп таңу, сол арқылы христиан дініне кіргізу деп есептеді. Орыстандыру мемлекеттік саясатқа айналды/6/. 1868 ж. 21 қазандағы ереже бойынша бастапқы уақытта әрбір уезд басқармасында бір жалпы білім беретін мектеп ашу көзделді. Оның бағдарламасын халық агарту министрлігінің келісімімен облыс (Орынбор) генерал –губернаторы бекітетін болды/7/. Бұл жерде "Послику вера киргиз- кайсаков по сие время в сущности более языческая, нежели могометанская, то представляется надежда к обращению многих из них в христианство. Областное начальство может испросить особенную в степ миссию, с тем чтобы действовала оно одними увещаниями и убеждениями безмолейщего принуждения"-деп өз саясатын ашық жариялайды./ 8/. Оны жүзеге асыру үшін бірінші қазақ балаларына арнап ашылған мемлекеттік орыс- қазақ мектептері мен, екінші, сол мектептерге сүйене отырып, үзінің миссионерлік жұмысын қызу түрде бастаған православие шіркеуі қызметкерлеріне жүктеді.

Сөйтіп, патша өкіметі қазақ халқына білім беріп оның когамдық санасын, мәдениетін көтеру емес, қайта оларды озінің қасиетті ана тілінен қасырлар бойы ұстанған дінінен, қанына сіңген өнегелі әдет- ғұрыптары мен дәстүрлерінен айырып, рухани құлдықта, надандықта, мәңгүрттікте ұстау сияқты керітарпа міндеттер қойды.

Ашылған орыс мектептерінің барлығында осы солақай орыстандыру саясатының қолшоқпарына айналды.

Ағарту ісі саласындағы өкіметтің жүргізіп отырған бұл саясатының шын сырын, түпкі мақсатын сол кездегі Россйдің халық агарту министрі граф Дм. Толстойдың 1870 жылғы айтқан мына сөздерінен де аңғаруға болады: " Біздің елімізді мекендейтін барлық бұратана тайпаларына білім бергендегі түпкі мақсат-оларды орыстандыру ... екендігі күмән тудырмауға тиіс". Патша әкімшілігінің бұл саясаты ең соңғы күндеріне дейін, сол калпында ешқандай өзгеріссіз жүргізгені белгілі./9/. Ал мұны

жүзеге асыратын хүкіметтің саяси құралы; дінін идеал қылып ұстаған миссионерлер болды. Олар бұтаналарды орыстандыру жолына өте қызу кірісті. Патша өкіметінің 1842ж. Қазан қаласында ашылған Дінии Академия ең сенімді тірегінің бірі болды. 1854ж. Діни Академияның жанынан арнайы миссионерлік бөлім ұйымдастырылды. Оның төрағасы болып Қазан қаласының архиепископы Григорий/Постников/, ал мүшелері болыпҚазан университетінің профессоры А. Казанбек және Діни Академияның ұстаздары Г. Саблуков пен Н. Ильминскийлер белгіленді. Олардың бәрі де араб, парсы, түрік тілдерін жақсы білетін белгілі миссионерлер болатын./10/. 1847ж. 2 маусымда патша өкіметімен синодтың келісімімен Қазан Діни Академиясы жанынан "Аудармашылар комитеті" ұйымдастырылды. Оның басшысы болып 1846ж. Қазанның Духовная Академисын бітірген және сол академияның арнайы мақсатпен ашылған "Противомусульманское отделение" кафедрасын басқарған жас ғалым Н. И. Ильминский белгіленді. "Аудармашылар комитетінің" құрамында сыннан өткен танымал белсенді миссионерлер: Н. Я. Близновский, Е. А. Малов, В. Т. Трофимов, священник Н. Н. Остроумов, Н. И. Золотницкий, И.. Я. Яковлев, Н. А. Бобронников, В. В. Катаринскийлер енді. Осы дін қайраткерлері аударып, басылым көрген 307 кітаптың 288-і таза діни кітаптар болғандығын татар ғалымы А. Каримуллин де арнайы түрде атап өтеді. Осы аударылған кітаптардың ішінде бірде бір тарих, география, арифметика тәрізді өмірге керекті кітаптар болмаған. Бұл миссионерлік қоғамның жергілікті өкілдері деген болды. Оларды "стан" деп атаған. Сондай стандар Торғай облысында, Ақтөбе қаласында, Александровское мен Михаиловское селоларында болған. Архивтерде Ақтөбе миссионерлері М. Побельский, А. Искаковтар туралы материалдар кездеседі. Олар мектептен еңбек ақы алып, Патшалық Рессйдің жергілікті идеологы- әкімдері қызметін атқарғаны туралы жазылады./12/. Патшалық Россй өзінің миссионерлік саясатын бұратана "жабайы" халықтың сауатын ашу мақсатында жүргізіп отырмыз деген желеумен бүркеп отырған.

Патша өкіметінің шығыс мұсылмандары жөнінде жүргізіліп отырған саясатына көңілі толмай миссионер Н. Ильминский көп сыпаған. Ол өзінің Орынбор оқу округінің басшыларына, оқу министірі мен синодтың атына жазған хаттарында, ұсыныстарында қазақ халқын орыстандыруды христиан дініне шоқындырудан бастап, ислам дінінің беделін түсіру, татар молдалары мен тілмаштарын қазақ арасынан қууды талап етті. Сол сияқ-

ғы, мектеп оқулықтарымен қазақ тілінің тазалығын "ислам дінінің ықпалынан сақтау" және араб альфабитін орыс графикасымен ауыстыру т.б. қазақтың қоғамдық, мәдени өмірінің келелі мәселелері жөнінде бірсыпыра пікірлер айтқандай болды. Әсіресе жергілікті әкімгершілік басқару орындарында орысша тіл білетін қазақ жастарымен қазақша түсінігі бар орыстарды тағайындау керек деп санды. Н.Ильминскийдің бұл ұсынысы көп кешікпей қабыданды./13/. Қазақтың бай –шожарларынан ел басқаратын әкімдер дайындау мақсатымен 1841ж. Бөкей хандығының ордасында алғашқы орыс- қазақ мектебі ашылды. 1850ж. 22 тамызда Орынбор шекара коммисиясы жанынан 7 жылдық қазақ мектебі ұйымдастырылды. Бұл мектептің басты мақсаты Кіші жүздегі сұлтан әкімдердің және дистанциялық бастықтардың жанында іс жүргізушілік қызмет атқара алатын, сондай- ақ тек қазақтар ғана тағайындалатын басқа да қызмет орындарында қызмет жүргізе алатын қызметкерлер дайындау болды./14/. 1858ж. бастап үш жылдай Орынбор шекаралық комиссиясында қызмет атқарған кезінде Н. Ильминский миссионерлік ісін астыртын түрде жүргізді. Ол Орынбор өлкесіндегі қазақтардың өмірімен тұрмысын, әдет- ғұрпын жақсы білген. Әсіресе олардың мұсылман дініне деген қатынасына үңіле қарап, ерекшеліктерін жақсы таныған. Өйткені қазақтар ислам дініне құлай берілмей, ата салтын мығым ұстанған, сондықтан діни фанатизмнің болмауы миссионерлік жағдайға аса қолайлы жағдай жасап, жаңа дінге тез көндігетін халық деген тұжырымға келген еді./15/. Өлкедегі ағарту мәселесін миссионерлік мүдде тұрғысынан пайдалануға жан сала кірісе отырып, алдымен қазақтарды татарлардың рухани әсерінен ажыратып бөлектеп, араб графикасы негізіндегі жазудың орнына орыс алфавитіне ауыстыру мәселесі қойылды. 1876 жылы Орынборда Ағарту министрі граф Толстой қазақтар үшін арнайы мәжіліс шақырып, нақтылы нұсқаулар берді. Осы жылы /1876ж/ патша ағзамның өзі қазақтар ғасырлар бойы қолданып келген арабша жазуды орыс жазуына ауыстыру туралы жарлыққа қол қойды. Бұл туралы Ы.Алтынсарин өзінің "Қазақтың облыстық мектептері туралы записка" деген еңбегінде:"... 1876 ж граф Толстой Орынбор қаласына келген кезде ең алдымен талқыға салынған мәселе қазақ арасына орысша хат таныту жолдары және бұл үшін қазақ тіліне орыс алфавитін қолдануға болатын-болмайтыны туралы мәселе қойылған еді. Бұл мәслихаттарға Орынбор өлкесінің бұрынғы генерал-губернаторы Крижановский, Орынбор оқу округінің попечительі Лавровский, Қазандағы оқытушылар семинариясының директо-

ры Ильминский және Торгай, Орал облыстарының губернаторлары қатынасты. Бұлардың бәрі де орыс алфавитін қазақ тілінде қолдануға әбден болады деген қорытындыға келген еді"-деп жазуы арқылы да жергілікті отаршылдық саясаттың ең буынды тұсын ашып береді./16/. Жергілікті халықты басқаруды бір жүйеге келтіргеннен кейін оқу-ағарту мәселесі біршама шешіле түскен жағдайда енді біртіндеп шоқындыру ісі жүргізіле бастады. XIX г басынан қолға алынған бұл шара елдің ауыр тұрмысымен, ашаршылдық, мүсәпір халін пайдалана отырып, өз мақсатын іске асыруды ойластырды. Ал аштықтан аман қалу үшін кейбір отбасында өз балаларын хиуалықтарға, орыс шонжарларына сату фактілері де жиі кездеседі. 1805 ж 25 тамыздағы Орынбор бекетінің директоры П.Е.Величко сауда министрі Н.П.Румянцевке қазақтар өз балалары мен туыстарын асырай алмай хиуалықтарға сатып отырғанын, олар 25-50, ал үлкендері (қара жұмысқа жарайтындары) әрқайсысының құны 100 сомнан тұратындығын жеткізеді./17/. Жоқшылық жағдайдан азып тозып кеткен кейбір қазақ отбасыларын Орынбор генерал-губернаторы Г.С.Волкинский орыс переселендерімен бірге шекараға таяу орналастырып, қазақ балаларын шоқындыруға үйретіп, қазаққа айналдырған./18/.

Ал Сарепт евангелия қоғамы қазақ балаларын сатып алып, шоқындыруға үйрегуді ұйымдастырған/19/. Христиан дінін уағыздаушылар мен миссионерлер өз мақсатына жету үшін әр түрлі айла тәсілдер қолданған. Әсіресе олар ақшалай көмектесеміз деп уәде берсді. Кедей, мұқтаж көрушілерге материалдық көмек беріп, оздеріне тартты./20/./21/

Сойтіп оқу-ағарту деген желеумен жүргізілген қазақтарды орыстандыру, ягни, рухани отарлау саясаты белгілі бір дәрежеде өз мақсатына жеткенімен, христиан дініне түгелдей шоқындыруды патша үкіметі жүйелі түрде жүргізіп, маңызды мемлекеттік шаралар дәрежесіне көтерсе де толық орындай алмады. Мисионерлермен, өкімет адамдарының барлық құлшынысына қарамастан, қазақ арасында мұсылман дінін тастап, христиандыққа өткендер санаулы ғана болды. Олардың да көпшілігі көп ұзамай, өз дініне /ислам/ қайта оралып отырды. Осылайша ұзақ жылдық христиандандыру өз жемісін бере алмаса да, рухани отарлаудың басқа бағыттары толық жеңіп шықты. Шебер, асықпай ойластырылып жүргізілген халықты рухани отарлау саясаты халықтың санасын әбден улап, түрмыстың барлық саласын қамтыды. Оның зардаптары әлі күнге дейін сезілін отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бабажанов М.С. Этнографиялық мақалалар. А,1993. 16 бет.
2. Бекмаханбетов Ө. "Отарлау саясатындағы татар молдаларының қызметі" Ізденіс-Поиск 4-5, 1999 жыл.
3. Бекмаханбетов Ө. "Отарлау саясатындағы татар молдаларының қызметі" Ізденіс-Поиск 1999 жыл.
4. Массевич М.Г. Материалы по истории политического строя Казахстана. Том I.А-1960г. YI.О школах в степи, стр 274.
5. Бұл да сонда, док- 120, YI. Об управлении духовными делами киргизов, стр 339.
6. Есмаганбетов К. Қазақтар шет ел әдебиетінде. А- 1994ж, 83 бет.
7. Массевич М.Г. Аталған еңбек. Док- 120, 340 бет.
8. Бұл да сонда. Док- 54, 105 бет
9. Омаров Ә. Қазақстандағы ағарту ісі және патша үкіметінің отарлық саясаты. А-1997 ж. 15 бет.
10. Омаров Ә. Қазақстандағы ағарту ісі және патша үкіметінің отарлық саясаты. А-1997 ж. 16 бет.
11. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. А-1993ж., 38 бет
12. Әбішева Ж. "XIX г. Патшалық Ресейді» Қазақстандағы миссионерлік саясаты". Ізденіс- Поиск, 4-5, 1999ж, 47 бет.
13. Омаров Ә. Қазақстандағы ағарту ісі және патша үкіметінің отарлық саясаты. А-1997 ж. 18-19 беттер.
14. Сабырханов А. ұлы бетбұрыс. А. Мектеп, 1981ж. 228 бет.
15. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. А-1993ж., 38 бет.
16. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. А-1993ж., 25-26 бет.
17. Материялы по истории Казахской ССР (1785-1828гг) Т-IY. М-Л, 1940, Док-71, стр 228.
18. Материялы по истории Казахской ССР (1785-1828гг) Т-IY. М-Л, 1940, Док-74, стр 238.
19. МИ КазССР Т-IY. М-Л, 1940 г., Док- 84, стр- 251.
20. Әбішева Ж. "XIX г. Патшалық Ресейдің Қазақстандағы миссионерлік саясаты". Ізденіс- Поиск, 4-5, 1999ж, 47 бет.
21. Омаров Ә. Қазақстандағы ағарту ісі және патша үкіметінің отарлық саясаты. А-1997 ж. 21 бет.

УДК 327(574)

Скачкова Н.П.
кандидат философ. наук, доцент ЗКГУ

Конкурирующие цивлизации: реальность и перспективы казахстанского демократического транзита

Осмысление значения преобразований, произошедших в постсоветском Казахстане, с свете гипотезы профессора Гарварда С.Хантингтона о смещении акцентов в столкновении современных конкурирующих цивилизаций на культуры - веление времени. Новаторская гипотеза, высказанная на рубеже XX-XXI столетий, несмотря на несмолкаемую критику и волну научных дискуссий, служит новой парадигмой для многих исследований и прогнозов моделей исторического развития.

Согласно гипотезе С. Хантингтона современная мировая политика вступает в новую фазу, в которой доминирующим фактором мировых затяжных конфликтов-«линий разломов» становятся не государства, нации и лидирующие идеологии, как это было на протяжении 100 лет. В новом тысячелетии облик мира формируется в ходе взаимодействия более устойчивых элементов цивилизаций - языка, истории, институтов, обычаев, религий, самоидентификации.

Основная линия раздела цивилизаций, сложившаяся в основном к 1500 году, проходит в целом между народами, исповедующими западное христианство, и другими народами, проживающими восточнее и южнее их ,- православными христианами, мусульманами, индусами, китайцами и .т. д., отнесенными к не западным цивилизациям. Сегодня традиционные идентификации по нациям-государствам и идеологиям в основном исчерпали себя, истончаются политической, экономической модернизацией, образованием однополярного мира и многими другими объективными обстоятельствами. В результате высвобождаются огромные силы, своеобразная социопсихологическая энергия, которая ранее формировалась и структурировалась идеологиями и которая на рубеже XX-XXI столетий влилась в культуру, повысив роль цивилизационной идентичности.

Согласно Хантингтону в новом тысячелетий главной демар-

кационной линией становится «бархатный занавес» культуры, в центре - столкновение западной и не западной цивилизации. Теперь не западные цивилизации из объектов истории преобразуются в ее субъекты. Мир становится более сложным, набирают силу процессы глобализации, способствующие смене ролей на исторической арене и выполнению не западными цивилизациями активной роли в ней. В силу транзитности политических и экономических модернизаций, способствующих развитию процессов глобализации, наряду с западом они творят историю. Цель для них - стать современными, не становясь западными. Важным оказывается уровень развития народов, тот круг проблем, которые они решают и которые служат, в конечном счете, основанием конфликтов или новых союзов. Поэтому культура, язык, религии и пр. соединяют или разъединяют народы в силу сложившихся исторических реалий. Запад не случайно именуют техногенной, «холодной», «ожидающей» цивилизацией. Помимо технических достижений, обеспечивающих высокий уровень жизни желательный всем народам, ей в духовном плане предложить человечеству нечего.

Необходимо также учитывать, что современное состояние стран Запада вряд ли соответствует привычным для постсоветского менталитета представлениям. Последние десятилетия в них начали складываться новые постмодернисткие структуры и отношения, которые отличает широчайший плюрализм, альтернативность, деиерархизация, наблюдается падение любых авторитетов, существование партий сомнительного толка. Одновременно с нарастающей скоростью размываются всевозможные социальные границы, дезорганизуются большие сообщества и структуры, растет культурная фрагментарность, развитие своего рода демократии и свобода без берегов.

Не западным странам следует обрести богатство, современные технологии, оборудование, вооружение, соединив эти достижения со своими традиционными ценностями, глубинными философскими основами с тем, чтобы сохранить «теплые» черты не западных цивилизаций, более благоприятные для человека и его развития. Речь идет о модернизации без вестернизации, сотрудничестве с не западными цивилизациями. Западные ценности с их отношением между Богом и человеком, гражданином и государством, родителями и детьми, мужем и женой, сексуальной свободой, соотношением прав и обязанностей, с их «империализмом прав человека», коррозией демократических институтов, как показали международные исследования, для не

западных цивилизаций неприемлемы. Бедный может стать богатым, коммунист-демократом, но значительно реже русский становится эстонцем, азербайджанец-армянином, а казах-американцем.

Будущее интересовало человечество во все времена, и футурологические концепции являются составной частью политической теории. На той стадии развития, которой человечество достигло к XXI в, жажда разрыва с XX столетием, с его индивидуализмом, анархизмом, антисоциальными пристрастиями, тревожное понимание, что ни одно общество не может быть жизнеспособно без объединяющей оси культуры, какой –либо религии на деле является призывом к смене парадигм.

Психологическую, онтологическую и социальную концептуальную раздробленность сможет преодолеть только мощная международная научная среда. В этой связке находится и концепция демократического мира, в которой в прогнозе о моделях развития человечества сделан акцент на демократические модернизации в странах. Согласно этой концепции потенциал агрессивности в международных отношениях уменьшается по мере демократических преобразований во всем мире, по мере перехода стран к современным формам правления, с их демократическими ценностями, с защитой прав человека, решением назревших проблем путем демократических процедур.

Прогностическая модель истории, касающаяся Центрально-Азиатского региона, разработанная казахстанскими аналитиками во главе Президентом РК Назарбаевым Н.А., вполне вписывается в современные гипотезы. Прогноз сфокусирован на проблемах, непосредственно касающихся постсоветского Казахстана, и заслуживает пристального внимания и изучения. Суть прогноза - в отрицании универсальности Западной цивилизации, необходимость поисков собственных ресурсов для повышения своего статуса и роли на исторической арене. Основой для подобной модели служит организация экономического сотрудничества 10 неарабских государств: Ирана, Пакистана, Турции, Азербайджана, Казахстана , Киргизии, Туркменистана, Таджикистана, Узбекистана, Афганистана уже в 60-е годы, образование «шанхайской пятерки» в наши дни, Договор о коллективной безопасности и совместные усилия стран азиатско-тихоокеанского региона в борьбе с международным терроризмом. В русле этого Договора - тесная координация антитеррористических действий стран с международными организациями.

Сегодня впервые за последние 500 лет у стран Центральной

Азии появилась возможность вернуть себе былые позиции некогда цветущего региона, занимаемые ими в период прохождения здесь шелкового пути. Это и богатые недра/газ, нефть, сельскохозяйственное сырье.../, и наличие договора между Казахстаном, Узбекистаном и Киргизией. Казахстан и Узбекистан, по мнению аналитиков, делают погоду во всем регионе, то есть, способны привлечь в свои ряды другие государства. Успех прогнозируемой региональной интеграции стран Центральной Азии будет во многом зависеть от демократических преобразований и достижений в каждом из государств этого региона. Независимо от своеобразия менталитета народов, их языка, конфессий проверенный путь успешной конкуренции и повышения роли не западных цивилизаций в истории сегодня- их демократизация в самом широком смысле, способствующая преодолению нищеты и бедности стран питательной среды радикализма.

Демократизация приобрела характер общецивилизационной тенденции, универсальной формулы, которой никак не избежать. Казахстанский демократический транзит усложняется тем обстоятельством, что РК находится на стыке двух цивилизаций- Востока и Запада, причудливо соединяя в себе черты обеих культур, этатистко-авторитарные и либерально-демократические, развившиеся на специфической ментальной основе и на политических стереотипах и традициях, сложившихся уже за годы Советской власти. Приобщение к либерально-демократическим принципам в РК пестуется как ценнейшее достижение за органичность, естественность, постепенность процессов, которые в основном идут без «кавалерийских наскоков» и волюнтаристских стремлений ускорить их.

Учитывается также то обстоятельство, что в Казахстане демократический транзит начался в рамках своеобразного советского жестко- авторитарного модернизационного проекта. Осуществление демократического транзита, хотя и с некоторыми издержками, привело к важным достижениям в экономике и социокультурной сфере. В то же время элементы «модерна» в нем соседствуют с законсервированным авторитаризмом, социальными рудиментами традиционных докапиталистических или квазикапиталистических отношений. Социальная архаика проявляет себя в структуре населения республики, 60 % которого живет в сельской местности и является носителем патриархальной ментальности, в феноменах патернализма и трайбализма, контрастах городского и сельского производства и жизненных укладов. Нельзя игнорировать доминирование в массовом политическом

сознании современного Казахстана авторитарных, этатистских и эгалитаристских по своей сути установок.

Поэтому Президентом развивается идея об «адаптированной модернизации», демократический транзит в рамках которой классического типа является скорее его реальным воплощением в конкретных исторических условиях конкретной страны - РК. За десятилетие политическая власть Казахстана претерпела ряд серьезных изменений, которые рассматриваются в качестве предпосылок перехода к демократии, к общецивилизационным ценностям:

1. Коммунистическая партия потеряла свое доминирующее значение, уступив место политическому плюрализму.
2. Претерпела изменения законодательная власть: вместо 2-х Парламентов/ съезда Советов и Верховного Совета/ создан один с двумя палатами-сенатом и махилисом.
3. Провозглашен государственный суверенитет Республики, в которой методологическим подходом к государственному строительству, к модернизации политической системы положена гражданская модель нации как всех сограждан не обязательно с единым генетическим происхождением, но общей исторической судьбой.
4. Можно говорить о более четком разделении законодательной, исполнительной и судебной власти:

- Конституция 1995 г. узаконивает Парламент в качестве представительного органа, осуществляющего законодательную функцию / ст. 49/
- Суверенизация в Казахстане идет с ориентацией на президентскую республику с уточнением его полномочии, границ власти. Президент не только возглавляет исполнительную власть, но наделен правом издавать законы и указы, имеющие силу законов Республики. / Ст. 45, п.2/
- Исполнительную власть осуществляет Правительство, которое в порядке, предусмотренном Конституцией, образуется Президентом, ответственно перед ним и подотчетно Парламенту /ст.53,64,65/.
- Судебную защиту Конституции, ее законодательных и нормативных актов выполняет Конституционный Совет, занимающийся также и политической деятельностью, например, в случае спора выносит решение о правильности выборов и назначает референдумы / ст. 72 /.
- Предпринята попытка системой сдержек и противовесов - предотвратить перевес власти в одной из ее ветвей за счет

других / в Конституции оговорены условия отрешения Президента от должности вплоть до импичмента; выражения вотума недоверия Правительству со стороны Парламента; правила по формированию состава Конституционного Совета, сбалансированности его положения в качестве органа конституционного надзора /. ст.47, 53, п.6 и 7; 61, п.7; 71 /.

В результате меняется политический режим, смягчились методы и способы осуществления власти, отражающие повышение уровня политических свобод граждан. От жестокого авторитаризма советского периода, можно сказать, общество переходит к авторитарно-демократическому режиму. Важно удержаться на этом пути и не потерять демократических ориентировок, демократического вектора развития.

В результате, по мнению Президента, за 10- летие демократизации РК пройден путь, равный столетию. Функционируют 16 политических партий, 4 из них представлены в парламенте. 60 % газет, журналов, телеканалов являются негосударственными, возникли 2,5 тысяч неправительственных организаций, сотни религиозных общин. Это свидетельство серьезных намерений по созданию партийной системы, реальной оппозиции, независимых СМИ, контроля за структурами власти. Идут реформы правовой системы. Позитивны на этом пути- выборы сельских акимов. Следует помогать обществу адаптироваться к новым реалиям жизни, активному усвоению населением представлений, ценностей и установок, обеспечивающих эффективное функционирование структур, способствующих преодолению не только последствий, но причин распространения терроризма в мире.

Сегодня в РК множество проблем, тем не менее, предпринимаемые меры по созданию правового государства, укреплению независимости судебной системы, институтов гражданского общества, расширение полномочий представительных организаций, совершенствование выборного законодательства позволяют надеяться на построение уже в обозримом будущем государства, в котором не будет места ни политическому, ни религиозному, ни национальному экстремизму. Необходимо стремиться стать полноправным членом Совета Европы, войти в сообщество развитых демократических государств. Политика Казахстана, направленная на поддержку борьбы с международным терроризмом, дает в этом плане шанс и нашему государству.

В целом события, происходящие в мире в начале XXI столетия, свидетельствуют о повышении в нем роли цивилизацион-

ной идентичности и демократического мира. Сегодня тяга к культурной, языковой, религиозной идентификации и демократическому миру проявляется в поддержке общественным мнением борьбы с международным терроризмом в целом и в тоже время в осуждении методов этой борьбы.

Действительно, мир становится более тесным, взаимодействие цивилизаций усиливается. И как следствие - идет осознание народами, что их объединяет и различает. Сегодня на этом пути - и Евразийский саммит с заявками на участие из 36 стран мира и стратегией возрождения Евразийской цивилизации, и ТРАНСЕКА- один из вариантов Великого шелкового пути через Кавказ и страны Центральной Азии, и СВМД- совещание по взаимодействию и мерам доверия, и многое другое- в качестве реального подтверждения прогнозов моделей развития цивилизаций. Сегодня как никогда важно осознать значение и глубинный философский смысл прогнозов, сформулированных футурологами. Важно не ошибиться с выбором и грамотно выстроить отношения с международным сообществом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. М., 1990.
2. Данилевский Н.А. Россия и Европа. М., 1991
3. Хантингтон С .Столкновение цивилизаций //» Полис». 1994, № 1
4. «Цивилизационная модель» отношений и ее импликации / Научная дискуссия в редакции «Полиса»/ //» Полис» 1995, № 1
5. Цимбурский. Вл. Европа- Россия: Третья «осень» системы цивилизаций //» Полис». 1997, № 2.
6. Неклесса А. Конец цивилизации или зигзаг истории // «Знамя». 1998, № 1
7. Назарбаев Н. А. На пороге XXI в. Алматы, 1996
8. Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы, 1999.
9. К свободному, эффективному и безопасному обществу. Послание Президента страны народу Казахстану.// «Казахстанская правда». 2000, 25 октября.
10. О положении в стране и об основных направлениях внутренней и внешней политики на 2002 г. Ежегодное Послание Президента республики народу Казахстана. // «Казахстанская правда». 2001, 4 сентября.

УДК 316.334.2

Чигрина З.Б.
ст. преподаватель ЗКГУ

Трансформация ценностей казахстанского общества

Традиционно считается, что массовое сознание – наиболее инерционная сфера жизнедеятельности социума. Тем не менее, периоды резких, революционных преобразований, как правило, сопровождаются существенными изменениями в массовом сознании, замещением одних ценностных доминант другими. Кроме того, сегодня уже не вызывает сомнения, что радикальные изменения в экономике, политике, системе государственного управления нуждается в ценностном обосновании, что система ценностей, формирующая основу мировоззрения людей, может выступать и как фактор, ускоряющий развитие, и как трудно преодолимый барьер на пути такого развития. Институциональные преобразования становится действительно необратимыми только тогда, когда они восприняты обществом и закреплены в системе ценностей, на которые это общество ориентируются. Поэтому сдвиги в мировоззрении населения служат значимым индикатором реальности общественной трансформации в целом. Анализ таких сдвигов может позволить глубже понять причины успехов и неудач в институциональных преобразованиях, происходящих в нашем обществе, а также оценить эффективность самой трансформации общества. В послании Президента страны народу Казахстана «Казахстан – 2030» говориться «В первые годы независимости и реформ мы максимально быстрыми шагами стали уходить от коммунистических – коллективных начал к индивидуалистическим. Быстрое развитие частнособственнического индустриализма способствовало смене ценностных ориентиров...»[1]

В начале 2001года нами было проведено небольшое социологическое исследование в г. Уральске с целью изучения изменений базовых ценностей наших граждан. Было опрошено 73

1. Н.А. Назарбаев «Казахстан - 2030», Послание Президента страны народу Казахстана: - Казахстанская правда. 11 октября 1997 г.

человека. Из них 70% мужчин, 30% женщин; 63% - работники технических специальностей, 37% связаны с ветеринарией, медициной, агрономией. 66% опрошенных работают на государственных предприятиях, 12% на частных и коллективных предприятиях, 21% - безработные. По уровню образования: 74% со средним – техническим, 25% со средним и 1% с высшим образованием. По возрасту от20 до 30 лет – 64%, от 30 до 40 лет – 28%, старше 40 лет – 8%.

Анализ ответов респондентов на вопросы по поводу их ценностных установок позволяет выявить следующую иерархию приоритетов (по мере снижения их значимости):

1. Семья – 89%
2. Работа – 78%
3. Друзья , знакомые – 74%
4. Свободное время – 37%
5. Религия – 20%
6. Политика – 16%
7. Материальное благополучие – 10%
8. Искусство – 7%
9. Родители, женщины – по 5%
10. Родственники, здоровье, водка – по 3%
11. Независимость, спорт, карьера, «познание себя», человечность, наркотики – по 1%

Как видим, семья в нашем обществе остается одном из не многих традиционных ценностей, по поводу которой в обществе существует практически полный консенсус. Важность семьи в своей жизни признают 89% респондентов, причем ¾ опрошенных отводят ей «очень важную роль» («Семья – это все», «Семья – это святое», «Семья – это очаг», «Семья – это вся жизнь», «Семья – это природная необходимость» и т.п.) как видим для многих семейные отношения представляют собой необходимые условия для счастья, жизненную необходимость. В связи со сложившеюся демократической ситуацией в республике это более чем актуально.

В ценностной иерархии респондентов на втором месте стоит работа. О её важности заявили 78% опрошенных, 71% опрошенных в первую очередь отметили необходимость работы как средство получение дохода; 30% - как возможность реализации своих способностей; 20% для обеспечения будущего (своего и детей); 8% - как долг перед обществом; по 5% - как возможность

общения и времяпрепровождения.

Такие источники как власть, престиж, карьера почти не упоминались.

Отвечая на вопрос о том, какие аспекты являются главными в работе, большинство респондентов упомянули в первую очередь, материальные факторы: для 55 % респондентов важно, что бы «хорошо оплачивалась», для 37% - чтобы она была «гарантированной», для 33% - «интересной».

Немаловажное значение имеет, чтобы были «приятные сослуживцы» (27%), возможность продвижения по службе (25%). Гораздо меньшее значение имеют такие характеристики, как «удобные часы работы» (8%), «не слишком напряжённая» и «продолжительный отпуск» (по 3%).

Возникшие в ходе посткоммунистической трансформации Казахстана новые экономические реалии (появление частной и других форм негосударственного собственности, свобода предпринимательства, широкие возможности самореализации в бизнесе) несомненно создают новые мотивации поведения людей в экономической сфере. Результат опроса, однако, показывает, что пока они получили сравнительно не большое распространение. Для большей части работников определяющими являются другие факторы. Среди них, наряду с типичными для многих развивающихся стран проблемами, такими как безработица, низкий уровень оплаты труда, падение реальных доходов, присутствуют и сугубо казахстанские: многомесячные задержки заработной платы и социальных пособий; сложность переезда в другую местность, даже если там есть работа; высокая степень зависимости от администрации и работодателей при крайней слабости профсоюзов и др. в этих условиях большинство людей вынуждены ценить любую имеющуюся работу, а трудовая мотивация определяется прежде всего ценностями, необходимыми для выживания.

В ходе исследования работающим респондентам (79%) был задан вопрос о степени их удовлетворенности своей работой. 57% опрошенных отметили частичную удовлетворенность, 30% ответили, что полностью удовлетворены своей работой, 13% отметили, что не удовлетворены. На вопрос, что мешает активно трудовой деятельности, респонденты отвечали следующим образом: старые стереотипы; не достаток знания и опыта; нестабильность социально-экономического положения в стране, неуверен-

ность в завтрашнем дне; дискриминация по полу, возрасту, профессии; необъективная аттестация кадров и др.

Как видим, важную роль мотивации к производительному труду играет *качество трудовой жизни*, определяемое следующими факторами:

- Хорошая система оплаты труда;
- Возможность реализации своих способностей и служебной карьеры;
- Обеспечение социальных гарантий и дополнительных благ;
- Объективная аттестация кадров;
- Морально-психологический климат в трудовом коллективе и отношение руководства к сотрудникам;
- Эффективное рабочее место и др.

Учитывая нынешние казахстанские реалии, можно предположить, что у большей части населения работа действительно не отвечает всем перечисленным выше запросам. В целом на сегодняшний день в экономической сфере доминируют «материалистические» факторы, т.е. «ценности, необходимые для выживания». Очевидно, что столь высокая значимость сугубо материальных соображений снижает гражданскую активность, независимость поведения не только в трудовой, но и в других областях общественной жизни.

Таким образом, эффективный баланс интересов, мотивов, и стимулов в обществе далеко не достигнут, напротив, их дробление идет более интенсивно, чем интеграция. В сознании граждан фиксируется реальное противоречие между целью и средством её достижения, между мотивами и стимулами, что создает кризисное состояние основных ценностных установок и, в частности, мотивации трудовой деятельности, а следовательно, и социальной активности человека и общества в целом.

Педагогика и психология

УДК 793/794

Миронова Н.М.
учитель начальных классов СШ №3

Дидактические игры – одно из средств повышения качества знаний (из опыта работы)

«В игре раскрывается перед детьми мир, раскрываются творческие способности личности. Без игры нет и не может быть полноценного умственного развития»

Известные педагоги уделяли особое внимание игровым моментам при обучении и воспитании детей. Великий просветитель казахского народа Абай Кунанбаев высоко оценил значение игры в физическом воспитании и эстетическом развитии человека. Он был одним из организаторов игры «Тогыз кумалак».

К. Д. Ушинский предложил вменить в обязанность учителя применение детских игр на уроках, он предостерегал от превращения урока в простой обзор.

Известный русский ученый-педагог А. С. Макаренко в своей практической работе систему обучения труду связывал с игрой. Он как бы «закалял» жизнь игрой, ставил «мост» дороге, приводящей от игры к труду.

Итак, наблюдая игровые занятия, вводимые в учебный процесс, можно определить их общие закономерности.

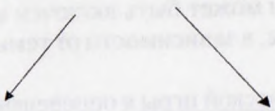
1. Игра повышает психическое развитие учеников (чувствительность, восприятие, мышление, внимание, творчество).
2. Игра формирует развитие творческой способности ученика.
3. Во время игры ученики имеют возможность реализовать свою фантазию.

В основных направлениях общеобразовательной и профессиональной школы большое внимание уделяется активизации методов и форм учебно-воспитательного процесса.

Дидактическая игра является важным средством воспитания умственной активности учащихся, она активизирует психические процессы, вызывает у учащихся живой интерес к процессу познания. В ней дети охотно преодолевают значительные трудности, тренируют свои силы, развивают способности и уме-

ния. Она помогает сделать любой учебный материал увлекательным, вызывает у учеников глубокое удовлетворение, создает радостное рабочее настроение, облегчает процесс усвоения знаний. Ребенок, играя, живет на уроке своей повседневной жизнью, вместе с тем он включен в активную познавательную деятельность по приобретению знаний.

Все игры по своей структуре можно разделить на две группы.

сюжетно-ролевые

В сюжетно-ролевых играх есть все элементы ролевой игры:

- сюжет,
- роль,
- игровое действие,
- игровое правило,

К таким играм относятся:
«Определи маршрут корабля»
«Где произойдет стыковка космических кораблей»
«Кому подается мяч?»
«Телефон»
и др.

игры – упражнения

В игры-упражнения включены отдельные элементы игры – элемент загадки, игровое действие или правило.

К этой группе относятся известные учителям игры:
«Цепочка»
«Молчанка»
«Угадай-ка»
«Составь круговые примеры»
«Рассели числа в домики»
и др.

Вторая группа игр требует меньше времени на их проведение. Однако следует подчеркнуть, что сюжетно-ролевые дидактические игры вызывают больший интерес у учащихся, чем игры упражнения. Деятельность детей должна быть разнообразной не только по форме, но и по содержанию и строится в соответствии с закономерностями обучения: «Чем больше и разностороннее обеспечиваемая учителем интенсивность деятельности учащихся с предметом усвоения, тем выше качество усвоения на уроке, зависящем от характера организуемой деятельности – репродуктивной или творческой. Проведение игры с детьми и умелое руководство ее требуют большого мастерства

от учителя. Загадочные названия дидактических игр помогают мобилизовать внимание детей, меньше утомляют, создают положительные эмоции на уроке и способствуют прочному усвоению.

Сознавая пользу дидактических игр, я вовсе не отказываюсь от обычных видов занятий на уроке: работы с учебником, у доски. под диктовку учителя и т. д.

Дидактические игры – одна из форм учебной деятельности. Поэтому на игру я отвожу всего несколько минут – от 5 до 10. Причем игровой прием может быть включен в середине урока, в конце или даже в начале, в зависимости от темы, цели и характера игры.

Ценность дидактической игры я определяю не по тому, какую реакцию она вызывает со стороны детей, а учитываю, насколько она эффективно помогает решать учебную задачу применительно к каждому ученику. Подбирая какую-либо дидактическую игру для урока, продумываю следующие вопросы:

1. Цель игры. Какие умения и навыки будут формироваться в процессе ее проведения?
2. Какие воспитательные цели преследуются в процессе игры?
3. Посильна ли она для учащихся моего класса?
4. Все ли учащиеся будут в одинаковой степени участвовать в игре?
5. Подведение итогов игры.

Игра является моим неизменным помощником на уроке. Младшие школьники в силу своих возрастных способностей тесно связаны с игрой, поэтому они всегда с большим интересом включаются в учебную игру. Игра необходима для прочного усвоения получаемых знаний. Стоит мне только произнести: «А сейчас мы немного проиграем», - как ученики мгновенно преображаются: у них появляется интерес, стремление быстрее выполнить задание. Например, на уроке математики при проведении устного счета я применяла игру «Незнайка-ученик». На доске записаны примеры без ответов, под ними рисунки Незнайки и Совы.

«Незнайка учится в «Школе веселых человечков», - говорю я. – Вот так он выполнил задание по математике. Объясните, почему так недоволен учитель Сова?» Дети замечают, что Незнайка только записал примеры, а не решил их. Тогда я говорю: «По-видимому, примеры были трудны для Незнайки. А сможем ли мы ему помочь?»

Ребята с увлечением принимаются за работу, объясняют способ решения, полученный результат. В учебнике математики для 1-го класса встречается много выражений с пропусками цифр типа 5+9=8. После того как школьники решили несколько подобных выражений, им была предложена игра «Удивленный медведь».

На доске примеры с пропусками цифр, с пропусками цифр, кленовые листья из бумаги с написанными цифрами и рисунок медведя. Предлагается такая ситуация: «Медведь решал примеры, а ответы записывал на листочках. Вдруг подул сильный ветер, и листочки разлетелись. Очень расстроили Мишу. «Как теперь быть?» - думает он. Учащиеся догадываются, что надо возвратить ответы – листочки на свои места. Выбранные для игры две команды выполняют эту работу. Победители поощряются оценкой.

Игра «Проверь Незнайку». Если решение правильное – в классе полная тишина, если решение неправильное – дети хлопают в ладоши.

Игра «День и ночь». Когда учитель произносит слово «Ночь», учащиеся кладут голову на парту и закрывают глаза. В это время учитель читает пример для устного счета. Следует небольшая пауза. Затем учитель говорит: «День» Дети садятся прямо, и те, кто сосчитал, поднимают руку и говорят ответ. Детям очень нравится эта игра. Она ценна тем, что дает возможность сосредоточится при счете более рассеянным детям, приучает их воспринимать примеры не по записи на доске, а на слух.

На уроке математики ребята часто будут совершать веселые путешествия на красочном паровозике. Он не простой, а волшебный. И привезет детей в мир сказок и загадок только тогда, когда ребята правильно впишут нужные цифры в окошечки вагончика. Использую игру при проведении математических диктантов, изучении состава числа. Эта игра, помимо отработки вычислительных навыков, будет способствовать выработке быстрой реакции и снятию у детей утомляемости. Увлекательна игра «Слушай и считай». У каждого ученика набор цифр, в руке у учителя мяч. Учитель ударяет определенное число раз мячом по полу. Все играющие должны про себя сосчитать количество ударов и поднять карточку с числом, соответствующим количеству ударов.

Можно установить другое условие игры: показать не то число, которое соответствует количеству ударов, а два соседних – меньше и больше. Подобная игра – «Хлопки». Ее дидактическая цель -- установление соответствия между числом рисунков и

цифрой. Здесь же игра «Веселый счет», «Числа, стройтесь по порядку», «Угадай-ка», «Рыбалка», «Стук-стук».

Закрепление знаний по нумерации чисел в пределах 20 – дидактическая цель. Средства обучения. На доске изображена таблица с двумя рядами:

Десятки	Единицы

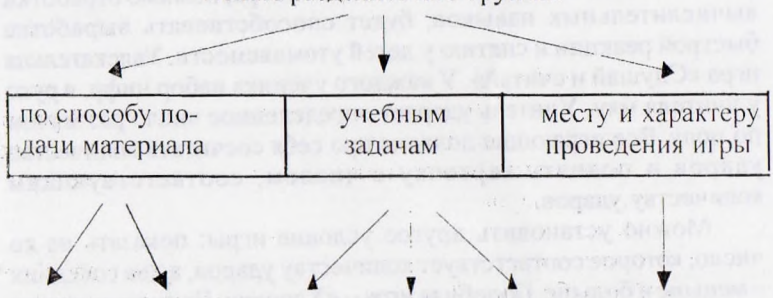
Содержание игры. Учитель молча стучит указкой 1 раз в разряде десятков и несколько раз в разряде единиц. Дети внимательно слушают и показывают учителю соответствующее число на карточках с цифрами.

Игра «Молчанка», при проведении которой на абаке или карточках иллюстрируются двузначные числа, а учащиеся обозначают их с помощью разрезных цифр и показывают их молча учителю или записывают в тетради.

Хорошим дидактическим материалом для изучения элементов геометрии в начальных классах могут служить части квадрата. Части квадрата используются для проведения игры «Головоломки». Эту игру могут изготовить сами дети. Из частей квадрата можно сложить разнообразные геометрические фигуры (квадрат, прямоугольник, треугольник, трапецию), а также множество фигур – силуэтов, изображенных в учебнике (домик, цыпленок) и др.

Учителя начальных классов, как известно, отличаются особой изобретательностью. Им удается даже самые непростые научные истины воплотить в занимательные, игровые, но, тем не менее, содержательные формы.

Дидактические игры,
используемые на занятиях русского языка,
можно разделить на 3 группы:

Словесные (лексика)	наглядные (игрушки, картинки, лото, предметы)	фонетические (правильное произношение)	лексические (новые слова, словарный запас)	грамматические (число, род, падеж)	месту и характеру проведения игры (спокойные,подвижные, ролевые)

Примеры: «Что продают в магазине?», «Мы одеваем куклу».

При подборе игры тщательно отобрать лексику, на материале которой будет строиться игра; учесть количество новых слов, слов активного и пассивного усвоения. Игра, которую использует учитель, не должна быть для учащихся ни слишком трудной, ни слишком легкой.

Игра «Сорви нужный листочек»

[ ] Слово, называющее предмет
[ ] Слово, называющее действие
[ ] Слово, называющее признак

Слова для предъявления: яблоко, слива, спелый, цветок, сорвать, красный, упали, круглые, висят и т. п.

Игра «Кто в домике живет?»

На доске 3 домика, на каждом нарисован свой знак. Учитель называет 3 слова. Ученик, работающий у доски, указывает на соответствующие домики. Остальные дети показывают с места.

Слова для предъявления: гном, поет, веселый; щенок, маленький, лает; черный, пробежал, кот и т. п.

Игра «Да, нет» (выборочный слуховой диктант)

Учитель произносит слова к первой модели: кукла, большая, ложка, ходит. Дети показывают знаки согласия или несогласия.

Аналогично организуется работа по 2 и 3 моделям «Закончи высказывание»

Детям предлагается закончить высказывание.

Книга лежит на…
Человек находится…
Мы играли на…
Дети пошли утром…

«Куда спрятался?» Учитель последовательно помещает маленький предмет на стол, под стол, за дверь и т. д. и спрашивает, где этот предмет. Дети отвечают словосочетанием, четко выделяя

слово – «помощник» (служебное слово).

«Какое слово длиннее»

Дети отвечают на вопрос: какое слово длиннее, предварительно составив звуковую модель.

Дом	Домик
⌈О⌋	⌈О⌋О⌋

Слова для предъявления: час, минута, ручей, река; червяк, змея; ключ, ключик.

Я отметила появление интереса к изучению русского языка, лучшее усвоение грамматических понятий при использовании стихотворных упражнений.

Запоминалки	**Рифмованные упражнения**
Назначение таких упражнений служит для выделения орфограммы и запоминания ее правописания в стихотворной форме. Не выучил, не делай Не знаешь, не спеши С глаголами отдельно Частицу «не» пиши Было «сели» Стало «съели» Догадаться Вы сумели, Почему случилось так? Кто виновник? -Твердый знак	-Где растет морковь? -На грядке -Буквы пишут где? -В тетрадке -Чистим что мы? -Чистим зубки. -Надеваем в холод? -Шубки. Такие упражнения привлекают детей к орфограмме, расширяют их представления о несоответствии написания и произношения и используются для решения орфографических задач.

В настоящее время в помощь учителю создано много хороших пособий с материалами занимательного характера. Но как бы ни был велик перечень таких пособий, многое все же зависит и от личной фантазии учителя, от его личного творчества. В каждом учителе есть крупицы этой фантазии. И стоит только расшевелить их в себе, как все уроки станут более интересными для детей, наполнятся радостью неожиданного и принесут большее удовлетворение самому учителю.

Помните: играя, дети не только отдыхают, но и познают богатый мир слов.

Обучая детей чтению, надо использовать дидактические игры – всевозможные лото, разрезанные буквы, буквенные кубики. «Угадай цветы по описанию» Определить по серии сюжетных картинок сказку и рассказать ее. Работать по новому, конечно, трудно, хлопотно, но интересно.

ЛИТЕРАТУРА:

1. «Начальная школа» №6, 2001 – «Дидактические игры на уроках обучения грамоте»
2. «Начальная школа» №14, 1999 – «Путешествие по стране Глаголия»; «Решаем орфографические задачи»
3. Т.К. Жигалкина – «Демонстрационный и раздаточный материал по математике с игровыми заданиями»
4. Т.К. Жигалкина – «Игровые и занимательные задания по математике» 1 и 2 классы
5. «Начальная школа» - «Демонстрационный и раздаточный материал по математике с игровыми заданиями»
6. «Начальная школа» - «Моя помощница – игра»
7. «Начальная школа» - «Использование дидактического материала по геометрии»
8. «Начальная школа» - «Элементы занимательности на уроках математики»
9. М.И. Моро, Н.Ф. Вапняр – «Карточки с математическими заданиями и играми»
10. Р.Д. Есенжолова, Р.К. Камшилина, Н.К. Оразбаева – «Мы поем и рассказываем»
11. С.Н. Олехник, Ю.В. Нестеренко, Н.К. Потапов – «Старинные занимательные задачи»
12. Л.А. Шкатова – «Подумай и ответь» (занимательные задачи по русскому языку)
13. Е. Елубаев – «100 загадок»
14. В.К. Павленко, Т.К. Абенова – «Литературное чтение» (3-й класс дидактический материал), 1999
15. Р.Т. Мендекинова, Ж.К. Кайкенова, Л.П. Якунина – «Русский язык» (3-й класс дидактический материал), 1999
16. Т.К. Оспанов, Б.М. Косанов, Ш.Х. Курманалина, К.А. Ерешева – «Математика» (3-й класс дидактический материал), 1999

УДК 371,388:159,923

Адельбаева Н.А.
кандидат пед.наук, доцент ЗКГУ

Психолого-педагогическая сущность самостоятельной работы в концепции Б.П.Есипова

Проблема организации самостоятельной работы учащихся представляется сложным и недостаточно изученным процессом, которой затрагивает не только видимую, внешнюю сторону учебной деятельности (цель, учебная задача, учебный план, программа, содержание образования, методы, средства обучения, формы организации обучения, методические разработки и т.д.), но и внутреннюю сферу развития личности: учебное действие, развитие мыслительной деятельности, творческой активности, самостоятельности механизм этого развития и т.д. В педагогическом наследии Б.П.Есипова в определенной, хотя и недостаточной степени показано приоритетное значение второй стороны этого процесса, связанной с приобретением учащимися таких качеств личности, как самостоятельность, активность, инициативность. В свою очередь, развитие этих качеств, формирование познавательных способностей, самостоятельных умений и навыков немыслимо без овладения детьми определенных, необходимым запасом знаний, отражающих накопленный человечеством опыт и посильных для того или иного возраста. При этом единственным средством, "импульсом", с необходимостью вызывающим развитие самостоятельности, активности, инициативности в процессе обучения, является самостоятельная учебная деятельность школьников.

Б.П.Есипов в своем монографическом исследовании выделяет следующие виды самостоятельной учебной деятельности: действия подражания; тренировочные работы; упражнения; созидательная деятельность учащихся творческого характера; осмысление изучаемого материала; самостоятельное приобретение новых знаний из различных источников; работы исследовательского характера, самоконтроль и самооценка (Б.П.Есипов Самостоятельная работа учащихся на уроке. – М., 1961.).

Выделение действия подражания как простейшего вида самостоятельной учебной деятельности не случайно, поскольку " работа по таким заданиям организуется так, что ученик, выпол-

няя ее, сознательно стремится к лучшему качеству, показанному в образце…". Исходя из этого, действия подражания или копирования можно отнести к первой простейшей ступени самостоятельной деятельности по образцу (репродуктивная деятельность).

Более сложной ступенью выступают тренировочные работы и упражнения, На этой ступени формируются разнообразные умения и навыки, происходит развитие познавательных способностей школьников.

В современной педагогической литературе подражание рассматривается не только как исходная форма учения, но и как самостоятельная функция личности учащегося и " представляет собой копирование личностью актов жизнедеятельности других людей и присвоение их в качестве образцов поведения и деятельности…"

Применение тренировочных работ и упражнений в учебном процессе связано с обучением учащихся новым приемам самостоятельной учебной деятельности. Такого рода деятельность М.А.Данилов назвал полусамостоятельными работами (выполнение новых заданий с применением усвоенных методов).

Эффективным средством самостоятельной учебной деятельности Б.П.Есипов считал своевременное формирование общих учебных умений и навыков посредством упражнений. В концепции теории самостоятельной работы действия исполнительского характера по образцу, данному учителем должны органически соизмеряться и чередоваться с действиями самостоятельными, в которых задача и способ решения выдвигаются учащимися и постепенно приобретают творческий характер. " Работы будут творческими, - отмечал в связи с этим Б.П.Есипов, - когда в них проявляется собственный замысел учащихся, выражаются ими свои мысли, ставятся новые задачи и самостоятельно решаются при помощи полученных и вновь добываемых знаний, когда проектируется изготовление новых вещей и выполнение новых дел и намечаемые планы осуществляются своими силами. К творческим работам относятся, к примеру: сочинения, содержащие собственные мысли ученика, конструирование и изготовление моделей, макетов, приборов, проведение опытов в сельскохозяйственном труде и др."

Вместе с тем приведенная формулировка не может претендовать на ранг строгой дефиниции, поскольку носит описательный характер и не раскрывает механизм включения учащихся в творческую деятельность. Исследователями (И.Я.Лернер, А.К.-Маркова, Г.И.Щуркова и др.) установлено Ь что благоприятное

развитие творческой деятельности и формирование активного, самостоятельного, творческого мышления возможно лишь в определенных и соответствующих ряду психолого-педагогических факторов условиях (целесообразность, мотивировка, возникновение проблемы, познавательный интерес к ее решению, способ и метод учебной деятельности, формирование положительного отношения к учению в целом, индивидуализация и дифференциация и т.д.).

Проблема педагогической сущности самостоятельной работы учащихся пока не нашла всестороннего обоснования и в современных дидактических исследованиях. Тем не менее несомненно то, что в ходе учебной деятельности ученик должен овладевать приемами, направленными на самостоятельную постановку близких и далеких целей.

Концептуальное выдвижение цели самостоятельной работы тесно связано и взаимообусловлено наличием мотивации познавательных интересов и потребностей, которые не возникают и не формируются сами по себе. В исследованиях И.Я.Лернера, А.К-.Марковой, Г.И.Щукиной, П.М.Якобсон и др. анализируются особенности и характерные черты мотивации и познавательных интересов в самостоятельной деятельности, При этом мотивы самостоятельной учебной деятельности не однозначны – одни из них выполняют побудительно- стимулирующую функцию, а другие побуждая самостоятельную деятельность, придают ей личностный смысл (смыслообразующие).

С непосредственными результатами самостоятельной работы учащихся связаны два типа мотивации – отрицательная и положительная. Раскрывая первый тип мотивации, П.М. Якобсон пишет, что он вызывается осознанием определенных неудобств и неприятностей, которые могут возникнуть, если ученик не будет учиться (укоры со стороны родителей, учителей, определенные затруднения в приобретении новых знаний).

Мотивы второй категории заключаются в обеспечении потребности познания, они обуславливают возникновение познавательного интереса, выработку самостоятельного отношения к результатам познавательной деятельности, расширение кругозора и т.д. "Мотивационная сторона познавательной самостоятельности, пишет И.Я. Лернер, - не обеспечивает и не формирует сама по себе технологической, процессуальной стороны познавательной самостоятельности, т.е. овладение средствами и способами познания тех практических и интеллектуальных возможностей личности, а обуславливает выполнение самого механиз-

ма познания, иначе говоря, умение познавать в процессе целенаправленного поиска".

А.К.Маркова выделяет следующие группы мотивов:

1) познавательные мотивы, связанные с содержанием учебной деятельности и процессом её выполнения;

2) социальные мотивы, связанные с различными социальными взаимодействиями школьника с другими людьми.

При этом первая группа подразделяется на несколько подгрупп:

1) широкие познавательные мотивы, состоящие в ориентации школьников на овладение новыми знаниями, Они определяют уровни знаний – интерес к новым занимательным фактам, явлениям, либо интерес к существенным свойствам явлений, к первым дедуктивным выводам, либо интерес к закономерностям в учебном материале, к теоретическим принципам, к ключевым идеям и т.д.

2) учебно-познавательные мотивы. Состоящие в ориентации школьников на усвоение способов добывания знаний: интересы к приемам самостоятельного приобретения знаний, к самостоятельным методам научного познания, к способам саморегуляции учебной работы, самостоятельная организация своего учебного труда;

3) мотивы самообразования, состоящие в направленности школьников на самостоятельное совершенствование способов добывания знаний.

Вторая же группа мотивов различается подгруппами:

1) широкие социальные мотивы, самостоятельное стремление получать знания, в понимании необходимости учиться и в чувстве ответственности, осознавания социальной необходимости;

2) узкие социальные мотивы или позиционные мотивы, состоящие в стремлении занять определенную позицию, самоутверждение в социальной культуре. Эти мотивы обеспечивают потребность ученика в общении со сверстниками, в учебном и педагогическом коллективе и т.д.;

3) социальные мотивы, или мотивы социального сотрудничества, оказывающие на самостоятельное решение, анализ своего поступка, выбор форм своего сотрудничества и взаимоотношений с учителем и товарищами по классу, постоянное совершенствование этих форм. В этой группе мотивов присутствуют и творческие мотивы, где ученик ищет новые способы учебных действий и форм общений, сотрудничества, занимается

самовоспитанием.

Результативность самостоятельной работы во многом зависит от сформированности познавательных интересов личности учащихся. С этой целью уже на начальном этапе обучения необходимо формировать логические приемы мышления. Н.Ф.Талызина выделяет следующие приемы логического мышления: подведение под понятие, выведение следствий, сравнение. Существенную роль в логическом мышлении играет "подведение под понятие", не ориентируясь в понятии ученик не может дальше двигаться. Понятия различаются (имеют признаки) - необходимый признак, достаточный, существенный.

В силу этого уже с младшего школьного возраста необходимо учить самостоятельно выделять в предметах характерные свойства и особенности, а затем планомерно переходить к формированию понятий об общих и отличительных признаках предметов, учить детей самостоятельно выделять существенные и несущественные свойства. Все эти логические приемы осуществляются на практике посредством тренировочных упражнений.

Младший школьный возраст представляет благоприятные возможности для самостоятельной работы над определениями, которая находит логическое продолжение и завершение в старших классах. Например, В.Ф.Паламарчук пишет, что понятие "государство" вначале появляется в сознании ученика как синоним слова "родина", "страна", лишь постепенно, от класса к классу наполняясь научным содержанием. Большую роль в формировании самостоятельных навыков в ходе работы над понятиями играет схематическая и модельная наглядность, Б.П.Есипов выделяет такой вид самостоятельной работы, как составление схем и таблиц на основе прочитанного текста. Это помогает учащемуся отобрать важнейшие данные по определенному вопросу или теме, продумывать и изображать в самой сжатой форме связи между явлениями, ступени их развития, твердо запоминать материал.

Составление учащимися схем и таблиц применяется в ходе слушания рассказа учителя и в целях самостоятельного осмысливания ими определенного текста учебника, систематизации и закреплении знаний по изложенной теме. Схемы, считает Б.П. Есипов, составляются в тех случаях, когда нужно графически показать соотношение между определенными предметами и явлениями, между различными органами государственного управления в определенный исторический период в данной

стране, состав какого-либо большого государства (при изучении его в курсе географии), соотношение частей в каком-нибудь механизме, конструкцию какого-либо сложного предложения. Следовательно, возникает необходимость выделять то содержание, которое войдет в систему знаний, и соответственно с ним работать.

Составление диаграмм оказывает благоприятное воздействие на вдумчивые размышления учащихся над показателями прогресса или регресса изучаемых явлений, величинами сравниваемых предметов. Самостоятельная работа над таблицами имеет ценность в том случае, когда учащимися сравниваются явления (положения разных общественно-политических классов и групп в разные периоды истории реформы и проекты реформ, войны, восстания, революции, состояния культуры и т.д.).

Завершение работы над составлением схем, таблиц, диаграмм происходит в ходе разбора, который Н.Г. Дайри называет особым приемом спрашивания, оказывающим огромное влияние на действенность других приемов.

В ходе работы с наглядностью формируется навык важнейшей логической операции – сравнение. В.Ф. Паламарчук пишет: "Сравнение как логический путь учебного познания особенно значительную роль играет на этапе осмысления информации, когда после восприятия учащимися нового материала, а также в процессе наблюдения или практических действий учитель дает задачу (задание) на сравнение познанного на данном уроке с уже известным материалом. При этом должны соблюдаться следующие логико-дидактические требования к объектам сравнения:

а) сравнивать можно только однородные объекты, относящиеся к одному и тому же классу;

б) общее в объектах сравнения можно устанавливать лишь в том случае, если их что-то отличает друг от друга, а устанавливать разницу между ними можно только при наличии у них определенного сходства;

в) несложные объекты, факты сравнивать легче, чем качества, признаки, процессы или категории. Поэтому объекты сравнения надо усложнять постепенно.

Полезным дидактическим приемом является как коллективное, так и самостоятельное составление схем и другой наглядности, помогающей конкретизировать сравнение, объединяющей чувственные и рациональные компоненты учебного познания.

Одним из первых Б.П.Есипов увидел место и роль самостоятельной работы в системе учебной деятельности, на различных ее этапах (мотивировка, содержание, учебная задача, учебное действие, учебная цель, учебная ситуация, контроль, оценка).

Мотивация самостоятельной работы была рассмотрена выше, Она тесно связана с потребностью школьника в самостоятельной учебной деятельности. Так например, в младшем школьном возрасте потребность к активности и самостоятельности носит ярко выраженный ориентировочно-исследовательский характер. Б.П. Есипов указывает, что умело спланированная и поставленная самостоятельная работа вызывает у детей потребность сознательно разобраться в изучаемом материале, применять знания в новых случаях, в разных жизненных ситуациях. При этом учащийся пройдет исследовательский путь для того, чтобы получить вывод из наблюдений и опытов. Результатом этого является первоначальное проявление познавательного интереса в учебной деятельности, учащийся обнаруживает новые качества и свойства предметов и устанавливает новые для него связи между ними, приобретает определенную нацеленность и осознанность, волевые качества, любознательность. Постепенно потребность в самостоятельных учебных действиях быстро нарастает и дифференцируется, приобретая еще и социальную окраску.

Б.П.Есипов, подчеркивая руководящую роль учителя в этом процессе, считает важной задачей учителя обучение детей способам самостоятельных действий. "Планируя свое объяснение. рассказ, беседу - пишет Б.П.Есипов, - он отмечает использование таких приемов, при помощи которых активизируется самостоятельная мысль учеников". Необходимо проследить, чтобы учащиеся не останавливались длительное время на одном и том же уровне, а овладевали бы постепенно следующими видами работы, требующими от них все более и более высокой степени самостоятельности.

В концепции теории самостоятельной работы, Б.П.Есипов затрагивает целый аспект психолого-педагогических проблем, связанных с процессуальной стороной формирования самостоятельности, активности, управления этими процессами, их объективными и субъективными сторонами. Большое внимание ученый уделял самостоятельной учебной деятельности, заложив ее основы как теории.

Математика и информатика

УДК 512.8.

Вознякевич А.К.,
доцент ЗКГУ
Вознякевич Г.А.
выпускник УПИ-95, учитель-математик, ООШ с. Лебёдки,
Калининского района, Саратовской области, РФ

Конструкции, порождающие *J*-пространства

Вторая глава минимонографии
(Пособие к спецкурсам, семинарам СНО,
дипломным работам)

Юным единомышленникам, триаде
дипломников ЗКГУ-99: Иркагалиевой Б.,
Кичатовой Е. и Руденко Ю. – посвящается.

Предисловие
(аргументация подзаголовков, посвящения и
порядка публикаций)

Многолетние исследования названных пространств привели к возникновению своеобразной критической массы установленных результатов и явно назрела настоятельная необходимость переорганизации накопленных сведений в контуры некоторой *"теории J-пространств"*(Здесь и ниже *курсив с кавычками* означает вводимый рабочий термин). Более того, наработки последних трех лет сделали это вполне уместным, так как были получены результаты, завершающие первый (из "девяти дантовых") круг многих теорий: от начальных моделей (в нашем случае - пространств функций с различными областями определения), через формулировку их аксиоматики, к *"реализуемости"* ***J***-пространств в классе исходных функциональных алгебр (хрестоматийная аналогия: группы подстановок – абстрактные группы – регулярная представимость групп по А. Кели). Сейчас уже можно говорить, что ***J***-пространства дают аксиоматическое описание систем функций с несовпадающими областями определения (точнее: чисто алгебраический аспект таких пространств, ср. [3]

гл.IX.). Так возникла *идея монографии;* при этом, не столько предполагаемый объем, сколько вполне осознаваемое значение ее уточняется приставкой *"мини"*.

Далее, *естественность обобщающего шага, значительная близость к теории классических векторных пространств и наглядно возникающая специфика*, - все это делает изучение ***J***-пространств *весьма благодатным материалом* для спецкурса и семинаров СНО, для самостоятельных студенческих исследований (начиная с третьего семестра !) в дипломных и даже курсовых работах.

Комментарии к посылкам и выводу предыдущего абзаца: *вполне естественен* переход от функциональных пространств на единой области определения к алгебрам функций, заданных на полурешетке различных множеств; *ясная близость* к известной теории векторных пространств ожидается уже в определении: те же бинарные операции и минимальное сокращение классической аксиоматики; а несовпадение областей определения *наглядно приводит* к неодноэлементности множества нулевых функций (*"системы идемпотентов"*) – основной специфике ***J***-пространств.

В содержании вывода следует отметить возможность ранних самостоятельных изысканий, доступных студентам II-го – III-го курсов. Именно среди них удается чаще встретить тех, кому не чужд романтический девиз "бороться и искать, найти и не сдаваться". Именно они (с непосредственностью неофитов!) сохраняют надежду даже в драматические дни творческих неудач ("на краю зияющей девятки дантовых кругов") и беззаветно верят, "что не скроют тучи солнца - нет, не скроют !" И этим не только вдохновляют, но и обязывают…

Именно таким *духовным соавторам* адресовано посвящение.

Вся минимонография будет состоять из трех частей; первая – *"Основные понятия и свойства **J**-пространств"*, хотя и разрознено, но уже опубликована в работах автора (она обычно осваивается за 4-6 часов спецкурса).

Содержание кратко излагаемой здесь второй главы (кроме §1) является *полностью новым и в ней* немало "белых пятен" ждущих развернутого изучения, например, в дипломных работах.

Заключительная третья часть – *"Регулярное представление **J**-пространств"* (в соавторстве с Ю.К. Руденко) будет содержать наиболее перспективные результаты как для самой развиваемой теории, так и для ее приложений в духе последней главы

[3]: "Пространства частичных отображений и пространства решений обыкновенных дифференциальных уравнений".

§1. Произведение полурешетки на линеал (аннотация)

Названия сомножителей наполовину общеприняты: *полурешетка* – коммутативная полугруппа идемпотентов (ср. [2], стр. 45); "*линеал*" – линейное (= векторное) пространство над некоторым полем.

Эта конструкция рассмотрена в [5], она порождает ***J***-пространства, которые естественно отнести к классу простейших. В него попадают в, частности, все обычные (классические) векторные пространства, т.к. они тривиальным образом представимы прямым *произведением* (в смысле [5]) одноэлементной полурешетки на само пространство. Другой полюс этого класса образуют все полурешетки, ибо каждая из них так же тривиально изоморфна *произведению* ее на нулевой линеал. Основной состав указанного класса это – нетривиальные собственно ***J***-пространства, представимые произведением неодноэлементных полурешеток и линеалов.

§2. Порождение *J*-пространств произвольным множеством линеалов

Как известно (см., например, [4]), всякое ***J***-пространство (с неодноэлементной системой идемпотентов) является (дизъюнктным) объединением линеалов, образующих его т.н. "*составляющие*". В [5] затронут обратный вопрос: когда множество попарно не пересекающихся линеалов будет той или иной подсистемой составляющих некоторого ***J***-пространства; там же приведен соответствующий критерий.

В этом §2 дается решение родственной более общей задачи, причем от требования дизъюнктности исходных пространств сохранена лишь неодноэлементность их множества.

Итак, пусть $\boldsymbol{L}_{\delta\ \delta\in\Delta}$ - произвольное одноэлементное $\overline{\overline{\Delta}} > 1$ множество линеалов $\boldsymbol{L}_{\delta}$ над некоторым одним и тем же полем F ($\boldsymbol{F} \overset{des}{=} \langle F;+;0;\cdot,1\rangle$,

$\boldsymbol{L}_{\delta} \overset{des}{=} \langle L_{\delta};+,\Theta_{\delta},\cdot\ k\in F\rangle, \delta\in\Delta$; des - от designatio - обозначение (лат.).)

Построим *"координатное"* пространство $\boldsymbol{L}$ как прямое произведение:

$$\boldsymbol{L} \overset{des}{=} \prod_{\delta\in\Delta} \boldsymbol{L}_\delta \overset{des}{=} \langle L; +, \Theta, \cdot \quad k \in F \rangle. \qquad 1$$

Здесь $L = \prod_{\delta\in\Delta} L_\delta \overset{des}{=} \langle x_\rho \rangle_{\rho\in\Delta} \mid \forall_{\rho\in\Delta} \; x_\rho \in L_\rho$

и, по обычному определению, положено:

$$\langle x_\rho\rangle_{\rho\in\Delta} = \langle y_\rho\rangle_{\rho\in\Delta} \Leftrightarrow \forall_{\rho\in\Delta} \; x_\rho = y_\rho,\; \langle x_\rho\rangle_{\rho\in\Delta} + \langle y_\rho\rangle_{\rho\in\Delta} = \langle x_\rho + y_\rho\rangle_{\rho\in\Delta},$$

$$\boldsymbol{\Theta} = \langle \Theta_\rho\rangle_{\rho\in\Delta},\; k\cdot\langle x_\rho\rangle_{\rho\in\Delta} = \langle kx_\rho\rangle_{\rho\in\Delta}$$

для произвольных $\langle x_\rho\rangle_{\rho\in\Delta}, \langle y_\rho\rangle_{\rho\in\Delta} \in L \quad и \quad k \in F.$

Рассмотрим систему $\wp$ всех подпространств (= подалгебр) линейного пространства (1). Она, как известно, по отношению "быть подалгеброй" $\preceq$ является полной решеткой $\langle \wp, \preceq\rangle$, в которой нижняя грань определяется *пересечением*.

Собранные в $\wp$ все подалгебры пространства $\boldsymbol{L}$ пометим ("пронумеруем") *"индексами"* – элементами некоторого множества $\boldsymbol{N}$, равномощного совокупности $\wp$; тогда:

$$\wp = \{\boldsymbol{P} \mid \boldsymbol{P} \preceq \boldsymbol{L}\} \overset{des}{=} \{\boldsymbol{P}_\nu \mid \nu \in N\}$$

и

$$\forall_{\alpha,\beta\in N} \quad \boldsymbol{P}_\alpha = \boldsymbol{P}_\beta \Leftrightarrow \alpha = \beta \; . \qquad 2$$

Полагая,

$$\forall_{\alpha,\beta\in N} \left[\alpha \le \beta \overset{def}{\Leftrightarrow} \boldsymbol{P}_\alpha \preceq \boldsymbol{P}_\beta \right] \qquad (3)$$

(def – от definitio – определение (лат.)), получаем *"универсальную" решетку индексов* порядково изоморфную первой:

$$\boldsymbol{N} \overset{des}{=} \langle N; \le\rangle \cong \langle \wp; \preceq\rangle;$$

Так что для $\alpha, \beta, \gamma \in N$ имеем, в частности, -

$$\gamma = \alpha \wedge \beta \Leftrightarrow \boldsymbol{P}_\gamma = \boldsymbol{P}_\alpha \cap \boldsymbol{P}_\beta \qquad (4)$$

$\left(\alpha \wedge \beta \overset{des}{=} \inf\{\alpha, \beta\}\right)$. В дальнейшем нам понадобятся в основном те подмножества N, которые образуют *подрешетки* этого универсума N.

А сейчас, возвращаясь к решетке подпространств из (2), заметим, что каждый сомножитель L_δ прямого произведения (1) однозначно выделяет в совокупности $\wp$ изоморфное ему подпространство $P_\delta \overset{des}{=} L^0_\delta \preceq L \quad L^0_\delta \cong L_\delta,\ \delta \in \Delta$, носитель L^0_δ которого можно задать критерием:

$$x \in L^0_\delta \Leftrightarrow x = \langle x_\rho \rangle_{\rho \in \Delta} \in L \ \&\ \forall_{\rho \neq \delta}\ x_\delta = \Theta_\rho \quad {}^{0}. \qquad (5)$$

Другими словами, $L^0_\delta = \langle x_\rho \rangle_{\rho \in \Delta} \in L \mid \forall_{\rho \neq \delta}\ x_\rho = \Theta_\rho$ – множество "окаймленных нулями элементов из L_δ" (аналогия: в $L = \{\langle x_1, x_2, x_3, \ldots, x_n \rangle \mid x_i \in R\}$ имеем $L^0_2 = \langle 0, x_2, 0, \ldots, 0 \rangle \mid x_2 \in R$). Таким образом, набор Δ индексов исходного множества линеалов "нумерует" в $\wp = \{P_\nu \mid \nu \in N\}$ подсовокупность $L^0_{\delta\ \delta \in \Delta} \subseteq \wp$ подпространств из L и, следовательно, (можно считать !) сам образует подмножество носителя решетки $\langle N; \leq \rangle : \Delta \subseteq N$ (и этим наследственно *упорядочивается*, что служит оправданием принятых обозначений для элементов пространства L в виде *"кортежей"*).

Пусть теперь $E \overset{des}{=} \langle E; \leq \rangle$ - произвольная подрешетка решетки N, содержащая множество Δ, *т.е.*: $E \preceq N$ *и* $\Delta \subseteq E$ Возьмем *упорядоченную по включению* совокупность $E\rangle \overset{des}{=} \varepsilon\rangle \mid \varepsilon \in E$ *главных "левых" идеалов* $\varepsilon\rangle = \delta \in E \mid \delta \leq \varepsilon$ *из* E. Она, как известно ([1]), образует решетку, изоморфную самой решетке E: $\langle (E\rangle; \subseteq \rangle \cong \langle E; \leq \rangle$ Поэтому для нижней грани (=пересечения) таких идеалов имеем: $(\varepsilon\rangle \wedge (\eta\rangle = (\varepsilon\rangle \cap (\eta\rangle = (\varepsilon \wedge \eta\rangle, \quad \varepsilon, \eta \in E$

Затем, по каждому $\varepsilon \in E \quad (E \subseteq N)$ определим в L специальное *"подпространство на идеале"* (="подлинеал") $P^{\triangleright}_\varepsilon \overset{des}{=} \langle P^{\triangleright}_\varepsilon; +, \Theta_\delta, \cdot (k \in F) \rangle$, так:

$$x \in P_{\varepsilon}^{\triangleright} \Leftrightarrow x = \langle x_{\rho} \rangle_{\rho \in \Delta} \in L \;\&\; \forall_{\rho \notin \langle \varepsilon \rangle} x_{\rho} = \Theta_{\rho}\,, \qquad (6)$$

т.е. $P_{\varepsilon}^{\triangleright}$ - множество кортежей (=элементов из L), координаты которых *вне* идеала $\langle \varepsilon \rangle$- соответствующие нулевые (аналогия: в $L = \{\langle x_1, x_2, x_3, \ldots, x_n \rangle \mid x_i \in R\}$ имеем $P_2^{\triangleright} = \{\langle x_1, x_2, 0, \ldots, 0 \rangle \mid x_i \in R\}$) кстати, очевидно, что $\forall_{\delta \in \Delta} \quad L_{\delta}^{0} \preceq P_{\delta}^{\triangleright}$

Пусть далее, φ_{ε}- *естественный проектор* пространства L на подлинеал $P_{\varepsilon}^{\triangleright}$; действие φ_{ε} - замена в $\langle x_{\delta} \rangle_{\delta \in \Delta}$ координат вне $\langle \varepsilon \rangle$ на соответствующие нулевые (продолжение аналогии: $\varphi_2 \langle x_1, x_2, \ldots, x_n \rangle = \langle x_1, x_2, 0, \ldots, 0 \rangle$). Переходя к композиции $(\circ)$ операторов $\varphi_{\alpha}, \varphi_{\beta}\ (\alpha, \beta \in E)$:

$$\forall_{u \in L} \left[\varphi_{\alpha} \circ \varphi_{\beta} \right] u \overset{def}{=} \varphi_{\alpha}\, \varphi_{\beta}\, u$$

, несложно получаем, что $\forall_{\alpha, \beta \in E} \quad \varphi_{\alpha} \circ \varphi_{\beta} = \varphi_{\alpha \wedge \beta}\,, \qquad (7)$

откуда очевидным образом вытекают ассоциативность и коммутативность композиции таких проекторов:

$$\forall_{\alpha, \beta, \gamma \in E} \left[\varphi_{\alpha} \circ \varphi_{\beta} \circ \varphi_{\gamma} = \varphi_{\alpha} \circ \varphi_{\beta} \circ \varphi_{\gamma};\ \varphi_{\alpha} \circ \varphi_{\beta} = \varphi_{\beta} \circ \varphi_{\alpha} \right] \quad (8)$$

Наконец, J-пространство, *"порождаемое на полурешетке E множеством линеалов"* $L_{\delta}{}_{\delta \in \Delta}$, конструируется следующим образом.

Пусть,

$$T = \bigcup_{\xi \in E} T_{\xi},\ \textit{где}\ \forall_{\xi \in E} \quad T_{\xi} = \{\langle \xi, u \rangle \mid u \in P_{\xi}^{\triangleright}\} \quad . \qquad (9)$$

Определим для любых $\xi, \eta \in E;\ u \in P_{\xi}^{\triangleright},\ \upsilon \in P_{\eta}^{\triangleright};\ k \in F$:

$$\langle \xi, u \rangle + \langle \eta, \upsilon \rangle = \langle \xi \wedge \eta,\ \varphi_{\xi \wedge \eta}\, u + \upsilon \rangle;\ k \langle \xi, u \rangle = \langle \xi, ku \rangle;\ 0_{\xi} = \langle \xi, \Theta_{\xi} \rangle \qquad (10)$$

По так заданным операциям множества (9) образуют, как нетрудно проверить, алгебры:

$$\boldsymbol{T} = \langle T; +, \cdot \quad k \in F \rangle \ u \ \boldsymbol{T}_{\xi} = \langle T_{\xi}; +, 0_{\xi}, \cdot \quad k \in E \rangle, \quad \xi \in E\,, \qquad (11)$$

а именно, заявленное порожденное ***J***-пространство $\boldsymbol{T} = \bigcup_{\xi \in E} \boldsymbol{T}_\xi$ и его составляющие $\boldsymbol{T}_\xi$, $\xi \in E$

Напоминание об аксиоматике ***J***-пространства: сложение (+) ассоциативно, коммутативно и обычным образом связано с умножением $\cdot \; k \in F$ на элементы поля: k (x + y) = kx + ky, (k + m) x = kx + mx, а также верны аксиомы: k (mx) = (km) x; 1x = x (1 – единица поля **F**).

Можно отметить одно из *"оптимальных"* свойств так порождаемого ***J***-пространства: все его составляющие *"насыщены"*:

$$\forall_{\xi,\eta \in E} \left[\xi \le \eta \Rightarrow T_\xi = T_\eta + 0_\xi \overset{des}{=} y + 0_\xi \mid y \in T_\eta \right].$$

Далее, в порожденное ***J***-пространство ***T*** исходные линеалы $\boldsymbol{L}_\delta$ $\delta \in \Delta$ *изоморфно вложимы*. Действительно, как отмечалось выше, имеем:

$$\forall_{\delta \in \Delta} \quad \boldsymbol{L}_\delta \cong \boldsymbol{L}_\delta^0 \preceq \boldsymbol{P}_\delta^{\triangleright}, \qquad (12)$$

а, полагая $T_\delta^0 \overset{des}{=} \left\{ \langle \delta, \upsilon \rangle \mid \upsilon \in L_\delta^0 \right\}$, получаем для всех $\delta \in \Delta$: $\boldsymbol{L}_\delta \cong \boldsymbol{T}_\delta^0 \preceq \boldsymbol{T}_\delta$. Следовательно, множество $\boldsymbol{T}_\delta^0{}_{\delta \in \Delta}$ *"подсоставляющих"* образует в ***J***-пространстве $\tilde{\boldsymbol{T}}$ систему, которой изоморфен (в данном смысле) набор неалов $\boldsymbol{L}_{\delta \in \Delta}$

При этом $\boldsymbol{T}^0 \overset{des}{=} \bigcup_{\delta \in \Delta} \boldsymbol{T}_\delta^0$ само будет ***J***-пространством лишь тогда, когда Δ образует нижнюю подрешетку основной решетки ***N***. В этом случае система идемпотентов порожденного ***J***-пространства (изоморфная с $\langle \Delta; \le \rangle$) будет "минимальной" (т.е. такой, которая изоморфно вложима в систему идемпотентов любого *порожденного* ***J***-пространства).

Но и в случае любого Δ рассмотренная конструкция (при $\Delta > 1$!) может порождать ***J***-пространство с минимальной системой идемпотентов. Для этого достаточно в качестве полурешетки ***E***, на которой порождается ***J***-пространство, взять в ***N*** "полурешеточную оболочку" подмножества $\Delta \in N$. А именно, пусть ***E*** – пересечение всех носителей тех нижних подрешеток из ***N***, которые содержат Δ. (Нетрудно видеть, кстати, что это

$E = \bigcup_{\delta \subset \Delta} (\delta) = \bigcup_{\delta' \in \Delta'} (\delta')$, где Δ' - множество максимальных (в N) элементов из Δ). Тогда система идемпотентов порожденного (на указанной оболочке) J-пространства будет, что ясно, минимальной.

Замечание. До сих пор в качестве решетки E, *на* которой порождалось J-пространство, мы брали нижнюю подрешетку E с условием $E \supseteq \Delta$.Можно последнее требование отбросить. Но тогда будем получать порожденное J-пространство, в которое изоморфно вложимо лишь некоторое подмножество подпространств исходного набора линеалов.

Далее, для порождаемых J-пространств T' *и* T'' на произвольных нижних полурешетках E' *и* E'' (соответственно), имеем, очевидно: $T' \preceq T'' \Leftrightarrow E' \preceq E''$. Так что, в частности, если конструировать (по (9) и (10)) J-пространства только на *подрешетках* универсума N, то будем получать *"под-J-пространства" максимального* J-пространства $\tilde{T}$ порожденного на всей решетке N.

В заключение §2 естественно отметить случай порождаемости *минимального* J-пространства, содержащего (с точностью до изоморфизма, например) данное множество линеалов. Здесь, правда, уместнее говорить о "корректном расширении" множества $\bigcup_{\delta \subset \Delta} L_\delta$ до J-пространства (по аналогии с классическим расширением числовых систем). Решается эта задача по классической схеме. В *порожденном* J-пространстве $\tilde{T} = \bigcup_{\upsilon \subset N} T_\upsilon$ достаточно взять *линейную оболочку* подмножества $\bigcup_{\delta \in \Delta} T_\delta^0$ (т.е. пересечение всех подалгебр пространства $\tilde{T}$, содержащих $\bigcup_{\delta \in \Delta} T_\delta^0$). Так полученное J-пространство будет искомым.

§3. Разъединение линеала

Замечание. По времени эта конструкция предшествовала приведенной в §2. Однако, фрагменты принятого выше изложения (по соавтору) сделали перестановку предпочтительной, тем более, что ведущий "строительный прием" здесь повторяется. Оставалось лишь согласовать основные обозначения, чем достигалась предельная сжатость §3.

Можно сказать, что эта конструкция – *"разъединение век-*

торного пространства" – позволяет снять ограничение: $\overline{\overline{\Delta}} > 1$, взятое в §2. А именно, – пусть $\boldsymbol{H} = \langle H; +, \Theta, \cdot \ k \in F \rangle$ произвольное векторное пространство и $\boldsymbol{L}_{\delta \ \delta \in \Delta}$ – *совокупность всех его подалгебр* (над тем же полем).

Как в (1) из §2 строим координатное пространство $\boldsymbol{L} = \prod_{\delta \in \Delta} \boldsymbol{L}_\delta$ (но уже из *всех подалгебр* данного $\boldsymbol{H}$). Так как здесь набор индексов Δ сам образует полную решетку (по (3) из §2), а, следовательно, $\overline{\overline{\Delta}}$ – некоторый ординал, то прямое произведение $\prod_{\gamma \in \Delta} L_\delta$ можно рассматривать как *"ординальное"* произведение и обозначение его элементов (функций $f : \Delta \to \bigcup_{\delta \in \Delta} L_\delta$, *где* $\forall_{\delta \in \Delta} \ f \ \delta \in L_\delta$ в виде кортежей заведомо вполне законно (ср. с §2).

Рассмотрим (как и в §2) систему всех подпространств уже из $\boldsymbol{L}$: $\wp = \boldsymbol{P} \mid \boldsymbol{P} \le \boldsymbol{L} \ = \ \boldsymbol{P}_\nu \mid \nu \in N$.

Дальнейшее построение почти дословно повторяет изложение в §2 (небольшие естественные купюры легко угадываются).

Но, конечно, имеют место некоторые особенности, которые включают в себя, например, следующие:

$\boldsymbol{J}$-пространство, порожденное на (полной!) решетке $\boldsymbol{\Lambda} = \langle \Delta; \le \rangle$ будет обладать *"крайними"* составляющими: *"наименьшим"* $\boldsymbol{T}_\alpha \cong \Theta$ и $\boldsymbol{T}_\varpi \cong \boldsymbol{H}$. *«наибольшим»:*

Эти же $\boldsymbol{T}_\alpha$ *и* $\boldsymbol{T}_\varpi$ будут крайними в любом $\boldsymbol{J}$-пространстве $\boldsymbol{T}$, порожденном на какой либо нижней *надрешеткой* $\boldsymbol{E}$ исходной решетки Δ $E \supseteq \Delta$.Так что различные такие порождения будут отличаться совокупностями *"промежуточных"* составляющих.

Теми же *маргинальными* ("крайними") свойствами будут обладать соответствующие системы идемпотентов $\Theta_{I \ des} = 0_\xi \mid \xi \in E$ в силу естественного изоморфизма $\boldsymbol{\Theta}_I \cong \boldsymbol{E}$

Для систем $\boldsymbol{T}_{\xi \ \xi \in E}$ так порождаемых $\boldsymbol{J}$-прост -ранств очевидно имеем:

$$T_\varpi + \boldsymbol{0}_{\xi \ \xi \in \Delta} = T_{\xi \ \xi \in \Delta} \subset T_{\eta \ \eta \in E} = T_\varpi + \boldsymbol{0}_{\eta \ \eta \in E} \qquad (13)$$

(*для* $\Delta \subset E$ *и* $\Delta \ne E$).

Неизмеримо большее разнообразие связей (еще не выясненных!) возникает при рассмотрении множества всех ***J***-пространств, порождаемых на произвольных нижних решетках из универсума ***N***.

Уже здесь открывается необъятный, во многом не познанный простор (целый космос!) для пытливых юных умов!

Привлекая (в развитие [4], стр. 22) довольно удобную "астрофизическую аналогию", можно действие конструкции, кратко изложенной в §3, представить следующим образом.

... В начале происходит *"распад"* данного линеала $\boldsymbol{H} = \langle H; +, \Theta, \cdot\ k \in F \rangle$ на *"мириаду"* $\boldsymbol{L}_{\delta\ \delta\in\Delta}$ всех его подалгебр $\boldsymbol{L}_\delta = \langle L_\delta; +, \Theta, \cdot\ k \in F \rangle$, образующих (на полной решетке Δ) *"первичную галактику"* подпространств ***H***. Затем следует *"сжатие этой галактики прямым произведением"* и возникает координатное *надпространство*: $\boldsymbol{L} = \prod_{\delta\in\Delta} \boldsymbol{L}_\delta = \langle L; +, \langle\Theta\rangle_{\rho\subset\Delta}, \cdot\ k \in F \rangle$ *(над-* для ***H*** и его подалгебр). После чего, уже ***L*** распадается на *"вторичную галактику"* своих подалгебр: $\boldsymbol{P}_{\nu\ \nu\in N} = \langle P_\nu; +, \langle\Theta\rangle_{\rho\in\Delta}, \cdot\ k \in F \rangle_{\nu\in N}$. Особые из них, т.н. *подпространства на идеалах* (т.е. с носителями вида $\boldsymbol{P}_{\nu\ \nu\in N} = \langle P_\nu; +, \langle\Theta\rangle_{\rho\subset\Delta}, \cdot\ k\in F \rangle_{\nu\in N}$), *"соединяясь"* на произвольных подрешетках $\boldsymbol{E} \preceq \boldsymbol{N}$ *т.е.* $c\ \xi \in E$, дают *"вспышки созвездий"* новых линеалов $\boldsymbol{T}_\xi$, а именно, - порожденные (на ***E***) ***J***-пространства $\boldsymbol{T}_E = \bigcup_{\xi\in E} \boldsymbol{T}_\xi$, где $\boldsymbol{T}_\xi = \langle T_\xi; +, 0_\xi, \cdot\ k \in F \rangle$ и $T_\xi = \langle \xi, u \rangle | u \in P_\xi''$.

Причем системы, $0_{\xi}{}_{\xi\in E} = \langle \xi, \Theta \rangle_{\xi\in E}$ идемпотентов последних (т.е. системы нулевых векторов всех составляющих этих ***J***-пространств) естественно представляется как *"сгустки нейтральных частиц"*, возникающих в результате *"распада"* единого "ядра" – нулевого элемента Θ исходного векторного пространства ***H***...

Нарисованная так "звездно-ядерная цепочка" порождения ***J***-пространств одним *"пралинеалом"* ***H*** достаточно глубоко и точно описывает схему конструкции §3 (вынужденно названную "разъединение" линеала, так как более подходящий из аналогии термин "расщепление" оказался занятым: см. Курош А.Г., Теория групп, 1967, стр. 514). Наконец, нетрудно заметить, что привлеченная аналогия вписывает в себя значительные фрагменты конструкции §2.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Биркгоф Г. Теория решеток. – М., 1984.
2. Клиффорд А., Престон Г. Алгебраическая теория полугрупп. т.1. – М., 1972.
3. Федорчук В.В., Филиппов В.В. Общая топология. – МГУ, 1988.
4. Вознякевич А.К. Условия продолжаемости некоторых отношений в ***J***-пространствах. Сб. "Некоторые вопросы алгебраической теории чисел и конструктивных моделей" – Алматы, 1985.
5. Вознякевич А.К. ***J***-пространства, представимые произведением полурешетки на линеал. – Сб. "Некоторые пути совершенствования научной и методической подготовки в педвузе" – Алматы, 1990.

УДК 517.51-517.94

Альсейтов А.Г.
ст. преподаватель кафедры математики
и методики преподавания математики

Об одной задаче Карлемана в B-пространствах

Пусть Γ - простой гладкий замкнутый контур класса Ляпунова C^1_ν, $2/p-1<\nu\le 1$, $1<p<2$, делящий плоскость комплексного переменного на две области: внутреннюю D^+, содержащую начало координат, и внешнюю D^-, содержащую бесконечно удаленную точку. Требуется определить функцию $\Phi(z)$, аналитическую в D^-, удовлетворяющую на контуре Γ краевому условию

$$\Phi^-[\alpha(t)]=G(t)\Phi^-(t)+g(t), \qquad (1)$$

где $G(t)$ и $g(t)$ –заданные на контуре Γ функции класса О.В. Бесова $B^{1/p}_{p,1}$ $1<p<2$, причем $G(t)\neq 0$ всюду на Γ. Функция $\alpha(t)$ переводит контур Γ взаимнооднозначно в себя с изменением направления в нем, а также имеет производную $\alpha'(t)\in B^{1/p}_{p,1}(\Gamma)$, $1<p<2$, отличную от нуля в точках Γ. Предполагаем, что выполняется условие Карлемана

$$\alpha[\alpha(t)]=t. \qquad (2)$$

Заменяя в краевом условии (1) t на $\alpha(t)$, получим в силу условия (2)

$$\Phi^-(t)=G[\alpha(t)]\Phi^-[\alpha(t)]+g[\alpha(t)]. \qquad (3)$$

По лемме из [1] $G[\alpha(t)]$ и $g[\alpha(t)]$ принадлежат $B^{1/p}_{p,1}(\Gamma)$, $1<p<2$. Исключая из (1) и (3) предельное значение $\Phi^-[\alpha(t)]$, получим

$$\Phi^-(t)=G[\alpha(t)]G(t)\Phi^-(t)+G[\alpha(t)]g(t)+g[\alpha(t)]. \qquad (4)$$

В дальнейшем будем решать задачу (1) в предположении, что выполняются условия

$$G[\alpha(t)]G(t)=1 \tag{5}$$

и

$$G[\alpha(t)]g(t)+g[\alpha(t)]=0. \tag{6}$$

Рассмотрим сначала тот случай, когда краевое условие (1) имеет вид

$$\Phi-[\alpha(t)]=\lambda\Phi-(t)+g(t),\ \lambda=\pm 1. \tag{7}$$

Из условия (2) следует, что для разрешимости краевой задачи (7) необходимо, чтобы

$$g(t)+\lambda g[\alpha(t)]=0.$$

Аналитическое в $D-$ решение задачи (7) будем искать в виде

$$\Phi(z)=\frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi(\tau)}{\tau-z}d\tau \tag{8}$$

$\varphi(t)$ – функция из класса $B_{p,1}^{1/p}(\Gamma)$, $1<p<2$, причем

$$\varphi(t)+\lambda\varphi[\alpha(t)]=\frac{1+\lambda}{2}C \tag{9}$$

где C – произвольная постоянная. Учитывая условие (9), по формулам Сохоцкого, справедливость которых в классах Бесова доказана Н.К.Блиевым [2, стр.64], из (8) будем иметь:

$$\Phi^{-}(t)=-\frac{1}{2}\varphi(t)+\frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi(\tau)}{\tau-t}d\tau,$$

$$\Phi^{-}[\alpha(t)]=\frac{\lambda}{2}\varphi(t)+\frac{\lambda}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\alpha'(\tau)}{\alpha(\tau)-\alpha(t)}\varphi(\tau)d\tau. \tag{10}$$

Подставляя (10) в краевое условие (7), получим интегральное уравнение

$$K\varphi\equiv\varphi(t)-\frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}k(t,\tau)\varphi(\tau)d\tau=\lambda g(t), \tag{11}$$

где $k(t,\tau)=\frac{1}{\tau-t}-\frac{\alpha'(\tau)}{\alpha(\tau)-\alpha(t)}$

Как известно [4], $P_{\chi'}(t)=\sum_{k=0}^{\chi'}c_k t^k$ есть вполне непрерывный оператор в $B_{p,1}^{1/p}(\Gamma)$, $1<p<2$. Следовательно,

уравнение (11) есть уравнение Фредгольма.

Лемма 1. *Однородное уравнение $K\varphi=0$ имеет своим нетривиальным решением только произвольную постоянную.*

Доказательство. Пусть $\beta(t)$ функция обратная $\alpha(t)$. Легко показать, что свойства $\beta(t)$ аналогичны свойствам $\alpha(t)$. Произвольная постоянная удовлетворяет уравнению $K\varphi=0$.

Пусть теперь $\varphi(t)$ –произвольное решение интегрального уравнения $K\varphi=0$. Построим две функции $\Phi_1(z)$ и $\Phi_2(z)$, аналитические в $D-$:

$$\Phi_1(z)=\frac{1}{2\pi i}\int_\Gamma \frac{\varphi[\beta(\tau)]}{\tau-z}d\tau, z\in D^-,$$

$$\Phi_2(z)=-\frac{1}{2\pi i}\int_\Gamma \frac{\varphi(\tau)}{\tau-z}d\tau, z\in D^-.$$

$\varphi[\beta(t)]\in B_{p,1}^{1/p}(\Gamma)$ [1], $\Phi_1(z)$ и $\Phi_2(z)\in B_{p,1}^{2/p}(D-)$ [2].

Используя формул Сохоцкого, будем иметь:

$$\Phi_1^-[\alpha(t)]=-\frac{1}{2}\varphi(t)+\frac{1}{2\pi i}\int_\Gamma \frac{\varphi[\beta(\tau)]}{\tau-\alpha(t)}d\tau=-\frac{1}{2}\varphi(t)-\frac{1}{2\pi i}\int_\Gamma \frac{\alpha'(\tau)}{\alpha(\tau)-\alpha(t)}\varphi(\tau)d\tau.$$

Рассматривая разность $\Phi_2-(t)-\Phi_1-[\alpha(t)]$ увидим, что она равна нулю в силу интегрального уравнения $K\varphi=0$. Это означает, что функции $\Phi_1(z)$ и $\Phi_2(z)$ удовлетворяют на Γ краевому условию

$$\Phi_1-[\alpha(t)]=\Phi_2-(t). \qquad (12)$$

Из работы [5] известно, что если аналитическое в $D-$ функции $\Phi_1-(z)$ и $\Phi_2-(z)$ удовлетворяют краевому условию (12), то $\Phi_1-(z)\equiv\Phi_2-(z)\equiv const$. Учитывая, что ввиду представимости интегралами типа Коши функции $\Phi_1-(z)$ и $\Phi_2-(z)$ исчезают в бесконечно удаленной точке, отсюда получаем $\Phi_1-(z)\equiv\Phi_2-(z)\equiv 0$. Таким образом, функции $\varphi(t)$ и $\varphi[\beta(t)]$ являются краевыми значениями некоторых функции $\Psi_1(z)$ и $\Psi_2(z)$, аналитических в области D , т.е.

$$\varphi(t)=\Psi_1(t),\ \varphi[\beta(t)]=\Psi_2(t). \qquad (13)$$

Из (13) получаем краевое условие на Γ: $\Psi_1(t)=\Psi_2[\alpha(t)]$. Следовательно [5], в области D $\Psi_1(z)\equiv\Psi_2(z)\equiv C$ и $\Psi(t)=\Psi_1(t)\equiv C$. Таким образом, уравнение $K\varphi=0$ имеет лишь одно независимое решение и как показано выше оно есть постоянная. Лемма 1 доказана.

Следовательно, союзное однородное уравнение $K'\psi=0$ также

имеет единственное независимое решение $\psi(t)$, а для разрешимости неоднородного интегрального уравнения $K\varphi(t)=g(t)$ должно выполняться одно условие разрешимости

$$\int_{\Gamma} g(\tau)\psi(\tau)d\tau = 0, \tag{14}$$

где $\psi(t)$ –нетривиальное решение однородного уравнения

$$\psi(t) + \frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\left[\frac{1}{\tau - t} - \frac{\alpha'(t)}{\alpha(\tau)-\alpha(t)}\right]\psi(\tau)d\tau = 0. \tag{15}$$

С учетом условия (2) и следующего из него равенства

$$\alpha'[\alpha(t)]=1/\alpha'(t) \tag{16}$$

легко доказывается

Лемма 2. *Если $\psi(t)$ есть нетривиальное решение уравнения (15), то функция*

$$\psi_1(t)=c\psi\,[\alpha(t)]\alpha'(t) \tag{17}$$

тоже является решением этого уравнения при любой постоянной c.

Лемма 3. *Если $\alpha(t)$ –сдвиг Карлемана, то любое решение союзного интегрального уравнения Фредгольма (15) удовлетворяет условию*

$$\psi(t)+\psi[\alpha(t)]\alpha\ (t)=0. \tag{18}$$

Доказательство. В силу того, что уравнение (15) имеет единственную собственную функцию, заключаем $\psi_1(t)=\eta\psi\ (t)$, где η -некоторая постоянная. Полагая $\eta=1$ из (16) получим

$$\alpha'(t) = \frac{\psi(t)}{c\psi[\alpha(t)]}. \tag{19}$$

Изменяющий ориентацию гомеоморфизм $\alpha(t)$ обязательно имеет две неподвижные точки первой кратности, т.е. существуют точки $t_i \in \Gamma$ такие, что $\alpha(t_i)=t_i$, $i=1,2$. Из (16) следует, что в неподвижных точках $\alpha'^{\,2}(t_i)=1$. Так как $\alpha(t)$ изменяет ориентацию на Γ, то $\alpha'(t_i)= -1$, $i=1,2$. Тогда из (19) имеем $-1=\alpha'(t_i)=1/c$, отсюда следует, что $c= -1$. Таким образом, показано, что любое решение союзного однородного уравнения (15) удовлетворяет условию (18). Лемма 3 доказана.

Согласно альтернативе Фредгольма неоднородное интегральное уравнение $K\varphi=C$, где $C\neq 0$ –некоторая постоянная, не имеет нетривиального решения, отсюда следует, что любое решение союзного однородного уравнения (15) удовлетворяет условию

$$\int_{\Gamma}\psi(\tau)d\tau \neq 0. \qquad (20)$$

Лемма 4. *Если*

$$g(t)+g[\alpha(t)]=0, \qquad (21$$

то интегральное уравнение $K\varphi=g(t)$ *разрешимо и любое его решение удовлетворяет условию*

$$\varphi(t)+\varphi[\alpha(t)]=c, \qquad (22)$$

где c *–постоянная.*

Доказательство. В силу условия (21) можно записать

$$\int_{\Gamma}\{g(\tau)+g[\alpha(\tau)]\}\psi(\tau)d\tau = 0, \qquad (23)$$

где $\psi(t)$ –любое нетривиальное решение союзного уравнения (15). Перепишем (23) в виде $\int_{\Gamma} g(\tau)\psi(\tau)d\tau = -\int_{\Gamma} g[\alpha(\tau)]\psi(\tau)d\tau$. Преобразуя интеграл в правой части последнего равенства имеем $\int_{\Gamma} g(\tau)\psi(\tau)d\tau = \int_{\Gamma} g(\tau)\psi[\alpha(\tau)]\alpha'(\tau)d\tau$. В силу леммы 3 имеем, что $\psi[\alpha(t)]\alpha'(t)\equiv-\psi(t)$, и получаем что условие (14) разрешимости уравнения $K\varphi=g(t)$ выполнено. Пусть $\varphi(t)$ –решение этого уравнения. Тогда функция $-\varphi[\alpha(t)]$ также является решением. Доказательство последнего утверждения проводится аналогично доказательству леммы 1 с помощью условия (21). Заметим, что функция $\varphi(t)+\varphi[\alpha(t)]$ есть решение однородного уравнения $K\varphi=0$. Но общим решением этого уравнения в силу леммы 1 является произвольная постоянная. Отсюда следует справедливость соотношения (22). Лемма 4 доказана.

Из леммы 4 следует справедливость следующего интегрального представления

Теорема 1. *Всякая функция* $\Phi-(z)$, *аналитическая в области* $D-$ *и имеющая на* Γ *предельные значения* $\Phi-(t)\in B^{1/p}_{p,1}(\Gamma)$, *допускает интегральное представление*

$$\Phi^{-}(z) = \frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi[\alpha(\tau)]}{\tau-z}d\tau + C, \qquad (24)$$

где постоянная C *однозначно определяется по* $\Phi-(z)$, *а плотность* $\varphi(t)$ *определяется по* $\Phi-(z)$ *с точностью до произвольного постоянного слагаемого, причем* $\varphi(t)+\varphi[\alpha(t)]=c$, c *–постоянная.*

На теореме 1 непосредственно основывается решение внешней краевой задачи Карлемана по скачку. Именно, справедлива

Теорема 2. *Краевая задача*

$$\Phi^-[\alpha(t)]-\Phi^-(t)=g(t), \qquad (25)$$

где $g(t)+g[\alpha(t)]=0$, *разрешима и её общее решение в классе функции, ограниченных на бесконечности, выражается формулой*

$$\Phi^-(z)=\frac{1}{2\pi i}\int_\Gamma \frac{\varphi[\alpha(\tau)]}{\tau-z}d\tau+C,$$

где $\varphi(t)$ *–решение интегрального уравнения Фредгольма* $K\varphi=g(t)$, *С-произвольная постоянная.*

Доказательство. В соответствии с теоремой 1 решение задачи (25) будем искать в виде (24), где плотность $\varphi(t)$ удовлетворяет условию (22). Вычисляя предельные значения $\Phi^-[\alpha(t)]$ и $\Phi^-(t)$ и учитывая условие (22), краевую задачу (25) сводим к интегральному уравнению Фредгольма $K\varphi=g(t)$. В силу условия (21) последнее уравнение, во-первых, разрешимо по лемме 4, а во-вторых, решение этого уравнения удовлетворяет условию (22) и определяется с точностью до произвольной постоянной. Так как эта постоянная в выражение входит в виде слагаемого, то решение $\Phi^-(z)$ на самом деле не зависит от этой постоянной. В качестве $\varphi(t)$ можем взять любое частное решение уравнения $K\varphi=g(t)$. Теорема 2 доказана.

Далее найдем ещё решение краевой задачи

$$\Phi^-[\alpha(t)]+\Phi^-(t)=g(t) \qquad (26)$$

что соответствует задаче (7) при $\lambda=-1$, где $g(t)\in B_{p,1}^{1/p}(\Gamma)$, $1<p<2$ и удовлетворяет тождеству

$$g(t)-g[\alpha(t)]=0. \qquad (27)$$

Теорема 3. *Пусть* $\alpha(t)$*–обратный сдвиг Карлемана. Всякая функция* $\Phi^-(z)$, *аналитическая в области D– и имеющая всюду на* Γ *предельные значения* $\Phi^-(t)\in B_{p,1}^{1/p}(\Gamma)$, $1<p<2$, *допускает интегральное представление*

$$\Phi^-(z)=\frac{1}{2\pi i}\int_\Gamma \frac{\varphi[\alpha(\tau)]}{\tau-z}d\tau+\eta,$$

где плотность $\varphi(t)$ *и постоянная* η *определяются заданной функцией* $\Phi^-(z)$, *причем* $\varphi(t)$ *удовлетворяет условию*

$$\varphi(t)-\varphi[\alpha(t)]=0. \qquad (28)$$

Доказательство. Рассмотрим интегральное уравнение

$$K\varphi = \Phi^-[\alpha(t)] + \Phi^-(t) - 2\eta. \tag{29}$$

Необходимое и достаточное условие разрешимости уравнения (29) имеет вид

$$\int_\Gamma \{\Phi^-[\alpha(\tau)] + \Phi^-(\tau) - 2\eta\}\psi(\tau)d\tau = 0, \tag{30}$$

где $\psi(t)$ –любое решение союзного однородного уравнения (15). Согласно (20) $\int_\Gamma \psi(\tau)d\tau \neq 0$ для любого отличного от нулевого решения уравнения (15), следовательно, мы можем путем подбора постоянной η сделать выполненным (30).

Функция $g(t) = \Phi^-[\alpha(t)] + \Phi^-(t) - 2\eta$ удовлетворяет условию (27). В силу этого решение уравнения (29) удовлетворяет условию (28). Пусть $\varphi(t)$ –решение уравнения (29). В силу (28) предельные значения функции

$$\Psi^-(z) = \frac{1}{2\pi i}\int_\Gamma \frac{\varphi[\alpha(\tau)]}{\tau - z}d\tau$$

удовлетворяют условию $\Psi^-[\alpha(t)] + \Psi^-(t) = K\varphi = \Phi^-[\alpha(t)] + \Phi^-(t) - 2\eta$, откуда, согласно лемме из [5], имеем $\Psi^-(z) - \Phi^-(z) + \eta = 0$, т.е. $\Phi^-(z) = \Psi^-(z) + \eta$. Теорема 3 доказана.

С помощью теоремы 3 докажем теорему о разрешимости краевой задачи (26).

Теорема 4. *Краевая задача Карлемана*

$$\Phi^-[\alpha(t)] + \Phi^-(t) = g(t), \tag{26}$$

где правая часть удовлетворяет условию

$$g(t) - g[\alpha(t)] = 0, \tag{27}$$

разрешима в классе функций, ограниченных на бесконечности, и ее решение имеет вид

$$\Phi^-(z) = \frac{1}{2\pi i}\int_\Gamma \frac{\varphi[\alpha(\tau)]}{\tau - z}d\tau + \eta, \tag{31}$$

где $\varphi(t)$ – решение интегрального уравнения $K\varphi = g(t)$, а $\eta = \Phi^-(\infty)$ и определяется формулой

$$\eta = \frac{\int_\Gamma g(\tau)\psi(\tau)d\tau}{2\int_\Gamma \psi(\tau)d\tau} \tag{32}$$

ψ (t)- решение уравнения $K^{*}\psi = 0$.

Доказательство. Согласно теореме 3 решение задачи (26) будем искать в виде (31), где плотность удовлетворяет условию (28). Предельные значения $\Phi^{-}(t)$ и $\Phi^{-}[\alpha(t)]$ имеют вид

$$\Phi^{-}(t) = -\frac{1}{2}\varphi[\alpha(t)] + \frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi[\alpha(\tau)]}{\tau - t}d\tau + \eta$$

$$\Phi^{-}[\alpha(t)] = -\frac{1}{2}\varphi(t) + \frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi[\alpha(\tau)]}{\tau - \alpha(t)}d\tau + \eta$$

Отсюда с учетом условия (27) следует

$$\Phi^{-}[\alpha(t)] + \Phi^{-}(t) = -\frac{1}{2}\varphi(t) + \frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi[\alpha(\tau)]}{\tau - \alpha(t)}d\tau +$$

$$+ \eta - \frac{1}{2}\varphi[\alpha(t)] + \frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi[\alpha(\tau)]}{\tau - t}d\tau + \eta = -\varphi(t) + 2\eta +$$

$$+ \frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\left[\frac{1}{\tau - t} - \frac{\alpha'(\tau)}{\alpha(\tau) - \alpha(t)}\right]\varphi(\tau)d\tau = g(t),$$

то есть, $K\varphi = -\Phi^{-}[\alpha(t)] + \Phi^{-}(t) = 2\eta - g(t)$. Условие разрешимости примет вид

$$\int[2\eta - g(\tau)]\psi(\tau)d\tau = 0$$

Отсюда при $\eta = \Phi^{-}(\infty)$ имеем равенство (32).

Рассмотрим далее однородную краевую задачу

$$\Phi^{-}[\alpha(t)] = G(t)\Phi^{-}(t) \qquad (33)$$

В силу (2) из самого краевого условия следует, что для разрешимости задачи (33) необходимо выполнение условия (5). Поскольку $\alpha(t)$ обратный гомеоморфизм контура Γ на себя, то, как легко заметить, $Ind\,\Phi^{-}[\alpha(t)] = -Ind\Phi^{-}(t) = -N-$, где $N-$ - число нулей функции $\Phi-(z)$ в области $D-$. Взяв индекс обеих частей равенства (33) и воспользовавшись этим фактом, а также свойствами индекса ([3], стр. 102), получим

$$\chi = Ind\,G(t) = 2N\ .$$

Отсюда видно, что для разрешимости однородной краевой задачи Карлемана необходимо, чтобы индекс задачи χ был неотрицателен. Здесь необходимо различать два случая, когда коэффициент задачи $G(t)$ имеет нечетный или четный индекс. Функ-

ция сдвига $\alpha(t)$ имеет две неподвижные точки, то есть точки, где $\alpha(t)=t$ [5]. В силу (5) в этих точках $G(t)= \pm$ 1, причем при чётном χ функция $G(t)$ принимает на них одинаковые значения, а при нечетном χ –различные ([6], стр.158). В случае нечетного χ, как видно из самого краевого условия (33), не существует решения задачи (33), нигде не обращающегося в нуль на контуре Γ. Введем обозначение :

$\chi = 2\chi'$, если - четное число; $\chi = 2\chi'$ -1, если χ - нечетное.

Пусть сперва $\chi = 2\chi'$ - -четное число.

Рассмотрим вспомогательную краевую задачу

$$F-[\alpha(t)]=G_1(t)F-(t), \qquad (34)$$

где $G_1(t)= \lambda t^{-\chi'} \alpha^{\chi'}(t)G(t)$, λ- значение $G(t)$ в обеих неподвижных точках t_0 и t_0 . Легко убедиться, что $\mathrm{Ind}\, G_1(t)=0$, $G_1(t_0)=G_1(t_0)=1$. Кроме того, $G_1(t)G_1[\alpha(t)]=1$. При этом $lnG_1(t)$ будет однозначной функцией. Логарифмируя краевое условие (34), получим

$$lnF-[\alpha(t)]=lnF-(t)+lnG_1(t), \qquad (35)$$

причем $ln\, G_1(t)+ ln\, G_1[\alpha(t)]=0$.

Мы пришли к краевой задаче Карлемана по скачку. По теореме 2 задача (35) безусловно разрешима и имеет в классе аналитических функций, исчезающих на бесконечности, единственное решение. Из (34) видим, что функция $X(z)= z^{-\chi'} F(z)$ удовлетворяет краевому условию

$$\lambda G(t)X^-(t) \qquad (36)$$

Функцию $X(z)$ назовем канонической функцией красвой задачи (33) с четным индексом. Каноническая функция аналитическая всюду в области $D-$, и имеет в бесконечно удаленной точке нуль порядка χ'. Во всех точках $D-$, включая точек контура Γ, $X(z)\neq 0$. Так как $X-(t)\neq 0$ всюду на Γ, то в силу (36) будем иметь

$$\frac{\Phi^-[\alpha(t)]}{X^-[\alpha(t)]} = \lambda \frac{\Phi^-(t)}{X^-(t)} \qquad (37)$$

Обозначив $W(z)= \dfrac{\Phi(z)}{X(z)}$ приведем краевое условие (37) к виду

$$W^-[\alpha(t)] = \lambda W^-(t) \qquad (38)$$

Искомая функция W(z) аналитична в области *D*– всюду, кроме бесконечно удаленной точки, в которой она имеет полюс порядка χ. Будем искать решение задачи (38) в виде

$$W(z)=P_{\chi'}(z)+\frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi(\tau)}{\tau - z}dz \ ,$$

где $P_{\chi'}(z)$ – многочлен степени χ', $\varphi(t)$ удовлетворяет условию (9). Запишем по формулам Сохоцкого предельные значения W(z) на Γ и подставив их в краевое условие (38), придем к интегральному уравнению

$$K\varphi \equiv \varphi(t) - \frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma} k(t,\tau)\varphi(\tau)d\tau = P_{\chi'}(t) - \lambda P_{\chi'}[\alpha(t)]$$

Условие разрешимости последнего уравнения имеет вид

$$\int_{\Gamma}\{P_{\chi'}(\tau) - \lambda P_{\chi'}[\alpha(\tau)]\}\psi(\tau)d\tau = 0 \qquad (39)$$

где $\psi(t)$ - решение союзного уравнения (15).

Теперь нетрудно убедиться, что условие (39) легко преобразовать к следующему виду

$$\sum_{k=0}^{\chi} c_k \int_{\Gamma}\tau^k\{\psi(\tau) + \lambda\psi[\alpha(\tau)]\alpha'(\tau)\}d\tau = 0 \qquad (40)$$

Учитывая, что решения союзного уравнения (15) обладают свойством (18), приходим к выводу: при $\lambda=1$ все интегралы в левой части (40) равны нулю, и, следовательно, все постоянные c_k произвольны. Если $\lambda=-1$, то условие (40) в силу леммы 3 примет вид

$$\sum_{k=0}^{\chi'} c_k \int_{\Gamma}\tau^k\psi(\tau)d\tau = 0$$

Последнее равенство определяет коэффициент c_0 через остальные коэффициенты многочлена , и, следовательно, общее решение задачи (38) при $\lambda=-1$ содержит на одну произвольную постоянную меньше, чем при $\lambda=1$. Тем самым доказана.

Теорема 5. *Однородная краевая задача Карлемана (33) с четным индексом χ в случае, если G(t)=1 в неподвижных точках сдвига $\alpha(t)$, имеет $\frac{\chi}{2}+1$ линейно независимых решений; эта задача имеет $\frac{\chi}{2}$ линейно независимых решений, если в неподвижных точках G(t)=-1. Общее решение задачи дается формулой*

$$\Phi(z) = P_{\chi'}(z)X(z) + \frac{X(z)}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi(\tau)}{\tau - z}dz,\ z \in D^-\quad \chi' = \frac{\chi}{2}$$

где $P_{\chi'}(z)$ *- многочлен степени не выше* χ' *с* $(\chi'+1)$ *произвольными коэффициентами в случае* $\lambda=1$ *и* χ' *произвольными коэффициентами, если* $\lambda=-1$*; X(z) - каноническая функция задачи с четным индексом,* $\varphi(t)$ *- решение интегрального уравнения Фредгольма* $K\varphi = P_{\chi'}(z) - \lambda P_{\chi'}[\alpha(t)]$

Пусть теперь $\chi = 2\chi' - 1$ -нечетное число. В этом случае, как сказано выше, не существует решения краевой задачи (33), нигде не обращающегося в нуль на контуре Г. Обозначим через t_0 ту неподвижную точку, в которой G(t)=-1. В таком случае любое решение Φ(z) задачи (33) имеет вид $\Phi(z)=(z-t_0)\Phi_0(z)$, где $\Phi_0(z)$ мероморфна в *D*– и удовлетворяет граничному условию

$$\Phi_0^-[\alpha(t)] = G_0(t)\Phi_0^-(t) \qquad (41)$$

на Г, где $G_0(t) = G(t)\frac{t - t_0}{\alpha(t) - t_0}$, arg $G_0(t)$=arg G(t)-arg{α(t)-t_0}+arg{t-t_0}; Ind G_0 =2 χ'+1.

Функция $G_0(t)$ принадлежит классу $B^{1/p}_{p,b}(\Gamma)$ 1<p<2 и отлична от нуля всюду на Г. Кроме того, индекс функции $G_0(t)$ равен 2 χ' и $G_0(t)G_0[\alpha(t)] = 1$, $G_0(t)$=1.

Таким образом, и в этом случае пришли к задаче с четным индексом. Справедлива

Теорема 6. *Общее решение однородной задачи (33) с нечетным индексом* $\chi = 2\chi' - 1$*, аналитическое в D–, представляется в виде*

$$\Phi(z) = (z - t_0)P_{\chi'+1}(z)X_1(z) + \frac{(z - t_0)X_1(z)}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi(\tau)}{\tau - z}d\tau,$$

$z \in D^-$*, где* t_0*- та неподвижная точка,* $\alpha(t)$*, в которой* $G(t_0)$*= -1,* $P_{\chi'+1}(z)$ *- многочлен степени не выше* $(\chi'+1)$ *с произвольными коэффициентами,* $\varphi(t)$ *– решение интегрального уравнения*

$K\varphi = P_{\chi'+1}(t) - P_{\chi'+1}[\alpha(t)]$ $X_1(z)$ *– каноническая функция задачи (33) с нечетным индексом, определяемая формулой* $X_1(z) = z^{\chi'}(z - t_0)e^{\frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{f(\tau)d\tau}{\tau - z}}$*, где f(t) – решение интегрального уравнения* $Kf = \ln G_2(t)$*,* $G_2(t) = t^{-\chi'}\alpha^{\chi'}(t)\frac{t - t_0}{\alpha(t) - t_0}G(t)$.

Переходя к неоднородной краевой задаче (3) имеем следующий результат:

Теорема 7. *Неоднородная краевая задача (1) с индексом* $\chi \geq 0$ *имеет* $\chi'+1$ *- линейно независимых решений* $\chi' = E\left(\chi/2\right)$ *,если* $\lambda=1$ *, и* χ' *линейно независимых решений, если* $\lambda=-1$*. Общее решение задачи (1), аналитическое в D–, дается формулой*

$$\Phi(z) = P_{\chi'}(z)X(z) + \frac{X(z)}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi(\tau)}{\tau - z}dz,$$ где $P_{\chi'}(z)$ *- многочлен степени не выше* χ' *с* $(\chi'+1)$ *произвольными коэффициентами в случае* $\lambda=1$ *, и* χ' *- в случае* $\lambda=-1$*, X(z) - каноническая функция,* $\varphi(t)$ *есть решение интегрального уравнения*

$$K\varphi = P_{\chi'}(t) - \lambda P_{\chi'}[\alpha(t)] - \frac{g[\alpha(t)]}{X^{-}(t)}$$

Если индекс $\chi<0$*, то краевая задача (1) имеет единственное решение, аналитическое в D–, определяемое формулой*

$$\Phi^{*}(z) = \frac{X(t)}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{\varphi^{*}(\tau)}{\tau - z}d\tau \quad , \quad z \in D-,$$ *где* $\varphi^{*}(t)$ *есть решение уравнения*

$$K\varphi = -\frac{g[\alpha(t)]}{X^{-}(t)}$$ *. Для существования решения* $\Phi^{*}(z)$ *в случае* $\lambda=1$ *необходимо и достаточно выполнение* $-\chi'$ *условий разрешимости*

$$\int_{\Gamma}\tau^{\kappa-1}\varphi^{*}(\tau)d\tau = 0 \qquad \kappa=1,2,\ldots, \; -\chi' \qquad (42)$$

при $\lambda=-1$ *к условиям (42) добавляется еще одно условие*

$$\int\frac{g[\alpha(\tau)]}{X^{-}(\tau)}\psi(\tau)d\tau = 0,$$ *где* $\psi(t)$ *– решение союзного однородного уравнения* $K'\psi=0$*.*

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бесов О.В. , Ильин В.П. , Никольский С.М. Интегральные представления функций и теоремы вложения. М.: Наука, 1975. 480 с.
2. Блиев Н.К. Обобщенные аналитические функции в дробных пространствах. Алма-Ата. : Наука, 1985. 160 с.
3. Гахов Ф.Д. Краевые задачи. М.: Наука, 1977. 640 с.

4. Альсейтов А.Г. Об одном интегральном операторе в дробных пространствах О.В. Бесова // Поиск. Серия естест. наук. №5. 1999. С. 199-205.
5. Квеселава Д.А. Некоторые граничные задачи теорий функций // Труды Матем. ин-та АН Груз. ССР. – Т.16. 1948. С. 39-80.
6. Литвинчук Г.С. Краевые задачи и сингулярные интегральные уравнения со сдвигом. М.: Наука, 1977. 448 с.

УДК 512.8

Мулдагалиев В.С.
кандидат физ.-мат.наук, доцент ЗКГУ
Жубанышева З.Ж.
ст.преподаватель кафедры математики
Карасаева А.И.
преподаватель кафедры математики

К ПРОБЛЕМЕ Ю.М.ГОРЧАКОВА

Ю.М.Горчаков поставил следующий вопрос: "Всегда ли счетная локально нормальная группа является подгруппой прямого произведения конечных групп?" (см.[1], стр.112, вопрос 9.8). Отрицательный ответ на этот вопрос дает следующий

Пример 1. Пусть p-фиксированное простое число, G-группа, порожденная элементами b, a_1, a_2, … ,a_n, …, которое удовлетворяют следующим соотношениям

$b^p=a_i^p=1$, $a_ib=ba_i$, $a_ia_j=ba_ja_i$, где $i\neq j$, $i,j=1,2,\ldots$.

Центр и коммутант группы равны <b>. Так как коммутант конечен, то G локальна нормальна. При вложении в прямое произведение все множители должны быть двухступенно нильпотентными. Если бы G была вложима в прямое произведение конечных групп, то центр G был бы бесконечен. Но он конечен и равен <b>. Пример построен.

Теорема I из [2] ошибочна. Существует финитно аппроксимируемая группа со счетным центром, не вложимая в прямое произведение конечных групп. Для построения группы нужна

Лемма I. Если G – подпрямое произведение конечных групп G_i, $N\Delta G$ порядки элементов из взаимно просты с порядками элементов из G/ N , то N – ящичная подгруппа.

Доказательство. В силу леммы I.I. гл. I из [3] проекции N_i группы N на G нормальны в G_i , порядки N_i и G_i/N_i взаимно

просты. Пусть $Q = G \bigcap \underset{i=1}{\overset{\infty}{X}} N$.

Очевидно, что QΔ G, Q$\supseteq$N. Всякий простой делитель порядка некоторого элемента из N. Так как порядки элементов N и G/N взаимно просты, то Q=N. Лемма доказана.

Пример 2. Пусть p≠2 простое число. Пусть G_i – группа, порожденная элементами a_i, b_i, c_i, d_i, e_i, с определяющими соотношениями

$a_i^{pi} = b_i^{pi} = c_i^{pi} = d_i^{pi} = e_i^{pi} = 1$, $[a_i,b_i]=[c_i,d_i]=e_i$,
$[a_i,c_i]=[b_i,e_i]= [a_i,d_i]=[b_i,d_i]=1$,
$[a_i,e_i]=[b_i,e_i]= [c_i,e_i]=[d_i,e_i]=1$.

В $\underset{i=1}{\overset{\infty}{X}} G_i$ возьмем подгруппу G, порожденную элементами $g_i = a_{2i-1} a_{2i}^p$,

$$h_i = b_{2i-1}a_{2i}^p, r_i = c_{2i}c_{2i+1}^p, s = d_{2i}d_{2i-1}^{-1}e_i (i = 1,2,...)$$

Коммутант Gў группы G равен $\underset{i=1}{\overset{\infty}{X}} < e_i e_{i+1}^p >$. Центр G равен $\underset{i=1}{\overset{\infty}{X}} < e_i >$ Фактор – группа Z(G)/Gў квазициклическая p-группа. Далее, G/Gў=Z(G)/GўrT, где T разлагается в прямое произведение циклических групп. Пусть V_i - векторное пространство над простым полем характеристики q№p, на котором G_i действует неприводимо. Записав сложение в V_i мультипликативно и рассматривая G_i как группу автоморфизмов абелевой группы V_i, образуем полупрямое произведение $D_i=V_i|G_i$ (i=1,2,…). В $\underset{i=1}{\overset{\infty}{X}} D_i$ возьмем подгруппу D, порожденную всеми V_i (i=1,2,…) и группой G. Обозначим $V= \underset{i=1}{\overset{\infty}{X}} V_i$.Тогда D=VλG.

Пусть Λ - множество континуальной мощности. Обозначим $D^{(\lambda)}=V^{(\lambda)}\lambda G^{(\lambda)}$ группы изоморфные D для всех λ∈Λ. Пусть

$$Q = \underset{\lambda \in \Lambda}{X} D^{(\lambda)}, R = \underset{\lambda \in \Lambda}{X} Z(G^{(\lambda)})',$$

$$S = \underset{\lambda \in \Lambda}{X} (G^{(\lambda)})', W = \underset{\lambda \in \Lambda}{X} V^{(\lambda)}$$

Коммутант Q′ группы Q равен WλS. Фактор – группа Q/Q′ - прямое произведение группы, изоморфной R/S и группы разложимой в произведение циклических групп Q/Q′=L/Q′×P/Q′, где L/Q≅R/S.

Посмотрим теперь группы H_i (i=1,2,…), взяв то же самое

простое число p, что и в построении группы G_i. Обозначив через H_i (i=1,2,…) группу, порожденную матрицами a_i и b_i

$$a_i = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 1 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}, \qquad b_i = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 1 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 1 \end{pmatrix},$$

рассматриваемыми над кольцом вычетов по модулю p^i.

В группе $H = \underset{i=1}{\overset{\infty}{X}} H_i$ возьмем подгруппы $A = \underset{i=1}{\overset{\infty}{X}} < a_i >$ и $B = \underset{i=1}{\overset{\infty}{X}} < b_i >$. Положим H=<A,B>. Обозначим C=ZH, где Z – периодическая часть центра группы H. Так как L/Q′≅C/H (обе они прямые произведения квазициклических p – групп с континуальным числом множителей), то в прямом произведении C×Q можно взять подгруппу U, порожденную группами H, P и элементами, которые являются произведениями представителей смежных классов, соответствующих друг другу при изоморфизме L / Q′≅C / H, взятых по одному из класса.. Ясно, что H∩C=H, U∩Q=P. Группа Q не имеет центра. Так как H счетна и U∩C=H , то U имеет счетной центр, равный Z(H), U финитно аппроксимируема.

Допустим, что U изоморфно вложима в прямое произведение конечных групп. По лемме I W ящична. Тогда в силу предложения I.6 гл.. I из [3] U / W-подпрямое произведение конечных групп. В группе U / W ящичной подгруппой является RW / W. В этом случае факторгруппа U / W / RW / W ≅ U / RW – подпрямое произведение конечных групп. Но она содержит подгруппу, изоморфную периодической части декартового произведения циклических p-групп возрастающих порядков и не может быть подпрямыми произведениями конечных групп (см. [4] , стр. 88). Итак , U - локально нормальная финитно аппроксируемая группа со счетным центром, не вложимая в прямое произведение конечных групп.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Коуровская тетрадь - 9-ое изд. - ИМ СОАН СССР - Новосибирск, 1984. -144с.
2. Горчаков Ю.М. // О локально нормальных группах. // ДАН СССР. 147, №3 (1962), 537-539.
3. Горчаков Ю.М. Группы с конечными классами сопряженных классов. М., Наука, 1976 - 120с.
4. Каргаполов М.И., Мерзляков Ю.Н. Основы теории групп М., Наука, 1982-288 с.

Химия и биология

УДК 577.152.313

Ниязова Р.Е.
преподаватель кафедры химии

Сравнение гидрофобных показателей каталитических субъедениц АТФ-АЗЫ бактерии, хлоропластов и митохондрии

Можно различать эволюционные изменения на молекулярном, клеточном, организменном и других уровнях и соответствующие реакции (адаптация) на медленно меняющиеся условия окружающей среды.

Приспособление белков к физическим условиям окружающей среды играет ведущую роль в биогеографическом распространении видов. Изучение родственных видов растений и животных в условиях различающихся темепературов и давлений дает прекрасную экспериментальную базу для определения пороговых эффектов со стороны окружающей среды на аминокислотные замены, которые способны сохранять оптимальные свойства белков. Такое приспособление белков может включать аминокислотные замены, происходящие в районах активных центров и «во фрагментах», выполняющих структурные функции.

Обычно об эволюции белков судят путем сравнения их относительных аминокислотных последовательностей. Число позиций, по которым два белка отличаются друг от друга, характеризует «эволюционное расстояние» между ними. Сходство между белками, эволюционные связи между которыми наиболее интересны, находятся в «промежуточной зоне» - от 15 до 25 % идентичных позиций. Возможно также различать белки по величинам функции Гиббса переноса пептидных групп и аполярных боковых заместителей аминокислот в различные среды. Одна из предложенных классификаций позволяет создать количественную шкалу гидрофобности белков. О термодинамической стабильности конформации некоторых белков можно также судить по количеству молекул воды, участвующих в гидратации макромолекул.

Требования к функционированию многих глобулярных белков-ферментов, по-видимому, оказываются столь жесткими, что в эволюции выживают только те их них, которые практически сохраняют структуру активных центров, организация которых связана с «одинаковой термодинамикой». Термодинамика глобулярных белков должна прежде всего определяться взаимодействиями и контактами с молекулами растворителя.

В белках имеются "ключевые" аминокислотные остатки, наличие или отсутствие которых приводит к резкому изменению стабильности белков, а вклад гидрофобных остатков в стабилизацию белка меняется плавно от белка к белку или в ряду гомологов с увеличением их доли в молекулах. Стабильность белка может значительно изменяться в результате точечных мутаций. Замена гидрофильного остатка на гидрофильный практически не изменяет термостабильность белка, замена гидрофильного остатка на гидрофобный приводит к небольшому (на 2-5 ^{0}C) повышению температуры плавления, а замена гидрофобных остатков, спрятанных в гидрофобном ядре, на гидрофильные резко понижает термостабильность белка. Таким образом, стабильность белка можно повысить увеличением содержания гидрофобных остатков, образованием солевых и водородных связей или связей с кофакторами, а понизить уменьшением вклада этих факторов или аминокислотными заменами, приводящими к дегидратации полярных групп .

В нашем эксперименте были выбраны объекты с известными первичными аминокислотными последовательностями каталитических субъединиц А и В (СЕА и СЕВ) АТФазы бактерий, хлоропластов и митохондрий (BF_1, CF_1 и MF_1) для сравнения гидрофобных показателей.

Ранее предполагалось, что в молекуле АТФазы имеются гидрофобные участки, играющие важную роль в проявлении ферментативной активности сопрягающего фактора и его взаимодействии с мембраной. Из ряда работ следует, что СЕА и/или СЕВ ответственна за проявление гидрофобных свойств фермента / 1, 2/.

Полученные данные позволяют предполагать различия в гидрофобности активных центров или близлежащих к ним участков аминокислотных последовательностей СЕА и СЕВ CF_1 и MF_1.

Из рассмотрения аминокислотных последовательностей видно, что различающиеся аминокислотные остатки входят в консервативные участки молекулы фермента. Роль консервативных

участков может быть лучше понята при сопоставлении с данными трехмерной структуры.

Согласно схемам в работе Abrahams и соавт. /3/ известные аминокислотные последовательности CEA и CEB изучаемых объектов были разделены на участки по 20 аминокислотных остатков и рассчитаны их гидрофобные характеристики, такие как общая гидрофобность участка и гидрофобность в расчете на один аминокислотный остаток.

Вычисленные гидрофобные характеристики участков аминокислотных последовательностей CF_1 и MF_1 растений позволили выявить, что как CEA, так и CEB в целом являются гидрофильными, однако, обе субъединицы включают гидрофобные участки. Исходя из этого, были исследованы гидрофобные участки ряда объектов, значительно различающихся по чувствительности к спиртам /4/, что позволило нам выявить участки в аминокислотных последовательностях CEA и в CEB (рисунки 1, 2) рассматриваемых объектов, гидрофобные характеристики которых коррелируют с влиянием одноатомных спиртов. Корреляция показана как для CEA, так и для CEB /5/. Эти участки являются составными нуклеотид-связывающих сайтов. Выявленные гидрофобные участки прилегают к консервативному участку 1 фермента. Участок CEA является вариабельным, а участок CEB совпадает с консервативным участком субъединицы.

Аминокислотная последовательность гидрофобного участка CEA

	190	200	210
1 c Tae	GQGV-------I-	CVYV AIGQRASSVA	QVV TTF
2 c Zma	GQDV-------I-	CVYV AIGQRASSVA	QVV TTF
3 c Osa	GQDV-------I-	CVYV AIGQRASSVA	QVV TTF
4 c Sol	GQNV-------I-	CVYV AIGQKASSVA	QVV TNF
5 c Psa	GQNL------V-	CVYV AIGQKASSVA	QVV TTL
6 c Nta	GQNV-------I-	CVYV AIGQKASSVA	QVV TTL
7 c Mpo	GQNV------V-	CVYVAIGQKASSVA	QVV NTF
8 b Syn	GEDV-------V-	CVYVAIGQKASSVA	QVVGVL
9 b Ana	GEDV--------I-	CVYVAIGQKASTVA	NVVQTL
10 b Eco	DSG---------IK	CIYV AIGQKAST IS	NVVRK
11 b Tba	DQNM-------I-	CVYVAIGQKESTVA	TVV ETL
12 m Tae	SRGTN-ESET	LYCVYVGIGQKRSTVAQLV QI L	

В четырехбуквенных обозначениях первая буква означает

принадлежность гена, кодирующего субъединицу соответственно геному бактерий (b), хлоропластов (c) и митохондрий (m); три последние буквы – сокращенное родовое и видовое название объекта.

Рисунок 1

Аминокислотная последовательность гидрофобного участка CEB

	181	190	200
1 cSol	LI	MELINNI	AKAHGGVSVFG
2 cTae	LI	MELINNI	AKAHGGVSVFG
3 cHvu	LI	MELINNI	AKAHGGVSVFG
4 cZma	LI	MELINNI	AKAHGGVSVFG
5 c Osa	LI	MELINNI	AKAHGGVSVFG
6 c Nta	LI	MELINNI	AKAHGGVSVFG
7 c Psa	LI	MELINNI	AKAHGGVSVFG
8 c Mpo	LI	MELINNI	LKAHGGVSVFG
9 b Syn	LI	QELINN I	AKEHGGVSVFG
10bAna	IM	MELINNI	ATQHGGVSVFG
11bEco	NM	MELIRNI	AAIEHSGYSVFG
12b Tba	LI	QELIHN I	AQEHGGVSVFG
13nOsa	LI	MELINNV	AKAHGGVSVFG
14n Nta	LI	MELINNV	AKAHGGVSVFG

В четырехбуквенных обозначениях первая буква означает принадлежность гена, кодирующего субъединицу соответственно геному ядра (n), бактерий (b), хлоропластов (c); три последние буквы – сокращенное родовое и видовое название объекта.

Рисунок 2

Объекты: Triticum aestivum (Tae), Hordeum vulgare (Hvu), Zea mays (Zma), Oryza sativum (Osa), Nicotiana tabacum (Nta), Spinacia oleracea (Sol), Pisum sativum (Psa), Marchantia polymorpha (Mpo), BF_1 (Synechococcus 6301 (Syn), Anabaena strain PCC 7120 (Ana), Escherichia coli (Eco), Thermophilic bacterium PS3 (Tba).

Таким образом, из рассмотрения аминокислотных последовательностей CEA и CEB АТФазы бактерий, хлоропластов и митохондрий следует, что и в CEA, и в CEB имеются участки, гидрофобные характеристики которых различаются и находятся

в корреляционной зависимости с концентрациями спиртов, максимально стимулирующими активность сопрягающего фактора. Так, наименее гидрофобными являются выделенные участки АП СЕА и СЕВ АТФазы Eco. Экспериментальные данные показали, что активность CF_1 однодольных растений стимулируется большими концентрациями одноатомных спиртов, чем CF_1 двудольных, которые, в свою очередь, обнаруживают различия с низшими растениями. Рассчитанные гидрофобные показатели для данных объектов согласуются с экспериментальными данными. Таким образом, эволюционно далекие виды имеют различия в гидрофобных участках аминокислотных последовательностей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Deno H., Siguura M. Homology between the á and â subunits of chloroplast and bacterial prototranslocating ATPases // FEBS Lett. - 1984. - Vol. 172. - P. 209-211.
2. Takeda K., Hirano M., Kanazawa H. Hybrid ATPases formed from subunits of coupling factor F1s of Escherichia coli and Thermophilic bacterium PS3 // J. Biochem. - 1982. - Vol. 91, ' 2. - P. 695-701.
3. Abrahams J.P., Leslie A.G.W., Lutter R., Walker J.E. Structure at 2,8 A^0 resolution of F_1-ATPase from bovine heart mitochondria // Nature. - 1994. –Vol. 370. - P. 621.
4. Иващенко А.Т., Утеулин К.Р., Ли Т. Механизм действия глицерина и метанола на растворимую АТФазу митохондрий// Биохимия. – 1983. – Т. 48, № 8. – С. 1256-1260.
5. Ниязова Р.Е., Гончарова А.В. Анализ гидрофобно-гидрофильных показателей аминокислотных последовательностей субъединиц А и В АТФазы бактерий, хлоропластов и митохондрий растений// Вестник КазГУ. Сер. Биол. – 2000. - № 3. – С. 94-95.

Искусствоведческие науки

УДК 78.32+74.58

Абсалямова Ф.К.
ст. преподаватель кафедры
библиотековедения и библиографии

Роль библиографической технологии в повышении эффективности обучения студентов

Повышение эффективности преподавания библиографических дисциплин неразрывно связано с применением современных технических средств и новых технологий. Автоматизированные информационно-поисковые системы, основанные на методах библиографирования и библиографического поиска, созданы на базе библиотеки Западно-Казахстанского государственного университета.

Наличие библиографических ресурсов в библиотеке, создание библиографической продукции на основе фондов и СБА диктуют характер преобразований, т.е. библиографическую технологию.

Совершенствование библиографической технологии должно быть направлено на повышение эффективности библиотечно-библиографической деятельности, также помогают в обучении студентов библиотечного факультета.

В библиотеке аграрного института ЗКГУ в отделе автоматизации библиотечных процессов имеется электронный каталог, также библиотека входит в единую сеть Интернет, который используется для библиографического поиска текущей библиографической информации. При ретроспективном поиске библиограф работает в двух режимах: машино-ручном или ручном с системой карточных каталогов, картотек, с печатными библиографическими указателями и справочниками. При составлении макета указателя затраты времени возрастают за счет монтажа карточек, распечатки, поэтому эффективность труда снижается.

При машино-ручной библиографической технологии остается целый ряд интеллектуальных процессов и операций, которые может выполнить только библиограф, именно в которых наиболее полно выражается своеобразие библиографического труда. Даже при условии автоматизации всех логических операций сохраняют свое значение творческие технологические операции, связанные с библиографическим отбором и принятием решений. В отличие от машины, которая выдают однозначный, определяемый программой ответ, библиограф предусматривает разные варианты решений и разные результаты, используя одни и те же виды изданий и методы библиографирования.

При составлении указателя библиограф выступает одновременно во многих качествах: как индексатор, аннотатор, специалист-консультант, пропагандист, идеолог.

Создавая, новое общественно-полезное знание библиограф обнаруживает нетрадиционные связи между знаниями. На уровне возможностей человека остается полнота и точность содержательной обработки документов, вводимых в машину. Пока невозможно передать машине просмотр изданий с целью их отбора - это функция специалиста-библиографа с его интуицией, эрудицией, умением оперировать нечеткими множествами, проводить функциональный анализ текста.

При машино-ручном варианте библиографической технологии доля интеллектуального труда библиографа достаточно высока, например, на поиск библиографической информации и составление вспомогательных указателей приходится почти одна треть всех затрат времени.

С внедрением техники в библиотеках рабочее место библиографа становится автоматизированным. При этом создаются условия для формирования баз данных на машиночитаемых носителях.

На сегодняшний день библиограф не может работать без программиста и оператора. Эффективность библиографической технологии может быть увеличена за счет соединения функций каталогизации и библиографирования. Автоматизации позволит более активно способствовать развитию науки и научно-исследовательской деятельности Вуза.

В библиографической технологии человек сохраняет свое высокое значение как специалист –профессионал: он может быть организатором системы /администратор/, может быть источником передаваемых в ЭВМ знаний /экспертом/, инженером по знаниям /когнитологом/, извлекающим эти знания для предос-

тавления их в машине, посредником при использовании системы, а также самим пользователем.

Эффективность библиографической деятельности в социальном аспекте возрастает, благодаря концентрации информации расширяются масштабы библиографической услуги. Знания станут общедоступными.

Для читателя сократится не только путь к знаниям, но и их освоение. Интеллект библиографа, заложенный в машину, будет стимулировать актуальную деятельность потребителя. В информатизированном обществе система «книга-читатель» трансформируется в систему «знание-потребитель», а библиограф становится инженером знаний.

На сегодняшний день ни одна библиографическая проблема не рассматривается вне перспектив автоматизации библиографического поиска. В первую очередь это относится к методике производства отраслевой библиографической информации в помощь науке. Прежде чем информация будет введена на машиночитаемые носители, ее следует извлечь из документов. С внедрением автоматизированных систем будет соотвстственно увеличиваться число потребителей.

Повышение эффективности библиографической деятельности неразрывно связанно с применением современных технических средств и новых технологий. Продукты, производимые автоматизированные информационные системы, рассматриваются как продукты информационной технологии.

Наличие библиографических ресурсов в библиотеках, создание библиографических ресурсов на основе фондов и справочно-библиографического аппарата диктуют характер преобразований, т.е. библиографическую технологию. Заданные режимы и требования к процессам, заданность свойств продукта, создаваемого при наличии или отсутствии технических средств, характеризуют технологию, которая позволяет реализовать эти требования.

Библиографическая технология включает в себя все составляющие ее элементы: сырье, целенаправленные действия, средства труда, продукт. Библиографическая технология может рассматриваться в качестве модификации информационной технологии в связи с тем, что ее продукт и сырье выступают составной частью последней.

Совершенствование библиографической технологии должно быть направлено на повышение эффективности библиотечно-библиографической деятельности.

Оперативность и полнота информации, могут значительно возрасти, если библиограф получит возможность доступа к банкам данных автоматизированных систем, который обеспечивается по каналам связи при условии технической совместимости программного обеспечения.

Эффективность будет тем выше, чем больше объем фондов будет доступен библиографу. Естественно, большую помощь оказывает международная сеть ИНТЕРНЕТ. Базы данных позволяют библиографам развить такое поле деятельности, как статистическая обработка текстов по книжному массиву, потоку, по определенным изданиям и годам их выпуска. Автоматизация позволит библиографам более активно способствовать развитию наукометрии, а через нее и развитию самой науки.

Качество библиографических продуктов и услуг выражается в их потребительских свойствах – способности удовлетворять конкретные запросы пользователей, растущие и дифференцирующиеся по мере развития общества. В современной библиографической практике оценка полезности услуги базируется почти исключительно на субъективном мнении потребителей и экспертов. Значимость подобного рода суждений для настройки любой обслуживаемой системы не подлежит сомнению. Но объективная основа измерения качества заключена в возможности сопоставления произведенного продукта или услуги с полезными свойствами эталона, зафиксированными в стандартах, нормах, правилах, в технологической и другой регламентирующей документации.

Актуальность разработки стандартов типовых технологических процессов определяется тем, что все многообразие библиографических продуктов и услуг на технологическом уровне описывается некоторым набором операций. Повторяясь в различных сочетаниях, они являются типовыми для библиографического производства в целом. Унификация способов, средств реализации технологических операций и контроля являются условием рационализации технологии, снижения себестоимости и обеспечения единого уровня качества производимых продуктов и услуг. Конкретизация качественных требований к библиографическим ресурсам, процессам и результатам должна составить ту питательную среду, которая обеспечит возможность появления новых регламентов /технических условий, технических требований, норм, нормативов, инструкций, прейскурантов и т.д./, направляющих развитие библиографического производства.

УДК 37.036:373.67

Грищенко С.И.
учитель-экспериментатор высшей категории
изобразительного и декоративно-прикладного
искусства в частной гимназии ОАО «Галап»

Эстетическое образование и развитие творческих способностей в системе развивающего обучения

Эстетическое образование средствами искусств ставит перед собой цели – художественно-образное восприятие жизни, творчество по Законам красоты.

Оно имеет свое начало в деятельности человека, направленном на преобразование окружающей жизни и самого себя. Эстетические основы с наибольшей полнотой и последовательностью проявляются в искусстве.

Искусство, есть особая форма отражения действительности в сознании людей. Человек по натуре своей художник. Он всюду, так или иначе, стремится вносить свою красоту. Эстетическое освоение действительности не ограничивается одной лишь деятельностью в области искусств, в той или иной форме оно присутствует во всякой деятельности. Другими словами, художник – это не только тот, кто непосредственно создает произведения искусства, посвящает себя поэзии, живописи или музыке.

Эстетическое образование школьника требует развития правильного восприятия явления красоты. Это не значит, что он должен стать профессиональным художником или музыкантом. Помимо знания ряда художественных произведений, учащийся должен приобрести некоторый объем сведений из области теории и истории того или иного вида искусства. Иными словами, если ты хочешь наслаждаться искусством, то ты должен быть эстетически образованным человеком.

Эстетическое развитие средствами искусства осуществляется различными путями. Можно выделить общие методы обучения школьников:

1. **Демонстрация** – показ и исполнение художественных произведений. Вне прямых контактов с искусством, звукового или зрительного восприятия трудно рассчитывать на успех эстетического образования.
2. **Анализ** – разбор и оценка произведений. Необходимо воспитание оценивающего отношение к проявлениям красоты, выработка обоснованных эстетических суждений.
3. **Сообщение искусствоведческих знаний.** Учащиеся должны получать определенный запас сведений, характеризующих историю различных видов искусства.
4. **Организация творческой и исполнительской деятельности учащихся.** Упражнения в разных формах художественной деятельности развивают творческие способности, умения, навыки, для самостоятельного воспроизведения.

Одним из основных средств эстетического образования является преподавание изобразительного искусства. Это способствует развитию у школьников художественного мышления, творческого воображения, зрительной памяти.

Для развития у детей творческих способностей, воображения, эстетического восприятия действительности, необходимо знать стадии дошкольного развития.

1. Доизобразительная стадия

Малыш, которому попался в руки карандаш, начинает рисовать по любой поверхности. Не глядя на то, что получилось. Затем линий становится больше. Они соединяются в пучки, напоминающие плохо связанные веники. Ребенок вдруг начинает понимать, что его собственные движения оставляют следы. Так происходит важнейшее для развития психики событие. Позже малыш последовательно пробует создавать образы разные по форме: прямые, ломаные, закругленные. Он пытается соединить линии красиво, изменяет отношение к бумаге.

Доизобразительная стадия завершается тем, что ребенок приобретает способность оставлять на бумаге след, какой он хочет. Появляется способность координировать движение руки с движением глаза. Такие ценные приобретения получают те дети, чьи родители были внимательны к их рисованию. Бывают родители, которые прячут бумагу, карандаши, книги, не давая портить

их. Таких детей легко заметить на уроках изобразительного искусства. Они рисуют медленно с опаской, их рисунок несоразмерен листу бумаги. Рисунок получается маленький, в углу листа.

2. Стадия бесформенных изображений

На этой стадии рядом с каракулями появляется нечто похожее на реальность. Чаще всего «это» с руками и ногами. Позже появляется туловище в виде огуречка, а руки снабжаются пальцами. Все это плохо соединено. Это первая попытка выразить свой замысел.

3. Схематичная стадия

На этой стадии к кружку (голове) присоединяется палочка (туловище) и руки – получается человечек (скелетик). Постепенно эта схема наполняется содержанием. На лице - глаза, рот, на голове - волосы, шапка. Положение рук, ног может показать динамику.

4. Стадия правдоподобных изображений

Переход от схемы к видимому изображению особенностей предметов. Округляются части тела, прорисовываются детали одежды. Главные персонажи больше, второстепенные меньше. Часто на рисунке показывается то, чего в жизни не видно: на голове в профиль – оба глаза, в животе у человека рыбка. Изображения контурные. Более близкое – внизу листа, более далекое – выше.

Дальнейшее развитие этой стадии у большинства детей происходит уже в младше возрасте. Поэтому очень важно знать и понять следующее: дети, приходящие в 1 класс, находятся на разных ступенях стадии правдоподобных изображений. Взрослые передают в своих рисунках видимый облик человека, животного, предмета, т.е. в полном смысле изображают. Ребенок рисует невидимое. Соответствие изображаемому, видимому нарастает постепенно к 12-13 годам. Искусственно ускорять этот процесс или переучивать детей на «настоящее рисование» опасно по следующим причинам:

1.Переучивание для детей всегда сложно, так как изменяется эмо-

циональное отношение к занятиям.

2. Научить «правильно» значит подчас ограничить диапазон выбора интересного детям содержания рисунков, что приведет к нивелировке их индивидуальностей.
3. Для большого художника невидимое даже важнее видимого: только для него невидимое – это не рыба в животике, а состояние и суть вещей. У большого и маленького художников много общего.

К концу дошкольного возраста у многих детей рисование превращается в особую изобразительную самодеятельность – устойчивое желание регулярно и самостоятельно изображать то, что им кажется наиболее интересным и важным.

Детское, художественное произведение имеет особую ценность. Это свидетельство его возможностей и достижений. Ему важно, показывая другим, сказать: «это я сделал». К детским работам надо относится с большей серьезностью.

Итак, период дошкольного детства каждый ребенок увлеченно занимается рисованием. Если учитель откажется от идеи «переучивания», опираясь на дошкольный опыт и вооружившись адекватными средствами и методами, поможет эволюции изобразительной деятельности, то в начальной школе произойдет всплеск детского творчества. Это отразится на развитии не только художественных, но и общих способностей каждого ребенка. Исследования ученых показывают, что занятия рисованием в детстве положительно влияют на развитие интеллектуальных, эмоциональных, моторных способностей ребенка. Но особое значение занятия изобразительным искусством имеют для развития воображения.

Воображение имеет эстетическое происхождение, т.е. формируется на основе присущей каждому человеку потребности в красоте и наиболее активно развивается именно в тех видах деятельности, которые не сковывают ребенка. Воображение может быть репродуктивным (воспроизводящим то, что увидел) и продуктивным (творящим новые образы).

Ребенок, в отличие от взрослого, сталкивается каждый раз с чем-то новым, неизвестным. Новые впечатления способны комбинировать в воображении ребенка самые неожиданные сочетания в яркие оригинальные образы.

Любые фантастические образы ребенка строятся из элементов реальности, и закрепившихся в его опыте. Чем шире чувственный опыт, разнообразнее впечатления, тем богаче материал, который можно комбинировать в «воображаемое».

Фантазия связана также с реальностью через опыт общения с готовыми продуктами культуры: книгами, картинами, музыкой. Важно постоянно приобщать детей к эстетическому опыту, как бы включать их в творческую работу, которую через художников-мастеров проделывало человечество.

Важным источником фантазии являются эмоции. Чувства всегда стремятся воплотиться в определенные образы и как бы подбирают себе соответствующий жизненный материал: впечатления, мысли, события. Они могут объединиться на основе настроения и породить образы, которых в действительности не было.

Для изобразительного творчества нужно создать условия: необходимо возбудить у учеников эмоциональное отношение к заданию, а затем, когда эмоции работают на фантазию, не спугнуть их своим вмешательством.

Роль учителя заключается в том, чтобы совместно с учениками восходить к акту творчества. Стадия творчества требует особого состояния сосредоточенности и полного подчинения «изображаемому». В творчестве ребенок отдает накопленный опыт и через эту самоотдачу развивается.

Сельскохозяйственные науки

УДК 636.2.082.

Н.М.Губашев
БҚМУ оқытушы
Б.Т. Төлебаев
ауыл шаруашылығы ғылымының кандидаты,
БҚМУ доценті

Батыс Қазақстандағы қазақтың ақбас сиырының табындарын асылдандыру әдістері

Мақалада қазақтың ақбас сиырының анқаты іріленген типінің малының өнімділігі зерттелген.

Батыс-Қазақстан облысының «Анқаты» акционерлік қоғамының асыл тұқымды мал зауытында ғалымдардың, мамандардың және мал шаруашылығы қызметкерлерінің жиырма жылдан астам уақыт қазақтың ақбас сиырының тұқымының іріленген зауыттық типін шығаруға бағытталған жұмысының нәтижесінде мол онімді, жақсы тұқымдық қасиеттерімен ерекшеленетін табын қалыптасты. Жаңа іріленген типтің малы етті ірі қараға қойылатын қазіргі заманғы талаптарға сай: ет өнімділігі мол, дала мен шөлейттерді бағуға бейімділігі күшті, қосымша салмақ қосуының көрсеткіштері жоғары, ірі тұлғалы, ұзақ уақыт өсіп-жетілуге қабілетті мал.

«Анқаты» асыл тұқымды мал зауытындағы азықтандыру мен бағып-күту жақсы жағдайы біршама ұзақ өсетін және бойшаң ірі, үстемс салмақ қосуы қарқынды, сапасы өте жақсы «мәрмәрлі» етінің шығымы жоғары малды қалыптастырды. Іріленген зауыттық типтің малын шығару жұмыстары жетпісінші жылдары, бойшаң, тұлғасы ірі әрі созыңқы, тірілей салмағы ауыр және еттілік пішіндері жақсы жетілген, мол өнімді аталық бұқаларды қолданып таза тұқымды осіру негізінде басталған.

ды. Бұл малдардың ішінде қазақтың ақбас сиырларының тұқымының шаруашылықта таза тұқымды өсірілген аталық бұқалары да (Ландыш 9879, Кактус 7969), шет елдерден әкелінген герифорд тұқымының ірі типті бұқалары да бар (Марсиан С-12, Этон Черчиль-60).

Жаңа зауыттық типті апробациядан өткізудің деректеріне сәйкес табындағы аталық бұқалардың барлығы, сиырлардың сексен екі пайызы және бір жастан есейген қашарлардың сексен бір пайызы қойылған талаптарға сай болды. Зауыттық типке тән құнды қасиеттерді тұрақтандырып қалдыру үшін малды тірілей салмағы, сырт пішіні және дене бітімі бойынша нысаналы бағыттарда сұрыптау мен жұптау қолданылады. Шаруашылықта соңғы бониторовка мәліметтеріне сәйкес сиырлардың 89,9 пайызы элита – рекорд және элита кластарына жатқызылған, бұл «Аңқаты» зауыттық типінің малының генетикалық мүмкіншіліктерінің зор екенін көрсетеді.

«Анқаты» асыл тұқымды мал зауытының табындағы малды селекциялау бағдарламасында аса құнды аталық бұқаларды сұрыптау және қолдану тиімділігін арттыруға ерекше көңіл бөлінеді. Зауыттық типтің аталық бұқалары барлық жас кезеңдерінде де ең жоғарғы бонитировка класының талаптарынан 70-100 кг немесе 17-19 пайызға ауырлау тірілей салмақ тартты.

Асыл тұқымды мал зауытының аналық табынының тұқымдылық құндылығы жоғары. Табындағы барлық сиырлардың орташа тірілей салмағы үш жасында – 463 кг, төрт жасында – 498 кг, бес жаста және одан да есейгенде – 539кг, табын бойынша орташа көрсеткіш – 520кг болды. Тұқымдық топқа бөлінген мол өнімді сиырлардың орташа көрсеткіштері бұдан да болек жоғары болды. Тұқымдық топтың сиырлары жасына сәйкес тиісінше 474, 512, 550кг, ал төл бойынша орташа көрсеткіш 537 кг тірілей салмақ тартты. Селекциялық дифференциал тірілей салмақтан табынның генетикалық мүмкіншіліктері жоғары екенін және әрі қарай бұл шаруашылыққа маңызды белгіні жетілдіруге болатынын көрсетеді. Фенотиптік көрсеткіштері жоғары нәсілі құнды малды сұрыптап және оны бағыптап жетілдірудің нәтижесінде жаңа типтің малының мол өнімділігінің тұрақтылығы мен паратиптік себептердің әсерінен тәуелділігі азайтылды.

«Аңқаты» асыл тұқымды мал зауытының сиырларының сүттілігі (6 айлық бұзаудың тірілей салмағы) бірінші бұзаула-

ганда – 166 кг, екінші бұзаулаганда – 171,7 кг, үшінші бұзаулаганда – 174 кг, табын бойынша орта есеппен 174 кг болды. Тұқымдық топ бойынша сиырлардың сүттілігінің көрсеткіштері - 169,4 кг, 178,1 кг, 211,0 кг және 184,4 кг тиісінше болды. Бұл зауыттық типтің сиырларының сүттілігін молайтуга селекциялық мүмкіндіктердің бар екенін көрсетеді.

Аңқаты зауыттық типінің малын сұрыптаудың тиімділігі малдың тірілей салмағы мен ірілігі артуына қарай жоғарылайды. Сырт пішіні мен дене бітімінің бағасының орташа көрсеткіштері элита класының талабынан жоғары. Бірінші бұзаулаган сиырлардың сырт пішіні мен дене бітімінің бағасы – 88,7 балл, екінші бұзаулағанда 89,6 балл, үшінші және одан да көп бұзаулаганда – 91,9 балл, табындағы барлық сиырлардың орташа корсеткіші - 91 баллмен бағаланды. Тұқымдық топтың сиырларының сырт пішіні мен дене бітімінің бағасының көрсеткіштері 91 балл, 92 балл, 94,8 балл және 93,6 балл тиісінше.

Аңқаты ірілнеген зауыттық типінің малы айқын еттілік пішіндерімен, жалпақ, ауқымды тұлғамен, жақсы дамыган бұлшық еттермен, сандарының үлкендігімсн, тұлғасының қуатты алдыңғы бөлігімен, дамыган әукесімен ерекшеленеді.

Сұрыптау мен жұптауды етті малды азықтандыру мен бағып күтудің қолайлы жағдайын ұштастырудың нәтижесінде дене бітімі мықты, Қазақстанның құрғақшылық, өте континентті ауа-райына жақсы бейімделген малды қалыптастырды. Соңғы жылдары етті ірі қараның ірі бойшаң типін шығару бағытында үлкен мақсат қойылып, табынды жетілдіру барысында сұрыптау мен жұптау жұмыстары жүргізілді. Осының нәтиежесінде табынның негізгі болігін еттілік пішіндері жақсы айқындалган, ірі бойшаң, тұлғасы созыңқы мал құрайды. Аңқаты зауытгық типінің малының бойшаңдығы, көбінесе жалпақ тұлғамен ұштасады. Мысалы, сақа аталық бұқалардың шоқтығының биіктігі - 138,8 см, кеудесінің ені - 69 см, кеудесінің орамы – 243,8 см. Сиырлардың бұл корсеткіштері тиісінше – 123,2 см, 49,1 см және 191,4 см.

Кейбір аталық бұқалар мен сиырлардың дене бітімінің олшемдерінің жоғары көрсеткіштері өте жақсы еттілік пішіндерімен үйлеседі. Мысалы, Қарсақ 8733 аталық бұқасының шоқтығының биіктігі - 144 см, кеудесінің ені - 71 см, тұлғасының ұзындыгы – 188 см, кеуде орамы –256 см. Қарсақтың үрпақта-

рының өнімділігі өте мол және іріліғі айқын болғандықтан оны қазақтың ақбас сиырының тұқымының зауыттық типінің модельдік (үлгі - нұсқасы) малы ретінде ерекшелсуге себеп болды. Қарсақ 8733 аталық бұқасын Военная 6636 сиырымен арнайы нысаналап жұптаудың нәтижесінде бұл аталық іздің күнды жалғастырушы Квант 17143 аталық бұқасы алынды. Осы орайда Квант 17143 аталық бұқасының енесі Военная 6636 сиырының шоқтығының биіктігі 134 см және 5 жасындағы тірілей салмағы 730 кг болғанын атап өткен жөн.

Әртүрлі жастағы сиырлардың дене бітімінің индекстері біршама озгереді. Жасы ұлғайған сиырлардың сирақтылығы төмендеп, тірілей салмақтары ауырлап, тұлғасы созыңқырақ болады.

Аңқаты іріленген типінің дала және шөлейтті аймақтарға жақсы бейімділігін малдың өсіп - өніп, көбею қабілетінің жоғарылығы да байқатады. Қашарлардың алғашқы ұрықтандырылғандағы орташа жасы 18 –20 ай, бұзаулау аралықтарының ұзақтығы 368 күн, сервис-кезең-79 күн, бұзаулағаннан алғашқы күйлегенге дейінгі мерзім – 59 күн, төл котеру мерзімі - 289 күн, ұрықтандыру индексі 1,6.

Аңқаты зауыттық типінің тана бұқаларын бақылап сойғанда ауыр салмақты ұшалар алынды. Ал зертханалық талдау зерттеулерінің нәтижелері етінің жоғары сапалы екенін дәлелдеді. Бұл жана зауыттық типтің малының ет өнімділігінің мол екенін көрсетеді.

Апробация мәліметтеріне сәйкес аңқаты зауыттық типінің 2, 3,4,5 жастағы және одан да есейген бұқаларының тірілей салмақтарының көрсеткіштері сң жоғарғы класс талаптарынан 100 – 170 кг немесе 17-19 пайызға ауыр болды. Зауыттық типтің сиырларының көрсеткіштері тұқым стандарты талаптарынан тірілей салмағы бойынша 48 кг немесе 9 пайызға, сүттілігінен 25 кг немесе 15 пайызға, сырт пішінінің бағасы 18 баллға, немесе 24 пайызға жоғары болды тиісінше.

Зауыттық типтің асыл тұқымды тана бұқалары сынақ станциясының жағдайында тәулігіне 1100 – 1300 грамм қосымша салмақ қосып тұқым стандартының талаптарын бұл көрсеткіштен 52-79 пайызға, тірілей салмғы бойынша 26-36 пайызға басым түсіп, әр килограмм қосымша салмақ 7,0 азық өлшемі шамасында шығын жұмсады.

Аталық бұқалар өзінің тұқымдық қасиеттерін ұрпағына

қажырлы дарытады. Жаңа типтің малының көбсю қасиеттерінің көрсеткіштері жоғары. Әр 100 сиырдан шамамен 84-88 бас бұзау алынады.

Аңқаты зауыттық типінің тоқал сиырларының тірілей салмағы 550,4кг, сүттілігі 190,6 кг, сырт пішіні 91 баллмен бағаланды. Мүйізді сақа жастас сиырлардың көрсеткіштері 536,2 кг, 181 кг және 89,6 балл болды тиісінше. Немесе тоқал сиырлардың тірілей салмағы 14,2 кг, сүттілігі 9,6 кг, сырт пішіні мен дене бітімінің бағасы 1,4 баллға жоғары болды. Бұл тоқал малдың өнімділігі ірі топтармен бақ қанда мол болатынын дәлелдеген ғалымдардың зерттеулерімен үндеседі. Сондықтан етті ірі қара технологиясын жетілдірі үшін табындағы тоқал малдың үлес салмағын әрі қарай селекциялық әдістермен көбейткен жөн. «Аңқаты" асыл тұқымды мал зауытында көп жылдар бойы бұқаларды көбірек ұрпағының сапасына қарап бағалап, табынды толықтыру үшін ең тәуір тұқым жақсартқыш құнды бұқаларды қолданудың нәтижесінде мол өнімді, тұқымдық қасиеттерімен ерекшелентін зауыттық тип қалыптасты.

Шаруашылықта 1959 жылы аталық бұқаларға ұрпағының сапасына қарап алғаш баға беру жұмысы басталғаны белгілі. Асыл тұқымды мал зауытында 1964 жылы малды қолдан ұрықтандыру пункті, ал 1966 жылы алғашқы төлді бақылап өсіретін сынақ станциясы салынды. Табындағы малдың өнімділігін молайтып, тұқымдық қасиетін жақсартуға, аналық малды түгелге жуық қолдан ұрықтандырумен, өзінің өнімділігі және ұрпағының сапасы бойынша екі сатылы сынақтан өткен тұқым жақсартқыш бұқаларды қолданудың маңызы зор болды. Асылдандыру жұмыстарының жоғары деңгейімен, етті ірі қара шаруашылығының тиімді технологиясын қолдану нәтижесінде шығарылған Аңқаты ірілснген типінің зауыттық іздері мен туыстық топтарының малының өнімділігі әлі де жетілдірілуде.

Аңқаты зауыттық типінің малын асылдандыру – селкециялау жұмысы сиырлардың сүттілігін молайтуға, төлдің өсіп-жетілу қарқындылығын арттыруға, дала және шөлейттерге бейімділігін сақтауға бағытталған.

Ақтобе облысының "Қазақстанның 15 жылдығы" атындағы асыл тұқымды мал шаруашылығының табынын құрғанда "Броды" және " Аңқаты" асыл тұқымды мал шаруашылықтарынан әкелінген аталық бұқаларкеңінен қолданылады. Алғашқы кезеңдерде табын Беглец 1006, Дисайдер 1, Фри Тоун және Хол-

фул 4 генеалогиялық іздерінің малынан құралады. Шаруашылыққа 50-ші жылдары "Шалабай","Балкашин", ал 1960 жылы "Просторнен", "Анқаты" асыл тұқымының мал зауттарынан, Орал тәжірибе станциясынан және Канададан бұқалардың үлкен тобы әкелінді. Кейін 70-ші жылдары ветеринарлық жағдайда байланысты аналық табын біршама жаңарды. Генеалогоиялық тегі жағынан табын алақұла болып, құрылымы 25-30 генеалогиялық аталық іздермен әр түрлі туыстық топтардан құрылды. Ол кезеңде зауыттық аталық іздермен туыстық топтарды құру жұмыстары жүйелі түрде жүргізілген жоқ. Бұл шаруашылықта "Шағатай" асыл тұқымды мал зауытында өсірілген аталық бұқаларда қолданылады. Қазақтың ақбас тұқымының тәуір бұқалары осы табында қолданылады. Канададан жеті герефорд бұқасы әкелінді. 80-ші жылдары табынның генеалогиясында өзгерістер болып, ерекше құрылым қалыптасты, негізінен Сильный 18531, Молодец 87122, Кэнэдэ 2, Герефорд 54034 және Любимец 1178 герефорд бұқаларының туыстық отптары құрады. Соңғы үш туыстық топтар аналық малдан ғана құралған. Бұл туыстық топтардың сиырлары өнімділігімен ерекшелене көймайды.

Вахтер 1264 бұқасының туыстық тобы. Ізбасы қазақтың ақбас тұқымының Вахтер 1264К тоқал бұқасы 1966 жылы "Қазақ КСР-иын 15 жылдығы" атындағы шаруашылыққа туылып табында 10 жыл қолданылды.

Вахтер 1264К жедел жетіліп өсуімен сипатталды. Бұл бұқаның ересек кезеңінде тірілей салмағы 1000кг тартып, сырт пішінімен дене бітім 96 балмен бағаланды. Оның сүйегі мықтылығымен бұлшық еттері қалыпты дамуымен сипатталды.

Вахтердің туыстық тобы малды жедел жетілуін және тоқалдық белгісі бойынша тұрақты жұптаудың нәтижесіде жетілдірілді.

Туыстық топтың ізбасының үш еркек ұрпағы із басып, із жалғастырды, оларда мол өнімділігімен сипатталды. Олар Закат 1603, Баббит 1539 және Венок 1472 аталық бұқалары.

Табында ізбасының еркек ұрпақтарының 15 айлығындағы тірілей салмағы 416-436 кг шамасында ауытқыды, 8 айдан 15 айлығына дейін тәу лігіне қосқа үстеме салмағы 905-1120 грамм аралығында өзгеріліп, 1 кг қосымша салмаққа 6,2-7,9 азық өлшемдерін шығындады. Сырт пішінің бағасы 52-54 балл, жалпы бағасы 42-50 балл, комплексты селекциялық "Б" индексі 99,1-107,5 аралығында болды.

Ізбасының із жалғаушы тоғыз ізбасарларының ішінде Барсук 4973, Мотор 2805 және Вихрь 6759 аталық бұқалары тәулігіне үстеме салмақты молырақ қосып, жедел жетіліп, қарқындырақ өсуімен ерекшклкнеді. Олардың бәрідс белгілер жиынтығы бойынша элита-рекорд класымен бағаланған тоқал бұқалар. Сақа бұқалардың орташа тірілей салмағы 900 кг шамасында.

Вахтер 127 бұқасы Молодец 87122 тоқал бұқасының генеалогиялық аталық ізінен тараған. Молодец 87122 генеалогиялық ізінің малы мол өнімділігіне байланысты кеңімен тараған.

Табында төрт ұрпақтың 27 тоқал аталық бұқалары қолданылған. Бұл топтағы малдың көпшілігі тоқал. Сиырларының тірілей салмағы табындағы жастарынан 45 кг ауыр болды. 1985 жылғы бонитировка мәліметтеріне сәйкес Молодец 87122 генеалогиялық аталық ізінде 6 бұқа және 486 сиыр болса олардың 32 проценті жоғары класстарға жатқызылды, орташа тірілей салмағы 522 кг, сүттілігі – 200 кг, сырт пішінімсн дене бітімінің бағасы – 79 балл.

Сильный 18531 аталық бұқасының туыстық тобы. Бұл туыстық топтың ізбасы Сильный 18531 К тоқал аталық бұқасы 1960 жылдың 5 сәуірінде Канадада туылып "Қазақ КСР 15 жылдығы" атындағы шаруашылыққа 1962 жылдың 12-ші ақпанында әкелінді. Белгілер жиынтығы бойынша элита-рекорд класына жатқызылды. Тірілей салмағы жеті жасында 1050 кг тартты. Бұл аталық бұқаның еттілік пішіндері жақсы дамыған. Оның дене бітімі мықты, тұлғасы үйлесімді дамыған және жыныстық белсенділігі жоғары. Сильный 18531 аталық бұқасының атасенесі тоқал малдар.

Сильный 18531 бұқасының негізі ізбасары Спутник 033 тоқал бұқасы, оның аталық еркек ұрпағы табында қолданылды. Спутниктің тоқал аталық ізін құрғанда тоқал малдарды көбейтуге бағытталуы керек.

Ол үшін Спутниктің туыстық бұқаларын тек қана тоқал бұқаларды ғана қалдыру қажет.

Сильный 18531 К бұқасының туыстық шзбасының төрт буынлағы ұрпақтарынан құралған. Табында ізбасының кіндігінен тараған 6 еркек ұрпағы, 5 немерелер 5 шөберс ұрпағы қолданылды, бұл аталық бұқалардың барлығында жоғары класстарға жатқызылды.

1-ші кесте, Аталық бұқаларды ұрпағының сапасы бойынша бағалаудың нәтижелері

Аталық бұқаның аты мен номері	Тірілей салмақ, кг		8 айдан 15 айға дейінгі орташа тәуліктік үстеме салмақ қосуы, г	1 кг қосымша салмаққа жұмсалған азық өлшемдерінің шығыны	Жалпы баға, балл	Класс	Комплекстік индекс
	8 ай	15 ай					
Барон 3614	200,0	42,0	1038,0	6,9	54	эр	99,5
Барс 5299	201,0	436,0	1120,0	6,9	54	эр	101,0
Бархан 3506	218,0	431,0	1003,0	7,2	54	эр	101,5
Вожак 3511	222,0	430,0	975,0	7,9	52	эр	99,1
Банкир 6514	226,0	416,0	905,0	6,2	52	эр	107,5

Сильный 18531 бұқасының ұрпақтары жедел жетілуімен сипатталды. Тана бұқалар 15 айлығында тірілей салмағы бойынша 8-10 процентке тұқым стандартынан басым түсті.

Сиырлардың 70 процентке тоқал. Сиырлардың тірілей салмағы бірінші бұзаулығында 438 кг, екінші бұзаулығында – 475 кг, үш және оданда кобірек бұзаулығында 523 кг. Сиырлардың сүттілігі жасына қарай тиісінше 186, 192 және 196 кг. Туыстық топтық 231 сиырының дене бітімі мен сырт пішінің орташа бағасы 80 балл, жоғары кластарға олардың 32 проценті жатқызылды. Туыстық топтың сиырларының тірілей салмағы ауыр, сүттілігі мол. Бұл туыстық топтың сиырларының тірілей салмағы табынның орташа корсеткіштерінен теңеседі.

Сильный 18531 бұқасының туыстық топтарының малын Молодец 87122 және Любимец 1178 тоқал бұқаларының ұрпақтарымен шағылыстырып мол өнімді үйлесімді кроссгарды шығару көзделді. Сонымен қатар "Шағатай" асыл тұқымды мал зауытынан тоқал бұқалар әкеліп қолданған жөн.

Бұл туыстық топпен асылдандыру жұмыстары тоқал малдың мол өнімді зауыттық тоқал аталық іздері мен тоқал мал табынын қалыптастыруға бағытталған.

Қорытынды:

1. Батыс Қазақстанда ақбас сиырының анқаты іріленген және шағатай тоқал зауыттық типтері шығарылып, әрі қарай жетілдірілуде.
2. "Анқаты" асыл тұқымды мал зауытында азықтандыру және бағып-күтудің жақсы жағдайы біршам ұзақ өсіп-жетілетін, бойшаң ірі, үстеме салмақ қосуы қарқынды, сапасы өте жақсы "мәрмәрлі" етінің шығымы жоғары малда қалыптастырды.
3. Анқаты іріленген зауыттық типінің аталық бұқалары барлық жас кезеңдерінде ең жоғарғы бонитировка талаптарынан 70-100 кг немесе 17-19 пайызға ауырлау тірілей салмақ тартты.
4. Анқаты іріленген типінің дала және шөлейтті аймақтарға жақсы бейімділігін малдың өсіп-өніп, көбею қабілетінің жоғарылыға корсетеді.
5. Анқаты зауыттың типінің сиырларының сүттілігін молайтып, толдің осіп-жетілу қаруындылығын арттырып, дала мен шөлейттерге бейімділігін сақтау-асылдандырудың басты шарт-

тары.

6. Ақтобе облысындағы асыл тұқымды шаруашылықтардағы тоқал малдың басын көбейту және өнімділігін арттыру үшін "Чапаев" асыл тұқымды зауытының шағатай тоқал типінің бұқаларын қолдану қажет.

УДК 338.24.43.:635

Браун Э.Э.
доктор сельскохозяйственных наук,
профессор Западно-Казахстанского
государственного университета

Социально-экономическая значимость проблем и совершенствование рыночных отношений в овощеводстве

Открытие нефтяных и газоконденсатных месторождений на территории Западного Казахстана и их разработка требует больших структурных изменений в экономике региона.

Аграрная реформа, проводимая в республике, привела к существенному сокращению производства овощей в крупных общественных хозяйствах и расширению его в частном секторе. Причины этому – высокие энергозатраты и низкие цены на произведенную продукцию, отсутствие цивилизованного рынка сбыта и безудержный рост цен на основные средства производства. Уровень жизни народа региона остается на низком уровне, о чем свидетельствует рынок овощей.

Овощи в Западно-Казахстанской области во всех категориях хозяйств выращивают на площади 2,6тыс. га, а валовый сбор составляет в среднем за последние 3 года около 18тыс. тонн. Для сравнения скажем, что в 1991 году валовой сбор составил 30,9тыс7 тонн.

Средняя урожайность овощей во всех категориях хозяйств в 1999 году 74ц/га, в сельскохозяйственных предприятиях – 37,9, в крестьянских хозяйствах –78,3, в хозяйствах населения – 75,8ц/га, потребление овощей на душу населения составляет 42 кг в год.

Изменения произошли не только в овощеводстве открытого грунта, но и защищенного. За годы перестройки выведен из строя

и уничтожен единственный в области тепличный комплекс в бывшем плодоовощном совхозе «Уральский».

Сегодня ученые – медики напрямую связывают здоровье и продолжительность жизни с качеством питания, а именно: из 1600 г продуктов, потребляемых человеком в сутки, 1000-1200 г должны быть растительного происхождения, в том числе овощи - не менее 600г, или 219кг в год. К тому же поступление овощей в продажу носит сезонный характер. Они поступают в продажу в основном к концу лета и начала осени. В конце лета и осенью поступает 70-90% годовой продукции овощных растений. Потребление же их и продуктов переработки должно быть равномерным в течении всего года. Поэтому одна из важнейших задач сельскохозяйственного производства – устранение сезонности в потреблении овощных продуктов.

Производство овощей в Западно-Казахстанской области ведется экстенсивным способом. Частный сектор не насытил рынок данной продукцией.

Большой практический интерес в связи с этим представляет строительство тепличного комбината (зимних и весенних теплиц). Строительство тепличного комбината, на наш взгляд, может быть осуществлено на территории Западно-Казахстанского государственного университета (инженерно-технологического института), а отопления автономной котельной с использованием газа Карачаганакского газоконденсатного месторождения.

Строительство тепличного комбината и производство овощей в защищенном грунте представляет собой совокупность научно-обоснованных организационных, технологических, экономических и других факторов, направленных на стабилизацию поступления овощей на потребительский рынок, улучшение учебной базы университета и снижение количества безработных, составляющих сегодня только в городе Уральске более 6 тыс. человек.

Немаловажное значение в решении проблемы улучшения снабжения населения овощами имеет подбор сортов. Многим фермерам да и крупным товаропроизводителям знакомо состояние, когда необходимо закупать семена овощных культур на новый год для своего хозяйства. Выбирать приходится из предлагаемого разнообразия сортов что-то одно, или, если полюбившихся сортов нет, предлагают новинки, а информация о них очень скудная. Как решиться выбрать новый сорт, ведь затрачиваются на семена немалые деньги. Вот многие по неволе занимаются сортоизучением в своем хозяйстве, набивая себе шишки или же

делая для себя открытия, а порой нанося огромные убытки. Поэтому очень важный вопрос – создание на базе РГКП «Уральская сельскохозяйственная опытная станция» или Западно-Казахстанского государственного университета овощного сортоучастка, без которого в области практически не обойтись.

В последние годы создано много сортов овощных культур такими научными учреждениями как СибНИИРС. Западно-Сибирской овощной опытной станцией, Всероссийского НИИ орошаемого овощеводства и бахчеводства. Однако все эти сорта не только не изучались в условиях нашей области, но они и не известны нашим товаропроизводителям. Вместе с тем, известно, что существенной прибавки урожая невозможно добиться без внедрения сортов адаптированных к местным условиям и обладающих комплексной устойчивостью к основным болезням, а также без детальной обработки технологии их возделывания. Вот почему мы считаем, что сортоучасток должен быть организован на базе тех учреждений, где имеется научный потенциал.

Одна из важнейших проблем создания системы государственного регулирования рыночных отношений в овощеводстве, конечной целью, которой является стабилизация поступлений овощей на потребительский рынок. Это очень сложная задача, так как процесс подвержен действию мощных дестабилизирующих факторов. Наиболее существенные из них четыре: неблагоприятные или благоприятные погодные условия; перепроизводство или недопроизводство овощей, спекуляция; недостатки в организации маркетинга (отсутствие торгово-транспортных связей, холодильного и упаковочного оборудования и т.д.); сокращение посевной площади, распространение болезней и вредителей.

Предупредить или сглазить негативные последствия дестабилизирующих факторов можно, противопоставив им не менее эффективную по результативности систему стабилизирующих факторов, которые необходимо использовать комплексно, в единой системе. Решение такой задачи возможно при участии государства.

Стабильное снабжение населения овощами должно быть взято под контроль государства, сельскохозяйственных органов. Они должны регулировать процесс поступления их на потребительский рынок, определяя районы (хозяйства) производства и потребление, а также используя ценокомпенсационную политику.

Государственные органы власти должны представлять «из-

бранным» районам, хозяйствам субсидии на развитие овощеводства: для закупки и содержания дорогостоящей техники и оборудования находящихся в общем пользовании; на строительство теплиц, дорог, помещений для переработки, доработки, хранилищи т.д.

При заключении контрактов продавец (производитель) и покупатель (магазин, учреждение) берут на себя взаимные обязательства по доставке и приемке продукции, её качеству, сроков поставки, цене или способом её определения, а также по порядку оплаты выполненного контракта. Единственным ограничением по сравнению с рынком реальных товаров является необходимость указания в договоре стандартов на продукцию.

Современная рыночная экономика предъявляет принципиально иные требования к качеству выпускаемой продукции. Это связано с тем, что в современном мире выживаемость любой фирмы, ее устойчивое положение на рынке товаров и услуг определяется уровнем конкурентноспособности. В свое очередь конкурентноспособность связана с двумя показателями – уровнем цены и уровнем качества продукции. Причем второй фактор постепенно выходит на первое место.

Улучшение качества сельскохозяйственной продукций – одна из важнейших проблем. Большую комплексную работу предстоит осуществить по улучшению качества овощей, которые до сих пор остается низким.

ГОСТы и соответствующие цены на овощи должны создать условия, при которых сельскохозяйственные предприятия были бы заинтересованы в использовании новых машин, специального оборудования для сортировки, очистки от земли, мойки и фасовки продукции.

Качество продукции во многом зависит от типа почв, уровня культуры земледелия, сортового состава культур, технологии их выращивания и уборки, орошения, удобрения, защиты растений и других условий. Агрономическая служба может непосредственно на всех этих этапах производства влиять на качество продукции, обеспечивая своевременное и на высоком уровне выполнение технологических процессов.

Опасность для здоровья людей представляют как высокое содержание остаточных количеств пестицидов, так и содержание нитратов выше допустимых норм.

Дальнейшего совершенствования требует сортовой состав овощных культур. Практика убеждает, что недостаточно ориентироваться лишь на урожайность, главным критерием оценки

продукции должна стать полнота использования ее по назначению, значит, надо учитывать лежкоспособность сорта, устойчивость к болезням, пригодность к переработке, покупательский спрос и др. Например, при поражении огурцов переноспорозом наблюдается порча консервированной продукции. Засолочные свойства сортов, отсутствие пространственной изоляции при их выращивании, низкая агротехника, несвоевременная уборка и соблюдение требований, предъявляемых стандартом к воде – все это отрицательно сказывается на качестве солений.

Высокие требования предъявляются к продукции и других овощных культур. Так, кочаны капусты должны быть свежими, целыми, здоровыми, чистыми, вполне сформировавшимися, непроросшими, типичной для ботанического сорта формы и окраски, без повреждений вредителями, а длина кочерыги над кочаном не превышала 3 см.

Кочаны отборной капусты должны быть плотными, массой не менее 1 кг. Как в партиях отборной, так и обыкновенной продукции могут быть кочаны с механическими повреждениями на глубину одного-двух облегающих листьев. Кочаны с сухим загрязнением, механическими повреждениями на глубину более двух, но не более пяти облегающих листьев, с засечкой кочана и кочерыги в отборной партии не допускаются, в обыкновенной – допускаются без ограничения. Кочаны с механическими повреждениями на глубину более пяти облегающих листьев не допускаются ни в одном из товарных сортов. Соответствующие стандарты разработаны и для других овощных культур.

Однако навязывание ассортимента, приоритет объемных, а не качественных показателей, игнорирование покупательского спроса, а порой незнание стандартов как со стороны производителей продукции, так и самих потребителей дорого обходится населению. Ведь цены на продукцию должны устанавливаться в соответствии с качеством продукции. В конечном же счете всегда страдает покупатель. Поставщики стремятся реализовать, прежде всего, товар залежалый и низкого качества. И пока этот нестандарт не будет продан, стандартные свежие овощи, как правило, в продажу не поступают.

Продукция должна поступать в продажу соответствующая стандартам на картофель и овощи, с разделением на товарные сорта и с разницей в ценах.

Разница в ценах на отборную и обыкновенную продукцию и создает условия экономической заинтересованности и является реальным стимулом улучшения обеспечения населения картофе-

лем и овощами высокого качества.

Для контроля за остаточными количествами пестицидов и содержанием нитратов в продукции, каждая партия продукции кроме документа о качестве, должна сопровождаться сертификатом о содержании токсикантов и соблюдении регламентов применения пестицидов.

УДК 636.2.082

Б.Т. Төлебаев
ауыл шаруашылығы ғылымының
кандидаты БҚМУ доценті,
Н.М.Губашев
БҚМУ оқытушы

Анқаты іріленген зауыттық типінің аталық іздерін және аналық ұяларын жетілдіру

Мақалада казақтың ақбас сиырының анқаты іріленген типінің аталық іздерін және аналық ұяларын жетілдіру бағыттары баяндалған.

«Анқаты» асыл тұқымды мал зауытының қазақтың ақбас сиырының табынының құрамы негізінен екі зауыттық аталық іздердің және екі туыстықтық топтың малынан құралды.

Негізі аталық іздерге 1981 жылы бекітілген екі мол өнімді, аса құнды Ландыш 9879 АЗКБ-91 КБ-2 және Кактус 7969 АЗКБ-69 зауыттық аталық іздері, туыстық топтарға Черчиль 60 және Марсиан С-12к туыстық топтары жатқызылады. Шаруашылықтағы ұнамды ірі типтің малы осы аталық іздермен туыстық топтардан тараған. Сондықтан аталған зауыттық іздері мен туыстық топтардың малының өнімділік және тұқымдылық қасиеттеріне сипаттауды жөн көрдік.

Ландыш 9879 АЗКБ-91 зауыттық аталық ізі табынды ең көп тараған. Ізбасы Ландыш 9879 бұқасы Соломон 2-нің генеологиялық аталық ізінен. Бұл аталық ізден ең көп тараған Дымовой 3779 бұқасының туыстық тобының малы болады. Олардың тірілей салмағы ауырланып, сүттілігі молайып, сырт пішіні мен сапалық бағасы жоғарылады. Ландыш 9879 қазақтың ақбас сиырының бұқасының 8 жасындағы тірілей салмағы

лем и овощами высокого качества.

Для контроля за остаточными количествами пестицидов и содержанием нитратов в продукции, каждая партия продукции кроме документа о качестве, должна сопровождаться сертификатом о содержании токсикантов и соблюдении регламентов применения пестицидов.

УДК 636.2.082

Б.Т. Төлебаев
ауыл шаруашылығы ғылымының
кандидаты БҚМУ доценті,
Н.М.Губашев
БҚМУ оқытушы

Анқаты іріленген зауыттық типінің аталық іздерін және аналық ұяларын жетілдіру

Мақалада казақтың ақбас сиырының анқаты іріленген типінің аталық іздерін және аналық ұяларын жетілдіру бағыттары баяндалған.

«Анқаты» асыл тұқымды мал зауытының қазақтың ақбас сиырының табынының құрамы негізінен екі зауыттық аталық іздердің және екі туыстықтық топтың малынан құралды.

Негізі аталық іздерге 1981 жылы бекітілген екі мол өнімді, аса құнды Ландыш 9879 АЗКБ-91 КБ-2 және Кактус 7969 АЗКБ-69 зауыттық аталық іздері, туыстық топтарға Черчиль 60 және Марсиан С-12к туыстық топтары жатқызылады. Шаруашылықтағы ұнамды ірі типтің малы осы аталық іздермен туыстық топтардан тараған. Сондықтан аталған зауыттық іздері мен туыстық топтардың малының өнімділік және тұқымдылық қасиеттерінс сипаттауды жөн көрдік.

Ландыш 9879 АЗКБ-91 зауыттық аталық ізі табынды ең көп тараған. Ізбасы Ландыш 9879 бұқасы Соломон 2-нің генеологиялық аталық ізінен. Бұл аталық ізден ең көп тараған Дымовой 3779 бұқасының туыстық тобының малы болады. Олардың тірілей салмағы ауырланып, сүттілігі молайып, сырт пішіні мен сапалық бағасы жоғарылады. Ландыш 9879 қазақтың ақбас сиырының бұқасының 8 жасындағы тірілей салмағы

1120 кг, сырт пішінінің бағасы - 98,5 балл, комплексті класы элита-ректорд ұрпағының сапасы бойынша бағаланып, (Б) индексі 101 болып, тұқым жақсартқыш болып танылады.

Тармақты жалғатырушы Марс 7979К аталық бұқасы мол өнімділігі мен ерекшеленеді. Ол атасының тоқалдық белгісін, еттілік пішіндерінің айқындылығын және ірілігін тұқым қуалап алады. Бес жасында Марс 7979К бұқасының тірілей салмағы 1030 кг, сырт пішінінің бағасы – 79 балл болады.

Марсиан С-12 туыстық тобының екінші тармағының негізгі із жалғастырушылары - МАК 7529 және Марал 16617 аталық бұқалары тәуір шаруашылыққа пайдалы белгілерімен ерекшеленеді.

Марал бұқасы өнімділігі бойынша тұқымдық құндылығы жоғары, (А) комплексті индексі - 111,5 болды. Оның 15 айлығындағы тірілей салмағы - 534 кг сынақ кезеңінде тәулігіне 1378 кг қосымша салмақ қосты.

Туыстық топтың ізбасының ізбасарлары ұрпағының сапасы бойынша бағаланып жоғары класстарға жатқызылды.

Туыстық топтың сиырлары тірілей салмағы бойынша табынның орташа көрсеткіштерінен басым, ал сүттілігі бойынша олардан төмендеу. Туыстық топтың барлық бұқалары тоқал, ал аналық малдың жартысынан көбі тоқал. Тоқал мал өнімділігі бойынша мүйізді малдан кем түспейді. Осы туыстық топтың негізінде Майлан 13851к бұқасынан тоқал малдың зауыттық аталық ізін шығару көзделген.

Аталық ізді толықтыруға тоқал тана бұқалар мен қашарлар сұрыпталып, тоқалдық белгісі бойынша гомозиготалы малдың үлес салмағын көбейту мақсаты алға қойылған. Сұрыптау жүйесі тұқым стандартының талаптарына сай келетін тоқал малды өсіріп-өндіруге бағытталады. Аталық іздің бұқаларына басқа топтардың сиырлары мен қашарлары жұптанады.

«Аңқаты» асыл тұқымды мал зауытында табынның өзіндік генсологиялық құрылымы қалыптасқан. Мол өнімді туыстық топтарды негізінен линия ішіндегі жұптау арқылы жетілдіруге көзделеді. Тана бұқаларды – жедел жетілуіне, сиырларды - сүттілігіне қарап сұрыптау басты шарттардың бірі. Сонымен қатар асыл тұқымды мал зауытының туыстық топтарын үйлесімді әрі өте тиімді кросстарын қолдану қажет, тұқымның аса қоренкті және сң тәуір аталық бұқаларының бірі болады. Одан өнімділігі мол көп санды ұрпақ алынады. Ландыш 9879 бұқасы үш жасында – 740 кг, 4 жасында – 860 кг, 5 жасында - 910кг және 8 жасында – 1045 кг тірілей салмақ тартты. Ландыш 9879

бұқасының еттілік пішіндері срекше жақсы жетілген, дене құрылымы үйлесімді, тұлғасы жалпақ, ауқымды, ұзын, дене бітімі мықты. Дене бітімі мен сырт пішіні 96,5 баллмен бағаланады. Бес жасында Ландыштың шоқтылығының биіктігі 133см, кеудесінің орамы – 81см, кеудесінің сні - 55 см, түрқының қиғаш ұзындылығы – 184 см, кеудесінің орамы – 249 см және жіліншігінің орамы - 26 см.

Ландыштың ұрғашы ұрпақтарының салмағы - 548 кг, сүттілігі - 191 кг және сырт пішіні мен дене бітімінің бағасы – 85 балл. Ландыш ұрпағының сапасы бойынша екі рет элита-рекорд класымен бағаланып тұқым-жақсартқыш ретінде танылады. Ландыштың негізгі үш із жалғастырушылары – Лотос 2285, Лейланд – 115 және Лужок – 10313 бұқаларынан үш тармақ тарайды. Барлық аталық бұқаларда бойшаң, тірілей салмақтары ауыр және дене бітімдерінің пішіндері жақсы дамыған. Бұл зауыттық іздің малы ізбасының төрт буындағы ұрпақтарынан тұрады.

Ландыштың бірінші буындағы еркек ұрпағы Лотос 2285 АЗБК – 40 бұқасы белді болды. Ол атасына тартып, еттілік пішіндері жақсы жетілді, бойшаң дене құрылымды үйлесімді, тұлғасы ірі, біршама созыңқы, кеудесі ауқымды, арқасы енді болып жаратылды. Лотос 2285 АЗКБ-40 бұқасының тірілей салмағы 5 жасында – 1030кг, 7 жасында – 1100кг тартады.

Ландыштың еркек кіндік ұрпағы Лейланд 115 АЗКБ-139 аталық бұқасынан зауыттық іздің екінші тармағы таралады. Лейланд 115 АЗКБ 7 жасында 1000 кг тірілей салмақ тартады. Ал үшінші тармақтың тармақбасы Ландыштың кіндік ұрпағы Лужок 10363 бұқасы қарқынды өсіп жетілуімен көзге түседі. Оның 15 айлығында тірілей салмағы – 521кг сынақ кезеңіндегі орташа тәуліктік қосымша салмағы – 1178 г болады. Ол екі жасында 650 кг, төрт жасында – 870 кг және 5 жасында – 970 кг тірілей салмақ тартты.

Ландыштың кіндігінен тараған бұқалар мен қатар, ізбасының немере және шөбере ұрпақтары да асыл тұқымды мал зауытының табынында қолданылады. Қазіргі кезде Ландыштың аталық ізі екі тармаққа таралып жетілдірілуде, мол өнімді Люкс 4705 және Лимон 6595 бұқалары арқылы.

Люкс 4705 аталық бұқасы ірілігі және бойшаңдылығымен сипатталады. Оның 8 жасындағы тірілей салмағы - 1100 кг, сырт пішіні мен дене бітімінің бағасы – 94,5 балл, класы элита-рекорд.

Люкстың негізгі ізбасары аса құнды Луч 16653 бұқасы анық-

талады. Оның 15 айлығындағы тірілей салмағы 523 кг, 8 айлығынан 15 айлығына дейінгі сынақ кезеңінде тәулігіне 1422 г қосымша салмақ қосты, (А) комплекстік индексі 110,8.

Ландыш 9879 зауыттық аталық ізінің екінші тармағын жетілдіру барысында Лимон 6595 аталық бұқасы интенсивті қолданылады. Лимонның кіндік ұрпағы – Ландыш 16093 аталық бұқасы мол өнімділігіне байланысты сұрыпталып алынды. Оның тірілей салмағы 8 айлығында – 246 кг, 15 айлығында – 566 кг болды, сынақ кезеңінде тәулігіне 1509 г қосымша салмақ қосты, еттілік пішіндерінің бағасы 57 балл, 1кг қосымша салмаққа 6,6 азық өлшемін шығымдады, (А) комплексті индексі - 122,3.

Ландыш зауыттық аталық ізінің малы ірілігімен, бойшаңдылығымен, сақа сиырлардың тірілей салмағының ауырлығымен ерекшеленеді.

Кактус 7969 АЗКБ-69 зауыттық аталық ізінің малы орташа және алшақ инбридингті, аталық ізі арқылы кросстауды, сиырлар мен төлді азықтандыру және бағып-күтуде жақсарту арқылы жетілдіруде.

Бұл аталық із тегі жағынан Англиядан әкелінген Пэтрик – 5/3 герефорд бұқасының туыстық тобымен байланысты.

Бұл аталық іздің герефорд тұқымы бұқаларының нәсіліне тартып денс бітімі мен еттілік пішіндері жақсы дамыған. Кактустың аталық ізінің малы Ландыш аталық ізімен салыстырғанда бақалтақтау, денесі жаопақтау, бірақ өсу аяқталғандағы тірілей салмағы бойынша олардан жеңілірек. Бұл аталық іздің малы жедел өсіп осы белгі тұқым стандартынан 47 пайызға артады. Тана бұқалардың 15 айлығындағы тірілей салмағы – 448 кг, орташа тәуліктік қосымша салмағы 1090 г, 1 кг қосымша салмаққа 6,6 азық өлшемін жұмсайды. Аталық ізді құраганда малдың жайылымға және өндірістік технология жағдайында бағып-күтуге бейімділігіне ерекше көңіл бөлді.

Кактус 7969 АЗКБ-69 аталық ізінің ересек аталық бұқалары ірілігімен ерекшеленеді. Қарсақ 8733 ьұқасы ізбасының сң тәуір ізбасарларының бірі, ол 4 жасында 1050 кг тірілей салмқ тартты. Қарсақтың кіндігінен тараған тана бұқалар сынақ кезінде тәулігіне орташа 1300г қосымша салмақ қосты. Олардың орташа тірілей салмағы 8 айлығында 221кг, 15 айлығында – 496 кг, еттілік пішіндері - 56,2 балл, 1 кг қосымша салмаққа 7,1 азық өлшемін жұмсады. Солардың ішінде Квант 17143 тана бұқасының өнімділігі ректордтық көрсеткіштерге жетті. Оның 15 айлығындағы тірілей салмағы 597 кг, сынақ кезкіңінде тәул-

ішіне 1615г қосымша салмақ қосты, еттілік пішінінің бағасы 58 балл (А) селекциялық индексі 122 пайыз, класы элита-рекорд.

Ұрпақтарының санасы бойынша Қарсақ 8733 тұқым жақсартқыш бұқа болып танылып, (Б) индексі 105,6 жетті. Қарсақтың мол өнімділігі, ұрпақтарының тірілей салмақтарының ауырлығы, олардың жедел жетілуімен ірілігінің арқасында, бұл аталық бұқаның ұнамды типтің модельдік малы ретінде қарастыруға негіз берді.

Кактустың зауыттық ізінің скінші тармағын жалғастырушы ізбасары Конус 9025 бұқсы да мол өнімділігімен сипатталады. Ол 8 жасында 1125кг тірілей салмақ тартты. Конус ауыр салмақтылығымен, бұлшық еттерінің мықты дамуымен сипатталады. Оның сырт пішіні мен дене бітіміне 100 балл берілді.

Кактустың аталық ізін жетілдіру барысында линияаралық кросстарды кеңінен қолдануға мүмкіндікті берді. Бұл аталық изде тоқалдық гені кеңінен тараған. Өнімділігі мен дене бітімінің бағасы бойынша толқал мал мүйізді малдан кем түспейді. Ал ірі топтармен бағып-күткенде тоқал малдың мүйізді малдан артықшылықтары көп.

Асылдандырудың жұмыстарының жоспарында құндылығы жоғары бұқаларды кеңінен қолдану арқылы бұл аталық іздің тоқал малдың санын көбейту көзделген.

Кактус зауыттық аталық ізінің сиырлары ауыр тірілей салмақпен, сүттілігінің молдылығымен және сырт пішіні мен дене бітімінің жоғары бағасымен сипатталады.

Кактус зауыттық аталық ізінің тана бұқалары жедел жетіліп өседі. Аталық іздің тана бұқаларының 15 айлығындағы орташа тірілей салмағы 468 кг, сынақ кезіндегі тәулігіне қосқан қосымша салмағы – 1185г, 1 кг қосымша салмаққа 6,8 азық өлшем шығындады. Еттілік пішіндерінің бағасы – 55,3 балл. Тұқым стандартынан 15 айлығындағы тірілей салмағы бойынша 28 пайызға, ал элита-рекорд көрсеткішінің ең аз талаптарынан 10 пайызға басым.

Мал өнімді зауыттық аталық іздері линиялап өсіріп, сонымен қатар тиімділігі жоғары үйлесімді кросстарды қолданып, толық жедел жетілуі арттыруға және сиырлардың сүттілігін молайтуға бағытталған жұмыстарды жасауға қажет.

Селекциялық асылдандыру жұмыстарының басты бөлігі болып, табынның генеалогиялық құрылымын құру және зауыттық аталық іздермен қатар мол өнімді аналық ұяларды шығару болып табылады.

Аналық ұяларды анықтау, баға беру және қолдану табының генеалогиялық құрылымын құруға және жетілдіруге қажетті, сонымен қатар тәуір малды көбейтіп-таратып, аталық іздер мен аналық ұялардың майталман ізбасарларын, ұябасыларын шығаруға, олар арқылы келесі ұрпақтардың өнімділігінің генетикалық потенциалын молайтуға мүмкіндік берді.

"Аңқаты" асыл тұқымды мал зауытындағы асылдандыру жұмыстарының басты бір бөлігінің мақсаты мол өнімді аналық ұяларды құру.

"Аңқаты" асыл тұқымды мал зауытында саны мен сапасы бойынша әр түрлі отыздан астам аналық ұялар бар. Олардың он бірі табынды әрі қарай жетілдіруге үлес қосатындай болашағы бар аналық ұяларға жатады.

Аналық ұялар топ ішінде сырт пішінінің бағасы бойынша біркелкілігімен сипатталады. Топ ішінде сиырлардың сырт пішіні мен дене бітімінің балмен берілген бағасының орташа квадраттық ауытқуы 3,9-7,7 шамасында өзгерді. Сиырлардың тірілей салмағының топ ішіндегі өзгеруінің көрсеткіштері біршама жоғары – 36,5-76,6. Бұл аналық ұяларды құраганда малды тірілей салмағы бойынша сұрыптаумен жүптауға дұрыс көңіл бөлмеудің нәтижесі.

Аналық ұяларды селекциялау мен асылдандыру жұмыстары малды фенотипі бойынша сұрыптауға негізделген. Аналық ұялар тәуір малды сұрыптау нәтижесінде құрылғанмен, мақсатты бағытталған жүптаулар қолданылмаған. Мысалы, сақа сиырлардың тірілей салмағы 450-700 кг аралығында ауытқыған, ал малдың дене бітімі мен сырт пішінінің бағасы 70-тен 98 балға дейін ауытқыған. Бұл аналық ұялармен, зауыттық аталық іздермен және бұқалардың туыстық топтарымен асылдандыру жұмыстарын жүргізгенде сұрыптаумен жүптауды бағыттап жүргізіп, селекциялық прогрессті жеделдетуге мүмкіндік туғызады.

Мол өнімділігімен және саның көптілігімен Миллионная 1838, Образованная 4782 және Разгадка 6446 аналық ұясының сақа сиырларының тірілей салмағы 597- 34кг, сүттілігі – 217-19кг, сырт пішіні мен дене бітімінің бағасы 86-2,8 балл. Миллионная 1838-дың аналық ұясының сиырларының (11 бас) тірілей салмағы - 559-11кг, сүттілігі - 196-10кг, сырт пішін мен дене бөлімінің бағасы - 85-1,5 балл. Образованная 4782 аналық ұясының сиырларының (8 бас) тірілей салмағы 539-22 кг, сүттілігі - 195-16 кг, сырт пішіні мен дене бітімінің бағасы - 83 балл. Вачага 4144-тің аналық ұясының сиырларының (5

бас) тірілей салмағы - 538-23кг, сүттілігі - 200кг, сырт пішіні мен дене бітімінің бағасы – 84-3,8 балл, Серенькая 1378-дың аналық ұясының сиырларының тірілей салмағы – 530-18,5кг, сүттілігі - 205-8,9кг, сырт пішінінің бағасы - 87-2,1 балл. Улитка 14602-нің аналық ұясының сиырларының тірілей салмағы – 557-34,1кг, сүттілігі - 191-10,1кг, сырт пішіннің бағасы - 85-1,5 балл (6 бас). Синица 1914-тің сиырларының (6 бас) тірілей салмағы - 556-17,1кг, сүттілігі 189-8,6кг, сырт пішіні мен дене бітімінің бағасы 86-3,4 балл. Раковина 6972-нің аналық ұясының сиырларының тірілей салмағы - 568-18,6кг, сүттілігі 186-3,4кг, сырт пішіні мен дене бітімінің бағасы 87-1,8 балл (6 бас). Брезентовая 3698-дің (7 бас) аналық ұясының сиырлары 541-19,8кг, салмақ тартып, сүттілігі 230-10,6кг болып, сырт пішіні мен дене бітімі 81-2,6 баллмен бағаланды. Переженная 5322 -нің аналық ұясының сиырларының салмағы 550-18,3кг, сүттілігі 188-7,8 кг, дене бітімі мен сырт пішінінің бағасы 84-2,2 балл. Сказочка 2210-ның аналық ұясының тірілей салмағы 588-18,9 кг, сүттілігі 201-6,6 кг, сырт пішін мен ден бітімінің бағасы 90-1,8 балл болды.

Сказочка 2210-ның аналық ұясының тұлғасы, дене құрылымы ірі, еттілік пішіндері жақсы дамыған. Ұябасы Сказочница 2210 сиыры сақарганда 570 кг тірілей салмақ тартты, сүттілігі 200кг, сырт пішін мен дене бітімі 93,5 баллмен бағаланды. Сказочница 2210 ұябасының ұяны жағастырушы сиырлары ауыр салмақты болады. Ұябасының немере ұрпақтары - Антиномия - 2241 және Бархотка 4480 сиырлары шаруашылыққа пайдалы белгілерінің рекордтық көрсеткіштерімен ерекшеленеді, олардың тірілей салмақтары –670 және 640 кг тиісінше, сүттілігі 225 және 222 кг, сырт пішінінің бағасы – 69 және 92 балл. Бұл аналық ұяның көбею қабілеттерімен енелік қасиеттері де жақсы. Антиномия 2244 –тің сиырынан 8 бұзау, Утихшая 4226 сиырынан – 3 бұзау, Бархотка 4480 сиырынан – 7 бұзау алынды.

Разгадка 6646, Одесситка 3736, Лимитинная 9834 және Сказочка 2210 аналық ұяларының сиырлары ірі, бойшаң келеді.

Брезентовая 3698, Разгадка 6446, Серенькая 1378, Вачага 4144 аналық ұяларының бірінші, екінші және үшінші буындағы ұрғашы ұрпақтары сиырлардың мол сүттілігімен ерекшеленеді. Ал Сказочка 2210, Разгадка 6446 аналық ұяларының сиырлары жақсы айқындалган еттілік пішіндерімен сипатталады.

Синица 1914 және Разгадка 6446 аналық ұяларының сиырларының шаруашылыққа пайдалы белгілерінің корреткіштері ұрпақтан-ұрпаққа, буыннан-буынға өрлеп-оршіп осіп отырады. Разгадканың бірінші буындағы ұрғашы ұрпақтары енесінен 35 кг ауыр тірілей салмақ тартты, ал немере ұрпақтары өзінің енелерінен 51 кг ауырлау болды. Ұрғашы немере ұрпақтың сиырларының сүттілігі 33 кг молдау болды, ал сырт пішіндерінен дене бітімдерінің бағалары бір деңгейде болды.

Белгіленген бағытта сұрыптау мен жұптаудың нәтижесінде мол өнімді аналық ұялар құралған. Олардан табынды толықтыратын қашарлармен қатар, құнды тұқымдық қасиеттері бар асыл тұқымды бұқалар да өсіріледі. Мысалы, Одессита 3766 аналық ұясының Хрупкая 17120 сиырынан және Сәлем 12747 аталық бұқасынан Сайран 7973 аталық бұқасы алынды. Ол 5 жасында 1015 кг тірілей салмақ тартып, белгілері жиынтығы бойынша элита-рекорд класымен, ұрпағының сапасы бойынша тұқым жақсартқыш болып танылып "Б" селекциялық индексі – 101,2 болды.

Сүттілігі мол аналық ұяларды құруға ерекше көңіл бөледі. Ол үшін толді бағыттап осіру, қатаң сұрыптау, бұқаларды біртекті жұптау және өсіру жағдайына бейімділігін сақтау әдістері қолданылды. Аналық ұялардың сиырларының сүттілігі мол, бұл белгіні ұрпақтан-ұрпаққа тұқым қуалатып дарытуға қабілетті құрақты түрде жоғары болғаны дұрыс.

Қорытынды:

1. Анқаты іріленген зауыттық типінің малын асылдандыруда мол өнімді аталық іздерді құрудың және асылдандыру бай тәжірибесі жинақталған.
2. Аталық іздер мен топтардың малын жетілдіргенде негізінен линия ішіндегі жұптау қолданылады.
3. Аталық іздері жетілдіргенде бұқаларға екі кезеңде баға беріледі: тапа бұқаларға өнімділігі бойынша, аталықтарға ұрпағының сапасына қарап.
4. Құндылығы жоғары аталық бұқаларды кеңінен қолдану арқылы тоқал малдың табындағы үлесін көбейту көзделген.
5. "Анқаты" асыл тұқымды зауытында мол өнімді аналық ұялар құрылып жетілдіруде.
6. Одессита 3766 аналық ұясының Хрупкая 17120 сиырынан және Салем12747 аталық бұқасынантұқым жақсартқыш Сайран 7973 бұқасы алынған.

УДК 636,32/38,081/082

Абекешев Н.Т.
преподаватель кафедры
ветеринарной санитарии и экологии
Бисенгалиев Р. М.
кандидат с/х.наук, ст. преподаватель кафедры
ветмедицины и госветсаннадзора
на границе и транспорте

Продуктивность молодняка – трансплантатов акжаикских мясо – шёрстных овец

Основным показателем, характеризующим интенсивность развития животных, принято считать их живую массу, которая воплощает в себе процесс нарастания общей массы тела в соответствующие периоды индивидуального развития.

Изучением этих показателей у мясо - шёрстных овец занимались ряд авторов (К. Г. Кудрянов; Ф. М. Мухамедгалиев и другие.)

На рост и развитие животных, как в эмбриональный, так и в последующие периоды оказывают влияние многие факторы.

Известна зависимость массы ягнят при рождении от условий кормления и содержания маток в период суягности, их возраста, массы тела, пола ягнят и т. д. Однако не менее важным являются генетические факторы, о чём убедительно свидетельствует существование крупных и мелких пород домашних животных. Установлено , что от более крупных родителей рождаются и более крупные ягнята .

В мясо – шёрстном кроссбредном овцеводстве живая масса может служить критерием оценки скороспелости молодняка.

Так, масса тела ягнят при рождении свидетельствует о развитии плода в эмбриональный период, а живая масса молодняка при отъёме от матерей характеризует рост и развитие за молочный период.

Повышение продуктивных качеств и совершенствование полезных биологических свойств овец невозможны без целенаправленного использования их потенциальных возможностей.

Ускоренному повышению продуктивности животных может способствовать такой приём селекционной работы, как трансплантация эмбрионов.

Этот метод биотехнологии в перспективе повысит селекционный коэффициент в сторону увеличение количества животных с полезными признаками. Важное значение имеют закономерности индивидуального развития получаемого молодняка при трансплантации эмбрионов.

Нами преследовалась цель изучить динамику роста и развития ягнят- трансплантатов и их сверстников ; полученных классическим методом искусственного осеменения , возрастания изменения живой массы в постнатальный период развития у ярок-трансплантатов и контрольных групп при одинаковых условиях их содержания и кормления .

Во всех случаях опытов реципиентам акжаикских мясо – шёрстных овец трансплантировали эмбрионы из расчёта два эмбриона на каждую матку. Пересадку осуществляли на третьи сутки, после появления полноценного полового цикла. Через месяц бараном – пробников определяли суягность реципиентов рефлексологическим методом.

Суягность овец – реципиентов соответствовали предельно допустимым физиологическим срокам плодоношения - 146, у 12-147 и у восьми – 148суток средняя продолжительность составила –147суток.

Родовой процесс протекал в ночное время суток без осложнений. Окотилось 34 овец от общего количества реципиентов, из них 21 матка родила одинцов ярочек и у трёх маток родились одинцы – баранчики, один, в том числе мертворожденный с диагнозом асфиксия. У восьми овец регистрировали двойни, у пяти маток двойни были баранчиками, а у трёх овцематок двойни – ярочки. У двух реципиентов были зарегистрированы тройни, из них три баранчика и три ярочки. Всего живых ягнят – трансплантатов 45, из них 75 баранчиков и 30 ярочек.

Через 12 часов после родов у всех ягнят – трансплантатов определяли живую массу. Живая средняя масса у Одинцов ярочек – трансплантатов составила:-4,23+/- 0,09;у двоек –4.87+/-0,08;у троек –9,95+/-0,06 кг, тогда как у ягнят контрольных групп соответственно –4012+/-0,06-3,19+/-0,08. Живая средняя масса баранчиков – трансплантатов Одинцов составила -4,45+/-0,67;у двоек –4,42+/-0,09;у троек - 3,98+/-0,07 кг, тогда как у ягнят контрольных групп этот показатель колебался в пределах 4,30+/-0,09-3,13+/-0,07.

По достижении четырёхмесячного возраста провели повторное взвешивание. Живая масса баранчиков – Одинцов опытной группы достигла 36,6+/-1,40; у ярок –31,3+/-1,49кг; а у ягнят контрольных групп в пределах 31,63+/-0,30 – 29,14+/-0,39 кг. Начиная с этого периода среднесуточный прирост живой массы

и физиологическое развитие организма, несколько замедлились, что совпало с переводом трансплантатов на пастбищные условия содержания.

В годовалом возрасте провели бонитировку ягнят – трансплантатов и ягнят обычного ягнения в возрасте 12-12,5 мес. (табл. №1).

Сравнительна я продуктивность ягнят – трансплантатов в возрасте 12-12,5 мес.

Группы ягнят	п	Живая масса , М1кг	Настриг шерсти, кг.		Длина шерсти, см., М+/-т	Выход мытой шерсти%
			Не мытой	мытой		
Трансплантаты						
Баранчики	15	55,0+-0,50	5,40+-1,5	3,35+-0,03	15,5+-0,12	62,0
Ярочки	30	41,48+-0,51	3,82+-0,09	2,41+-0,03	14,2+-0,1	63,0
Контрольные						
Баранчики	30	50,50+-0,51	4,53+-0,11	2,81+-0,03	14,8+-0,13	62,0
Ярочки	30	38,09+-0,47	3,47+-0,07	2,19+-0,04	14,0+-0,10	63,0

Из таблицы 1 видно, что живая масса ярок-одинцов составила 41,48 +- 0,51кг, что было выше, чем у сверстников из контрольной группы на 3,39+-0,39 кг. Масса баранчиков достигла 55,0+-0,50 кг, что на 4,5+-0,05кг больше контрольной группы.

При сравнении по настригу мытой шерсти между группами наблюдаются значительные различия.

В 12-12,5месячном возрасте настриг шерсть в среднем у баранчиков-трансплантатов находился на уровне 3,35+-0,03 в мытом волокне, а у ярок 2,41+-0,03кг. 13 контрольной группе соответственно 2,81+-0,03 и 2,15+-0,04.

Выход чистой шерсти у трансплантатов и контрольной группы составляет 62,0-63,0 процента. Следует отметить , что по настригу мытого волокна подопытные животные отвечали мини-

мальным требованиям для желательного типа акжаикских мясошерстных овец.

А также разделяли их на соответствующие классы (таб.2)

Классный состав подопытного молодняка.

Таблица 2.

Группа ягнят	П	Распределено по классам							
		Элита		1класс		II-класс		Брак	
		гол	%	гол	%	гол	%	гол	%
		Трансплантаты							
Баранчики	15	10	66,7	4	26,7	-	-	1	6,6
Ярки	30	22	73,3	5	16,7	3	10,0	-	-
		Контрольные							
Баранчики	30	8	26,7	12	40,0	-	-	10	33,3
Ярки	30	7	23,3	11	36,7	9	30,0	3	10,0

Результаты анализа показывают: по классу элита отнесено 66,7 процента баранчиков-трансплантатов, 1-классу - 26,7 процента, браку-6,6 процента против-26,7 процента; 40,0 процентов и 33,3 процента среди контрольных баранчиков. Это свидетельствуют о более высоком классном составе баранчиков, полученных методом трансплантации.

У ярок к классу элита отнесено-73,3 процента, 1 - классу 16,7 процента, 2 - 10,0 процента и не было выбраковано на одной головы ярок-трансплантатов. Против 23,3 процента, 36,7 процента: 30,0 процентов и 10,0 процентов у ярок контрольной группы. Это свидетельствует об улучшении классного состава ремонтных ярок методом трансплантации.

Одним из основных показатели, характеризующих рост животных, является изменение массы тела до двух лет. Среди трансплантатов отдельные бараны достигли живой массы до 104, а овцематки 65 кг. Это свидетельствует о возможности использования потенциальных репродуктивных качеств выдающихся маток, позволяющих значительно ускорить увеличение ценных особей путем внедрения и совершенствования метода трансплантации эмбрионов.

Құттықтау

Ұстаз-ана Рысқалиева Мариям Қабдолқызын

МЕРЕЙТОЙЫМЕН ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ!

Рысқалиева Мариям Қабдолқызы 1946 жылы 22 қараша айында Ресей елінде дүниеге келген. Кеңес заманында Отанына оралып, қазір БҚМУ–дің аға оқытушысы қызметін атқарып келеді. Ол 1969 жылы Орал педагогикалық институтын орыс тілі мен әдебиеті мамандағы бойынша бітіріп, Жалпақтал ауданында еңбек жолын орта мектеп мұғалімі болып бастаған.

1977 жылы үздік еңбегі бағаланып жоғарғы оқу орнына қызметке шақырылады. 1977 жылдан 2000 жылдың ақпанына дейін Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығы институтында жұмыс істейді. 2000 жылдың ақпанынан БҚМУ-дің практикалық қазақ тілі кафедрасының аға оқытушысы. 1993-96 жылы А.С. Пушкин атындағы ОПИ-дің қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының жедел курсын бітіріп екінші дипломды иеленеді. 1997-2000 жылдары БҚ АШИ-дің практикалық қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі. Орыс тілі мен қазақ тілі бойынша бірнеше бағдарламалар мен мақалалардың иесі. Құрмет қағаздарымен, мақтау қағаздарымен және "Еңбек ардагері" медалімен марапатталған.

Рысқалиева М.Қ. өзінің ұзақ мерзімді ұстаздық қызметінде талай талантты шәкірттерді тәрбиелеып шығарды. Олардың арасында вице-министрлер мен аудан әкімдері, қарапайым ауыл шаруашылық мамандары бар.

Туған кафедраңыз бен университет басшылығы сізді осы мерейтойыңызбен құттықтай отырып, отбасыңызға амандық, балаларыңызға бақыт тілейді.

БҚМУ ұжымы мен әкімшілігі.

Содержание

Қайыргалиев Т.Қ. Ұлы ағартушы - педагог және адам жанының білгірі /Ы. Алтынсариннің туғанына 160 жыл толуына орай/.....2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Утегенова К.Т. Обучение русской диалогической речи студентов казахского отделения факультета истории на краеведческом материале.....8
Дәулетов Е.Г. Қазақ тіліндегі «тілдік тұлға» мәселесі.....11
Имашева Г.Е. Араб тілінің алғашқы курсын кешенді әдіспен үйрету.....16
Выдрина Н.А. Изучение творчества Д.С. Мережковского и З.Н. Гиппиус в средней школе.....20
Докшина В.П. А.Пушкин и религия.....26

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Мухлисова З.К., Кужабергенова Х.И. Характер модернизации Казахстана.....32
Құрманалин С.Б. Сырым Датұлы көтерілісінің зерттелуі.....37
Шайхиева А.З. Билер институты және Ресей империясының Қазақстандағы XIX Ғасырдағы сот реформалары. Нәтижелері және салдары.....45
Байболсынова А. Батыс Қазақстан рухани отарлау саясатының негізгі бағыттары.....52
Скачкова Н.П. Конкурирующие цивилизации: реальность и перспективы казахстанского демократического транзита.....59
Чигрина З.Б. Трансформация ценностей Казахстанского общества.....66

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Миронова Н.М. Дидактические игры – одно из средств повышения качества знаний (из опыта работы).....70
Адельбаева Н.А. Психолого-педагогическая сущность самостоятельной работы в концепции Б.П.Есипова.....78

МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

Вознякевич А.К., Вознякевич Г.А.
Конструкции, порождающие J-пространства.....85
Альсейтов А.Г. Об одной задаче Карлемана в
B-пространствах.....96
Мулдагалиев В.С., Жубанышева З.Ж.,
Карасаева А.И. К проблеме Горчакова 108

ХИМИЯ И БИОЛОГИЯ

Ниязова Р.Е. Сравнение гидрофобных показателей
катлитических субъедениц АТФ-АЗЫ бактерий,
хлоропластов и митохондрии.....111

ИСКУССТВОВЕДЧЕСКИЕ НАУКИ

Абсалямова Ф.К. Роль библиографической технологии
в повышении эффективности обучения студентов.....116
Грищенко С.И. Эстетическое образование и развитие
творческих способностей в системе развивающего
обучения.....120

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

Н.М.Губашев, Б.Т. Төлебаев. Батыс Қазақстан-
дағы қазақтың ақбас сиырының
табындарын асылдандыру әдістері.....125
Браун Э.Э. Социально-экономическая значимость
проблем и совершенствование рыночных отношений
в овощеводстве.....134
Б.Т. Төлебаев, Н.М.Губашев. Анқаты іріленген зауыттық
типінің аталық іздерін және аналық ұяларын жетілдіру.....139
Абекешев Н.Т., Бисенгалиев Р. М. Продуктивность
молодняка – трансплантатов акжаикских мясо –
шёрстных овец.....147
Құттықтау.....151

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются на государственном языке, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, сельскохозяйственных, технических наук, посвященные проблемам образования, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дискетах 3,5 (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 12-го и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

К материалам, выполненным на государственном языке, должны представить резюме и тему работы на русском языке, а к материалам на русском и английском языках должны быть резюме и тема работы на государственном языке.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или в подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками (рисунки должны быть выполненны черным стержнем или карандашом, четко читаемые на листах белой бумаги).

Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются.

Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Ғылыми журнал
2000 жылы шыға бастады
Қазақстан Республикасының
Ақпарат және қоғамдық келісім
министрлігінде тіркеліп, 2000.
9тамызының № 1432-Ж куәлігі
берілген.

ВЕСТНИК ЗКГУ

Научный журнал
Издается с 2000 года
Зарегестрирован министерством
информации и общественного
согласия Республики Казахстан.
Свидетельство № 1432-Ж. от 9
августа 2000 г.

Редакторы-Редактор:
Кусаинова Ж.Н.
Корректоры-Корректор:
Давлетов Е.Г.

Материалдарды компьютерде
терген және беттеген

Набор, верстка, изготовление
оригинал-макета

Иманкулова А.Т., Нуржанова Р.А.,
Мулдашова М.Ж., Кабулова Р.

Басуға 25.06.01ж. қол қойылды.
Офсет қағазы. Көлемі 12.
Таралымы 500 дана.
Бағасы келісім бойынша

Подписано в печать 25.06.01г.
Формат А4. Бумага офсетная.
Объем 12 печ. л
Тираж 500 кз.
Цена договорная.

Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті, 2001
417000, Орал, Достық даңғылы, 188.

Западно-Казахстанский
государственный университет, 2001
417000, Уральск, пр. Дружбы, 188